



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

MELLEM SJÆLSØ



Birkerød



OG FURESØ



G·E·C GAD

BIRKERØD

mellem Sjælsø og Furesø

REDIGERET AF

SV. Å. BALLE-ANDERSEN

OG CARL TSCHERNING

KØBENHAVN

G·E·C GADS FORLAG

1968

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord *side 7*

Birkerødegns arkæologi
af cand. mag. Knud A. Larsen 9

Stednavne
af professor, dr. phil. Kristian Hald 23

Birkerød Kirke
af stud. mag. Axel Bolvig 29

Bøndernes forhold indtil enevældens tid
af mag. art Lilli Friis 44

De gamle landsbysamfund
af professor, dr. phil. Viggo Hansen 55

Sædskite og høstudbytte på Birkerødegns
af lektor, cand. mag. Carl Tscherning 85

Skovene
af amanuensis, lektor Poul Chr. Nielsen 95

Landskabet
af geolog, dr. phil. S. A. Andersen 115

Erhvervsudviklingen siden 1800
af docent, dr. phil. Aage Aagesen 129

Det kommunale selvstyres historie
af lektor, cand. mag. John Johnsen 139

Byvækst og byplanlægning

af professor, arkitekt, m.a.a. Peter Bredsdorff 150

Naturfredningslovene og Birkerød

af sekretariatschef, arkitekt, m.a.a. H. H. Holden Jensen 166

Fotografer og tegnere 177

Stedregister 177

FORORD

Denne bog om Birkerødeggen behandler egnens historie, dens kultur-geografi og den moderne byudvikling og egnsplanlægning.

Behandlingen af disse emner er koncentreret om de byer og landsbyer, der sammen udgør den nuværende Birkerød Kommune, men for at få et helhedsbillede af den historiske og geografiske udvikling, er det ved flere emner nødvendigt at overskride den nuværende kommunegrænse. Det skyldes især, at det gamle Birkerød Sogn også omfattede egnen omkring Usserød, Hørsholm og Rungsted, og at dette store sogn i århundreder hørte under Hørsholm Gods.

Birkerød ligger kun 20 km fra Københavns centrum og er under stærk økonomisk, trafikal og befolkningsmæssig indflydelse af Københavns nærhed. Men i modsætning til så mange andre af omegnskommunerne er Birkerød ikke sammensmeltet med storbyen, endsi-ge opslugt af den. Dette forhindres af de geografiske forhold. Mod syd danner Furesøen, Vaserne, Rude Skov og en del af Maglemose en effektiv, urørlig grænse. Mod vest og øst er landskaberne delvis åbne, men planlægning og fredning har i rette tid sikret disse flanker. – Mod nord danner Sjælsø og de tilstødende mosedrag en bred, naturlig grænse.

Den del af Birkerød Kommune, der er præget af sammenhængende bolig- og industribebyggelse og som er dannet ved sammensmeltning af de tre gamle landsbyer Kajerød, Birkerød og Bistrup, vil derfor altid have albuerum. I byens umiddelbare nærhed er der plads til mangfoldige rekreative aktiviteter, og her er store udsyn over sletter og bakkedrag. – Men ikke nok med det! Lykkelige tilfældigheder har bevirket, at dette bykompleks endnu har bevaret sit åbne, grønne centrum. Langs byens forretningsgade strækker sig et næsten ubrudt parkbælte fra Cathrinelyst over de næsten urørte omgivelser ved kirken og præstegården til de grønne stier ved Birkerød Sø.

Bogen om Birkerød er skrevet for byens borgere, som med den i hånd kan underbygge de mange landskabelige, historiske og kulturelle iagttagelser, der kan gøres i denne egn. Den er også beregnet til studiegrundlag ved Birkerøds skoler, der her får et rigt materiale til

grupperarbejde i lokalhistorie og geografi og et godt grundlag for ekskursioner i hjemegnen.

At bogen om Birkerød kan fremtræde med en så fyldig behandling af egnen og med et så rigt, originalt kort- og billedmateriale skyldes økonomisk støtte fra Birkerød Kommunalbestyrelse. For elskværdig hjælp ydet af Birkerød Kommunes embedsmænd takker redaktionen.

Sv. Å. Balle-Andersen

Carl Tscherning

Birkerødegnens arkæologi

AF KNUD A. LARSEN

Når vi i dag mellem Farum og Furesø sydfra krydser det gamle vade-
sted over Mølleåen ved Fiskebæk kommer vi fra skov op i det åbne
bondeland. For 1000 år siden var det omvendt. Det store skovland
begyndte nord for Mølleå og Furesø og strakte sig, som de mange
stednavne på –rød vidner om, i et bredt bælte helt op til Helsingør.
Midt i dette gamle skovland er Birkerødområdet beliggende, og vi vil
prøve at følge menneskenes færden og liv i dette skovområde, og
danne os et billede af deres livsvilkår til skiftende tider.

DE ÆLDSTE TIDER. JÆGERE OG FISKERE

10000 år eller mere skal vi tilbage i tid for at træffe spor af de første
mennesker i området. Landet er blevet befriet for det mægtige tryk
af istidens kilometertykke isbræ og ligger nu der, formet af isens
gentagne høvlende og skurende bevægelser hen over det. Det er et
åbent stenbestrøet landskab, præget af tundravegetation, med hver
en lavning fyldt med vand.

Vi ser for os dette *tundralandskab* med flokke af rensdyr, vildheste
og bisoner, der har fundet rigeligt med føde i rensdyrlav og græs.
Spredte grupper af polarpil og dværgbirk har sammen med enebær
og rypelyng og de mange sten givet gode skjulesteder for mindre dyr
som lemming, snehare og bisamspidsmus, mens ræv og jærv har
strejft om efter bytte. Svømme- og vadefugle har der været en rig-
dom af, både gæs og ænder, svaner, traner og måger. I varmere
perioder, hvor røn og birk har fundet indpas og har skabt spredte
småskove, har bæveren haft travlt med at bygge dæmninger. Om
sommeren har jorden været dækket af et blomsterflor. Sommeren har
været kort og med samme pludselige udfoldelse som i Grønland i dag.

I dette tundralandskab har de første mennesker, indvandret fra
syd, kunnet eksistere som *jægere*. Der kan næppe være tvivl om, at

renskyret har været deres bedste jagtbytte. Renen har givet dem kød, skind og råmateriale til en væsentlig del af deres redskaber og våben.

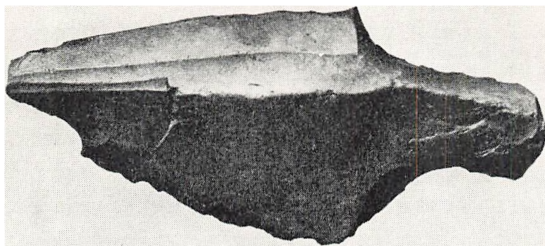
Det ældste spor af mennesket fra denne periode har vi fra et fund gjort i Øresund ved Middelgrunden på 12,5 meters vanddybde og 4,5 meter under havbundens overflade. Det er et brudstykke af rentak, skærpet til en æg ved den ene ende. Næste fund af betydning fører os til Birkerødeggen. Fra *Sandholm* nord for Sjælsø har vi en groft tilhugget *spydspids af flint* med tunge til skæftning for enden af en træstage (s. 11). Et andet jagtredskab anvendt i stor udstrækning er bue og pil. *Ældre stenalder*, der omspænder flere tusinder af år, helt frem til ca. 2500 f. v. t., er fællesbetegnelsen for det tidsrum, hvor menneskene alene ernærer sig ved *jagt og fiskeri*, suppleret med alt, hvad de kunne *indsamle af spiseligt*, som nødder, planteskud, rødder og bær, orme og skarnbasser. Mulighederne har til enhver tid været bestemt af naturens vilkår. Hver familie har håndhævet retten til sit jagtområde, og en stadig omstørelse har været nødvendig for at skaffe tilstrækkeligt med føde. Redskaber af sten og ben er kendt fra alle dele af ældre stenalder, medens redskaber af forgængeligt materiale er gået tabt for os.

KLIMA ÆNDRING

Igennem ældre stenalder sker der store ændringer i fauna og flora, bestemt af et stadig varmere klima. Sommertemperaturen stiger langsomt fra 10° til ca. 18–20°. Det medfører, at det åbne landskab med den spredte vegetation forsvinder og hele Danmark efterhånden bliver et lukket *skovland*, hvor kun søerne er åbne åndehuller, og åerne er veje.

Først breder en lys og åben skov sig over landet med grupper af *fyr* og *birk*, og pilen præger de fugtigere områder. Det er ikke et landskab, der passer for rensdyrene. De trækker væk mod nordøst. Elsdyr, rådyr og kronhjort kommer i deres sted. Endnu en stigning i temperatur, og egeskovens træer begynder at finde sig tilpas. Først kommer *hassel*, og skovlandet bliver en blanding af fyrreskov og hasselkrat. Så kommer *eg*, *elm*, *ask* og *lind* og trænger fyrren væk, mens hassel bliver henvist til at danne en forkrøblet underskov. Den dag, da *eg* og *elm* dominerer som skovtræer er det sket med lysnin-

*Spydspids med
skafttunge.*
Fundet ved
Sandholm.
(National-
museet).



gerne i skoven. Landet er blevet til et urskovsområde, og under det tætte bladhang hersker et fugtigt, grønt halvmørke, der virker dræbende for skovbundens tidligere så rige urteflora. Af store dyr kan rådyr og kronhjort klare sig under disse betingelser, og det går også for vildsvin, ræv og grævling.

Fordelingen af hav og land ændrer sig også. Efter isens forsvinden begynder en langsom landhævning, der kulminerer med en *fastlandstid* på ca. 2000 år, hvor Danmark mod vest over det nuværende Vesterhavsområde er landfast med England og mod øst med Sverige. Bælterne og Øresund er i den periode kun brede åer. Mennesket er kommet for at blive, og det lader sig spore i fastlandstiden mange steder, ofte ved store bopladsaflejringer. Det er ikke fordi antallet af mennesker har været ret stort, men jagten har ført dem langt omkring. På et tidspunkt, hvor skoven har lukket sig over landet, har man anslået befolkningen til knap 30 mennesker fordelt på 5–6 familier.

Et par enkeltfund viser jægeren på Birkerødeggen. Øst for *Bistrup Hegn* er i et mindre mosedrag opgravet en *benod*, lavet af en flækket rørknogle, spidset til i den ene ende og med indskårne riller i sidekanterne. I rillerne er med harpiks fastkittet rækker af skarpe flintstykker, kort sagt en slags *spids til et kastespyd*. Det har forfejlet



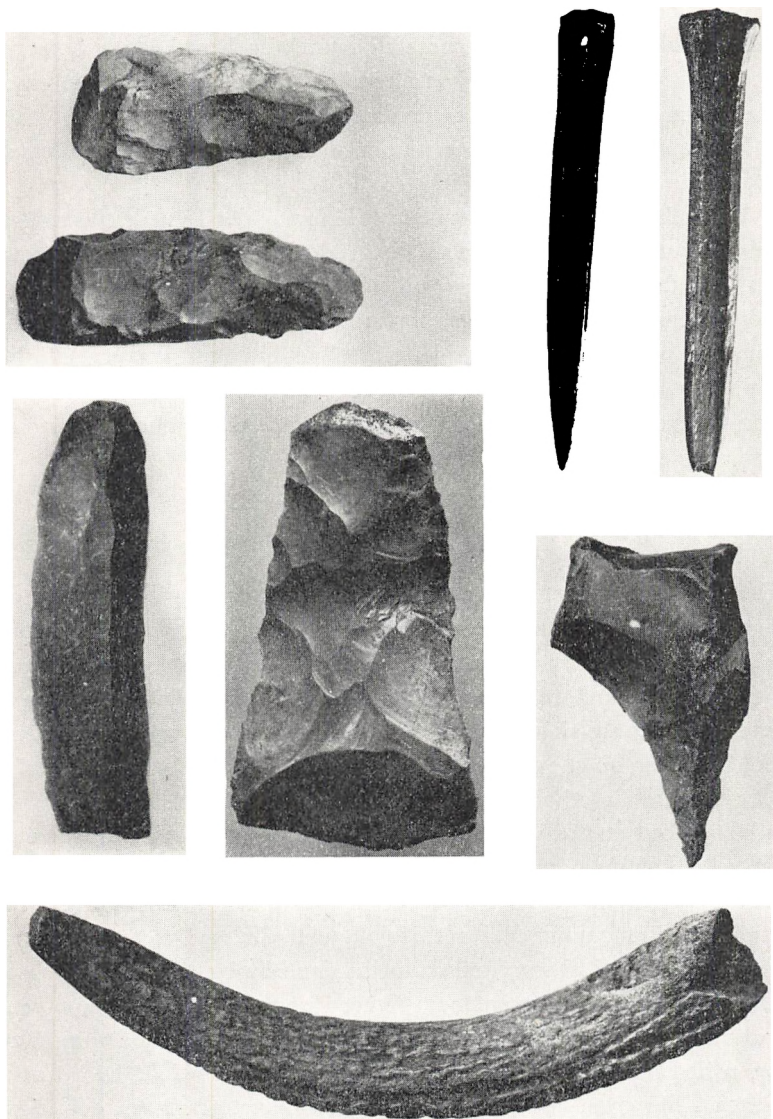
Benod til kastespyd. Fundet i Kajerød Mose. (Nationalmuseet).

sit mål, og er gået tabt for jægeren. En lignende *spydspids* er kendt fra *Kajerød Mose* nær *Carinasøen* (s. 11), her fundet sammen med en *benmejsel*, en ringe mundsmag på det rigt varierede redskabsforråd, der er kendt netop fra fastlandstidens store bopladsfund. Af den hårde flint lavede man, hvad man havde brug for af redskaber til at hugge og skære med, vægtige kærneøkser, skraberedskaber af forskellig slags, knive og ganske små flintstykker, mikroliter brugt som skærpe og pilespidser. Den sejge hjortetak har afgivet materiale til skafthulsøkser med ægskærpe af vildsvinetand eller flint. Både knogler af hjort og urokse har været brugt til mejsler, dolke, prene og fiskekroge.

Den stadig stigende sommertemperatur fører som nævnt frem til, at landet bliver dækket helt af urskov med dårlige livsbetingelser for dyrene. Samtidig med sidste fase af denne udvikling sker der afgørende ændringer i fordelingen mellem hav og land. Fastlandstiden er slut, havet breder sig, Vesterhavet opstår, Øresund og bælteerne bliver til og skaber forbindelse til den tidligere indelukkede Østersø. Havet æder land overalt og skaber vige og fjorde. Mange steder kan vi i dag på havbunden spore druknet skov. Det lune saltvand gør havet til en rigdomskilde for både fisker og jæger. Flere arter af fisk samt østers og andre muslinger har fristet fiskeren. Sæler, edderfugle og flere slags ænder og gæs har trukket jægeren til.

Vi er altså i den situation, at den tætte urskov med en svigtende vildtbestand skaber vanskeligheder inde i landet, samtidig med at kystlandet virker tiltrækkende. Med de lettere muligheder for god jagt og fiskeri søger menneskene derfor væk fra indlandets søer og åer og ud til kysten. Her findes deres boplads, og vi er så heldige, at en familie har holdt til ved *Vedbæk*.

Redskaberne her, både af flint og ben, omspænder hvad man har haft brug for som jæger og fisker. Et særpræg for bopladsen er den dygtighed i flintteknik, som afslagene af meget lange og elegante *flækker* fra flintknolden viser. Her er råemnet til *knive*, *skrabere*, *bor* og *pilespidser* og de såkaldte *skævpile*, der fremkommer ved at hugge en flække over på tværs to steder. Skævpilenes store antal viser, at det vigtigste jagtvåben har været buen. Store *flintøkseblade* med tilhugget æg er med deres tydeligt markerede flade underside og hvælvede overside formet således, at det viser, at de har været an-



Redskaber fra Vedbæk-bopladsen. Foroven kærneøkser og benodde, i midten flækkeskraber, skiveøkse og kærnebor. Nederst en slagstok. (Nationalmuseet).

vendt tværstillet. En højst effektiv økse til at udhule både med. Så er der selvfølgelig flere redskaber af hjortetak og ben, både *fiskekroge*, *harpuner* og meget andet. Nyt i redskabsforrådet er det flade økseblad, *skiveøkse*n, fremstillet af den afspaltede flintskive (s. 13).

Mærkeligt virker det på os, at man midt på bopladsen har begravet en af sine døde.

Vedbækfamilien har været blandt de første, der flyttede tilværelsen ud til kysten. Den følgende tid, hvor det bliver almindeligt at leve ved havet, har fået navnet *ertebolletiden* – eller *køkkenmøddingtiden*. Bopladserne viser os, at man supplerede sin kost af fisk og vildt med østers og muslinger og så at sige levede livet oven på sit køkkenaffald. I dette affald finder man marvspaltede menneskeknogler. Var man kannibal? Lerkarret var det nye i redskabsforrådet. Store *spidsbundede kar* er blevet brugt i husholdningen.

AGERBRUG OG KVÆGAVL

Den største nydannelse er, at det første kendskab til *agerbrug* og *kvægavl* lader sig spore. *Kornastryk* af hvede og byg i lerkar, knogler af *ko*, *får* og *tamsvin* oplyser, at fiskeren er begyndt at kunne supplere sin føde med landbrugsprodukter. Dette at være bonde er langt mere end at skaffe sig sit udkomme ved at dyrke jorden og have husdyrhold. Det er langt mere end en øget mulighed for at samle forråd til det golde vinterhalvår og dermed delvis gøre sig fri af den slaviske afhængighed af naturen, kendetegnende for jægere og fiskere. Det er en helt ny livsform med fast bosættelse, med en ændret indstilling til den omgivende natur, der må have nedfældet sig i nye religiøse forestillinger. Fra rydningen af den første ager går en lige linje frem til grundstammen i al samfundsdannelse, *landsby* og *landsbyfællesskab*. Danmark har oldtiden igennem ligget i verdens yderste hjørne rent kulturelt. Der var lang vej til Mellemøsten og Middelhavsområdet, og nyhedsformidlingen tog sin tid. Et sted her sydpå, hvor kornsorterne har groet vildt, har man gjort de første erfaringer, der ligger til grund for landbrug. Men det tog mere end 2000 år, før nogen viden derom dukkede op her i landet.

Vi er nu nået frem til ca. 2500 f. v. t., og i de følgende århundreder, *ynge stenalder*, indleder bønderne det slidsomme arbejde med at

*Øskenkrukke
fra Birkerød.
Højde
ca. 30 cm.
(National-
museet).*



fjerne skov, der fører frem til, at Danmark langsomt bliver omskabt til et åbent bondeland med en spredt skovbevoksning. Et voksende antal lysninger i skovlandet er beviser for bondens kamp for, med ild og økse at skaffe sig agerland. Det er det primitive *løvskovssvedjebrug* vi her bliver bekendt med. Hvor træerne ikke har været alt for store, bliver de fældet med flintøkse, og dernæst fjernes grene og kratbevoksning med ild. Efter afbrændingen ligger et askefyldt stykke jord tilbage, der efter fjernelsen af de mange sten er egnet til korndyrkning. Der er ikke megen næring i et sådan stykke jord, kun nok til to-tre afgrøder. Så må man afgive jordstykket til græsning for kreaturer, eller lade skoven vokse op igen, og så tage fat på en rydning et andet sted.

Er det fiskerne, der har vendt kysten ryggen og er vandret ind i skovlandet for helt at leve som landbrugere, suppleret med lidt fiskeri og jagt? Det er næppe tilfældet. Et heldigt fund i *Birkerød Mose* af et *lerkar* bringer os midt ind i denne problemstilling (s. 15). Det er et stort velbevaret lerkar, kendetegnet ved *høj hals* og en *kuglerund bug*. På bugens underdel sidder en række *øskener*. Det viser intet slægtskab med de lerkar, vi har stiftet bekendtskab med hos kystfiskere i køkkenmøddingtiden. Her er tale om en ny form, skabt uden for landets grænser, og øskenerne har ikke været pynt. De har været fæste for et *bærenet*, og vi må tro, at karformen er skabt af *et folk på vandring*. Da den runde karform, øskener eller kraver er et fællestræk for de første agerbrugeres lerkar, og da det også er almindeligt at udsmykke lerkarbugen med lodrette afstregninger, der gengiver bærenettet som ornament, bestyrker det formodningen om, at en indvandring af et folk, fortrolig med jorddyrkning og kvæghold har fundet sted kort tid efter, at det første kendskab til begge dele er nået frem til fiskerbefolkningen. De har bragt de *rundbugede lerkar* med sig og den vægtige *sløbne økse*, der er karakteristisk for yngre stenalder og en forudsætning for at rydde skov i større omfang.

FLINTØKSEN

Det er utroligt så mange flintøkser, der er fundet, enten som enkeltfund eller i forbindelse med bopladsfund, og Birkerødeggen er ingen undtagelse. Stenalderbønderne har været virksomme på egnen gennem flere århundreder. To boplads er det muligt at påvise. På en holm, *Ruder Græsholm*, ved det nordøstlige hjørne af Furesøen er således gjort fund af et stort antal flintsager, *skrabere*, *flækker*, *knuder*, *knive*, *økser* samt *ildskørnet flint*. Det må være en bopladsaflejrning. I *Sækkedam* i Rude skov er gjort fund af *stridsøkse* af grønsandsten, *tyndnakkede økser* og *flækker* i forbindelse med en stenlægning og *trækul*. Det tyder også på boplads.

Det er af interesse at konstatere, at den *sløbne flintøkse* allerede viser sig i fund fra begyndelsen af yngre stenalder. Slibning af den hårde flint har været en vanskelig sag, men rydning af skoven til agerland har fordret et effektivt huggeredskab. Ved slibningen får man den skarpe æg og de plane flader, og gør man samtidig økse-



Økseformer fra yngre stenalder. Fra venstre ses spidsnakket økse, tyndnakket økse, tyknakket økse og tyknakket økse med udsvajet æg. (Nationalmuseet).

bladet større, giver det øget tyngde i slaget. Men det er kun begyndelsen af en lang udvikling, der ledet af praktiske erfaringer fører frem til en udformning af øksebladet, så det må betegnes som fuldendt til sit formål. Det er umuligt at give bladet et skafthul, fordi flint ikke lader sig gennembore, og dette har øvet indflydelse på dets udformning. Skæftningen af øksebladet uden skafthul har man klaret ved at gøre den øverste ende af økseskaftet ekstra robust, forsyne det med et aflangt hul, presse øksebladet igennem og surre det godt fast. Det har været løsningen for de to ældste typer på økseblade. Oprindelsen til det ene er uklart. Det har smalle, ofte skarpe sidekanter og en nakkeende, der går ud i en spids, derfor kaldes den *spidsnakket* (se øverst på siden). Det andet er karakteristisk ved parallelle, smalle sidekanter og en nakkeende, der er smal som selve æggen, og bærer navnet den *tyndnakkede økse*. Oprindelsen til dette økseblad

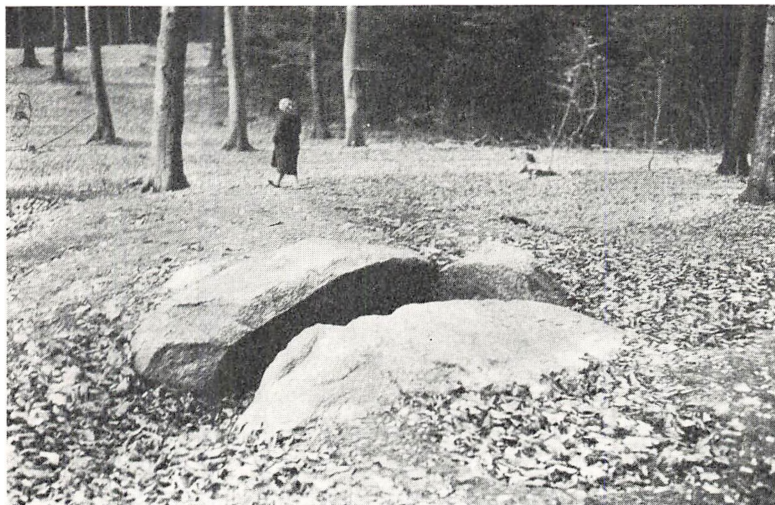
er at finde i udlandet, hvor en metaløkse har været forbilledet. Begge økser har den fejl, at sidekanterne er meget smalle, og en forsvarlig skæftning har krævet, at øksebladet har raget ud på begge sider af skæftningshullet. Det har kostet mange flækkede økseskafter og givet et usikkert hug. Derfor må målet være brede sidekanter og fjernelse af det overflødige nakkestykke. Resultatet bliver det *tyknakkede økseblad* med flad firkantet nakkeende, et skafthul kun delvis ført igennem økseskaft hovedet, således at den flade nakkeende kunne få støtte mod bunden af skafthullet. Samtidig en svajet udformning af æggen, der giver et langt bedre og sikrere hug (s. 17).

Det øvrige redskabsforråd af flint ompsænder selvfølgelig alt, hvad man har haft brug for til at ride, skære og skrabe med. Alle flintens muligheder er her udnyttet. Det eneste kendte lerkar fra egnen er omtalt, men det er klart, at lerkar af mange slags har været i brug i den daglige husholdning. Pottemageriet er blevet en fast del af den menneskelige kultur.

DYSSER OG JÆTTESTUER

Storstengravene, *dysser* og *jættestuer*, er stenalderbøndernes gravsteder. Ofte ligger de på række, og det er nærliggende at tro, at de markerer et *oldtids vejspor*, navnlig når de følger en landevej af gammel oprindelse. Vadestedet over Mølleåen mellem Farum sø og Furesø har i tusinder af år dannet bro mellem syd og nord. Der er grave i tilknytning til vejen både syd og nord for åen. Videre nordpå kommer vi nord for Bloustrød til Tokkekøb Hegn, hvor flere bevarede stengrave tegner en syd-nordgående vej. Herfra udgår mod øst en gravrække, der følger nordsiden af Sjælsø. I Birkerødeggen ligger gravene spredt fra *Ravnsnæs* gennem *Rudeskov* til *Bistrup Hegn* og *Birkerød By*. I Hirschholm Amts Beskrivelse fra 1754 er omtalt 18 grave i området, nord for Sjælsø skal der have været 34.

Dyssen er den ældste gravform. Den opstår som et lille gravrum, stillet sammen af fire sten med en stor flad sten som låg. Er graven anbragt i toppen af en høj med en cirkelrund fodkrans af større sten bruges betegnelsen en *runddyse*. Er højen aflang og hegnet af en rektangulær fodkrans, taler man om en *langdyse*. Det er ret alminde-



Langdyt i den sydlige del af Bistrup Hegn. Gravkammeret, der består af to store sidesten og en mindre sten ved kammerets nordlige ende, er ca. 160 cm langt og 80 cm bredt.

ligt, at langdytten omfatter flere gravrum på række. Tre af disse langdytter er endnu bevaret i Birkerødområdet, men som ruiner. De er beliggende ved *Ravnsnæs* og i den sydlige del af *Bistrup Hegn* (se ovenfor). Udviklingen viser, hvorledes man søger at gøre gravrummet større for at benytte det til flere begravelser. Det bliver 5-6-kantet, og den ene af stenene afløses af en lav tærskelsten, så adgangen til rummet bliver lettere.

Jættestuen er fællesgraven for det lille landsbysamfund. Udefra set er jættestuen en lav græshøj med en indgangsåbning. Kryber vi gennem den lange trange gang, når vi frem til gravkammeret, en stor mandshøj stue af oval eller rektangulær form. Væggene er stillet sammen af store sten, kant ved kant. Loftet er skabt af store, flade overliggere af anselig størrelse. Gravrummet er indesluttet i en stenpakning, og over den hvælver jordhøjen sig. Det er klippehulen genskabt i stenalderarkitektur. *Granhøj* ved Bregnerødvej vest for Birkerød giver os en forestilling om en sådan jættestue (se s. 20). Dækstenene mangler over både kammer og gang. Måske har de aldrig eksisteret;

i mangel af tilstrækkelig store sten har man erstattet dem med et loft af svært egetømmer, der nu er rådnet væk. De største jættestuer har huset mere end 100 begravelser. Den døde har fået gravgaver med sig af forskellig slags, og fra en nu sløjfet jættestue fra *Høsterkøb Mark* er bevaret et mindre udvalg af disse gravgaver. Det omspænder flere slebne *flintøkser* og *økser af grønsandsten*, spidsnakkede og tyndnakkede, samt *et hængesmykke af skifer*.

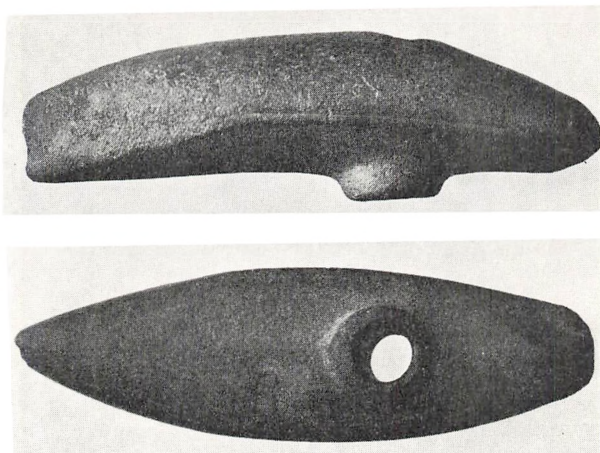
Det lader sig fastslå, selv om kun få af gravene eksisterer i dag, at samtlige former på dysser og jættestuer har været i brug i området rundt om Sjælsø. En *hellekiste* fra yngre stenalders slutning kan vi føje til. Den er at se i *Sandbjerg Østerskov*. Vi kommer dermed til det resultat, at egnen har været beboet i hele yngre stenalder.

Den *sten med skålformede fordybninger*, der ligger ca. 12 meter fra omtalte hellekiste, er sikkert fra stenalderen, men hvad betyder disse skåltegn? Måske er det frugtbarhedstegn, skabt i tilknytning til den dyrkelse af »Moder Jord«, den almægtige frugtbarhedsgudinde, der kan spores overalt i Asien og Europa, hvor der er agerbrug.

Jættestuen Granhøj ved Bregnerødvej. Gravkammeret er ca. 4 m langt og 1,7 m bredt. Indgangen mod syd er ca. 4 m lang.



*Bådformet
stridsøkse.*
(National-
museet).

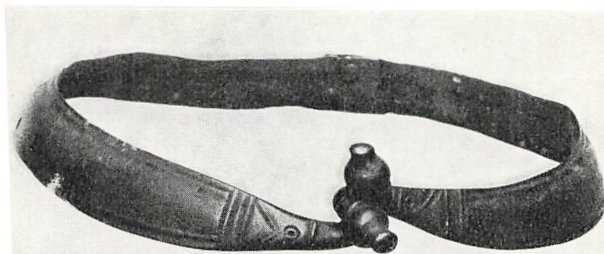


STRIDSØKSEFOLKET

Vi er blevet fortrolige med stenalderbøndernes fredelige opdyrkning af Birkerødegnen gennem de mere end 1000 år, som yngre stenalder omfatter. Det er deres grave, der har præget landskabet, og det er deres redskabsformer, der præger fundene. Fremmed i dette miljø er en *bådformet stridsøkse af sandsten* (se øverst på siden). Den er bevis for, at også egnen her er blevet berørt af de skelsættende begivenheder, der har fundet sted inden for samme tidsrum ude i Europa. Stridsøkserne fortæller verdenshistorie. Ved år 2000 f. v. t. er stammer af nomadefolk brudt op fra deres hjemland på de sydrussiske stepper. Det udvikler sig til vandringer af et imponerende omfang, der fører både til Indien, Lilleasien, Persien, Ægypten, Rusland og tværs gennem Europa. Hvor de kommer hen, røber den slebne stridsøkse deres tilstedeværelse. Stammer af dette stridsøksefolk sætter sig fast i Jylland. Derfra og fra syd bliver øerne invaderet.

BEBYGGELSEN OPHØRER

Hvorfor hører enhver bebyggelse op med *udgangen af yngre stenalder* i Birkerødområdet, ja i hele det store område fra Furesø til Helsingør, hvorfor får skoven lov til at udfylde dette område igen? Sandsynligvis



*Kuglehalsring
fra Birkerød
Sø. (National-
museet).*

kan vi finde forklaringen i *jordbundsforholdene*. Netop dette område er kendetegnet ved at være dækket af stærkt sandblandet muld, en let jord.

Kendt er det fra Mølleådalens og dens omgivelser mellem Farum og Buresø, at stenalderbønderne har foretrukket de *lettere jorder* nærmest Mølleådalens. Redskaber til at bryde de tungere, lerblandede jorder fremkommer først i bronzealderen, og først fra denne tid breder bebyggelsen sig ud på de lerede jorder. Hertil svarer, at der på de federe jorder, der ligger på begge sider det sandede bælte, der når fra Furesøen til området ved Helsingør, findes store bebyggelser fra bronze- og jernalder. Her er det de *kuplede bronzealderhøje* som sætter præg på landskabet, måske som et synligt bevis for, at *enkelt-gravsfolkets* efterkommere har indtaget en dominerende og ledende plads i kulturudviklingen.

Ingen menneskelig aktivitet lader sig spore i det område, der bliver forladt med stenalderens afslutning, før i Middelalderen, hvor det i forbindelse med landsbydannelserne på -rød bliver taget op til dyrkning påny. Ind i skovlandet søger man kun, hvis man i fred vil bringe guderne et *offer*. Det er sket engang i ældste del af *jernalderen*, og stedet er *Birkerød Sø*. Her er blevet ofret en kostbar *kuglehalsring af keltisk oprindelse*, prydet med det hellige triskeltegn (se ovenfor).

LITTERATUR

P. V. Glob: Danske oldtidsminder. Kbh. 1967.

Therkel Mathiassen: Udgravningerne på Bopladsen ved Vedbæk Boldbaner 1944. (I: Søllerødbogen 1944).

Geodætisk Institut og Nationalmuseet: Arkæologisk kort over Nordøstsjælland. 4. udg. 1957.

Stednavne

AF KRISTIAN HALD

Skønt mennesker har færdedes i Birkerød sogn siden stenalderen, er den nuværende landsbybosættelse relativ ung, så ung, at ingen af sognets bebyggelsesnavne behøver at gå længere tilbage i tiden end til den *ældre middelalder*. Dette hænger sammen med, at bebyggelsen her er at betragte som rydninger i den storskov, der i oldtid og tidlig middelalder dækkede største delen af det østlige Nordsjælland, og hvoraf der endnu findes betydelige rester.

De dominerende navnetyper i dette område er *-torp* og fremfor alt *-rød*, og de fleste af sognets landsbyer har da også navne, der ender på *-rød*. Selve sognenavnet (1307 Birkeryth i Esrumbogen) er sammensat med trænavnet birk eller med ordet birke »birkebevoksning«, gammeldansk birki, der bl. a. er efterled i navnet Tibirke (1248 Tibirki i Sorøbogen). Når man i ældre tid har villet finde det gammeldanske mandsnavn Biarki, kendt som navn på en af Rolf Krakes kæmper, i forleddet, hænger det sammen med Johs. Steenstrups nu forladte anskuelse, at navne på *-rød* undtagelsesløst sammensættes med personnavne. I virkeligheden har kun henvend 50 % af *rød*-navnene i Frederiksborg amt et personnavn eller en personbetegnelse som forled, mens resten har forled af anden oprindelse, bl. a. trænavne. Et personnavn Biarki kan heller ikke forenes med de gamle skrivemåder af *Birkerød*.

Med *personnavne* er derimod sammensat *Ebberød*, *Ubberød* og *Kajerød* (Roskildebispens jordebog c. 1370 Kadherwth). De to første indeholder de velkendte middelalderlige personnavne Ebbe og Ubbe, mens *Kajerød* kan være sammensat med det gammeldanske mandsnavn Katha, der forekommer på den jyske Sønder Vinge-sten. Den gamle skrivemåde kunne også forenes med det almindelige gammeldanske mandsnavn Kati, men overgangen til den moderne form med *j* forstås lettest, hvis man antager, at navnet oprindeligt har haft *th* (dvs. *ð*). *Isterød* skrives 1346 Estæruth, hvad der viser, at første vokal

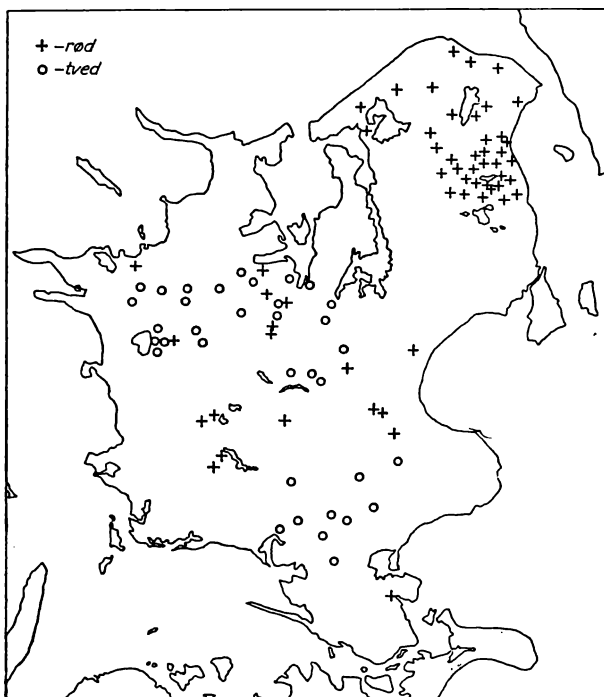
i navnet oprindelig er et langt e, hvoraf det nuværende i er opstået ved lydlukning, jævnfør fx, at verbet hilse går tilbage til et gammel-dansk helsa (med lang vokal). Forleddet er snarest folkenavnet gammel-dansk esti »ester«, muligvis brugt som mandsnavn. Hvis det direkte er folkenavnet, der indgår, kan man tænke sig en bebyggelse grundlagt af estniske trælle. På den måde har man villet forklare det svenske Estamåla.

På -torp, »udflytterbebyggelse«, ender navnet *Bistrup* (Roskilde-bispens jordebog c. 1370 Biisthorp). Forleddet er ordet biskop, idet et oprindeligt Biskops- tidligt vil sammentrækkes til Bis-; Bistrup i Sankt Jørgensbjerg sogn skrives Biscopsthorp 1277, men allerede i 1314 Bystorp. Ifl. Jordebogen c. 1370 havde biskoppen eet bol bestående af 4 gårde i Byen. I sognet har der muligvis været endnu et torpnavn. I det ovenfor nævnte brev fra 1346 omtales lige efter Isterød en ikke lokaliseret bebyggelse *Læyelstorp*, hvis forled kan være et mandsnavn af samme oprindelse som det gammelsvenske Læghil.

Ved bedømmelsen af alderen af egnens to hovedtyper af stednavne er vi så heldigt stillede, at vi med sikkerhed ved, at begge typer var repræsenteret i Nordsjælland allerede i det 11. årh., idet der forekommer eet torp-navn (Tollerup) og eet rød-navn (Børstingerød) i Knud den Helliges gavebrev 1085. Dette betyder ikke, at alle nordsjællandske torp- og rød-navne behøver at være ældre end 1085, og det siger intet om de to typeres indbyrdes alder. Normalt må man regne med, at en betydelig del af torperne går tilbage til vikingetiden, idet -torp næst efter -by er den almindeligste nordiske navnetype i de danske vikingebygder i England, særlig Lincolnshire. Derimod mangler -rød helt i Danelagen (og Normandiet), og selv om dette muligvis kunne forklares ved særlige bebyggelseshistoriske forhold eller ud fra udbredelsen i hjemlandet, hvor -rød er sjældnest i de sydlige danske egne, hvis navneskik frembyder størst lighed med forholdene i Danelagen, må man dog regne med, at rød-navnene næppe kan tilhøre den første vikingetid, men tidligst kan være fra periodens slutning. At de alligevel kan have en ganske ærværdig alder, fremgår af eksemplet Børstingerød. I det danske område som helhed må -rød altså antages at være yngre end -torp, men i Nordsjælland gør der sig særlige forhold gældende. Her er det tydeligt, at *det er -rød, der er den ældste af de to typer*. Bebyggelserne på -rød er for det første

betydelig større end torperne. I det gamle Frederiksborg amt, hvor mange *torper* i øvrigt oprindeligt er enestegårde, var deres gennemsnitlige hartkorn ifl. matriklen 1688 38 tønder, mens *-rød* havde over halvanden gang så meget hartkorn: 60 tønder i gennemsnit. For det andet er adskillige *torp*-navne sammensat med personnavne, der er indkommet med kristendommen eller med andre fremmede personnavne (Abrahamstrup, Bendstrup, Alsønderup af Alexander, osv.), og et navn, der først kan være opstået i kristen tid, er naturligvis også Bistrup, der som nævnt ovenfor indeholder ordet biskop. Derimod er der intet sikkert eksempel på et kristent personnavn eller et andet forled, der står i forbindelse med kristendommen, i de nord-sjællandske *rød*-navne.

En særlig interesse har de sjællandske *rød*-navne ved deres geografiske udbredelse. Foruden i deres hovedområde i Nordsjælland nord for Mølleåen findes de i nogle egne af Midtsjælland, mens Vest- og



Udbredelsen af bebyggelsesnavne med endelserne -rød og -tved på Sjælland. Efter Kristian Hald: Vore Stednavne, 2. udg., 1965.

Sydsjælland har et andet ord for rydning: tved. De nordsjællandske rød-navne slutter sig geografisk til de talrige skånske navne med samme efterled, ligesom der er sammenhæng mellem de sjællandske -tved og tved-navnene i Østjylland. En meget gammel kulturgrænse ned gennem Sjælland synes at komme til udtryk gennem udbredelsen af de to typer af rydningsnavne.

En sideform til -rød med lignende betydning er Rude (Roskildebispens jordebog c. 1370 Rudhæ), der i middelalderen og senere var navn på en lille bebyggelse og nu bevaret som skovnavn.

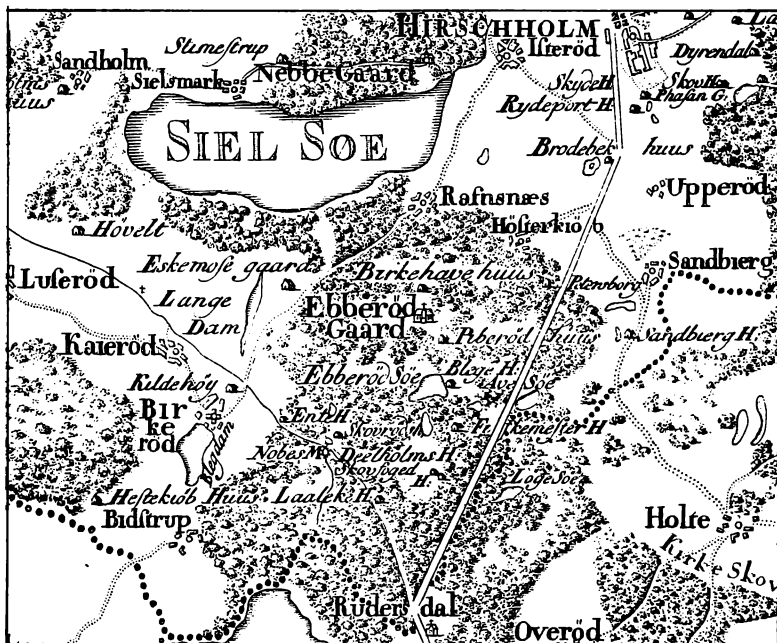
Af navne på -køb »købt ejendom«, en navnetype, der i det nuværende Danmark næsten kun findes i Nordsjælland, er der to i sognet, *Hestkøb*, der er sammensat med ordet hest, måske i betydningen »hingst«, og *Høsterkøb*. Det sidste er langt det ældste overleverede af sognets stednavne, idet det nævnes allerede i et brev, udstedt af Urban den tredje, der var pave 1185–87. Dette er dog en tilfældighed, der intet viser om, at navnet skulle være ældre end de andre landsby-navne på egnen. Der er ikke noget, der tyder på, at navnene på -køb er ældre end middelalderen. Første led i Høsterkøb er hustru, og navnet betyder altså en ejendom, der er købt af en mands hustru. Sprogligt er det interessant ved, at de forskellige skriveformer viser udviklingen af ordet hustru. I det nævnte pavebrev og i andre pavebreve fra de følgende år skrives det Husfrecop o. lign., og Husfregengiver tydeligt nok det gammeldanske husfrø, der svarer til oldnordisk husfreyja; også i andre latinske pavebreve gengives et gammeldansk ø ved e. I Roskildebispens jordebog fra c. 1370 er navnet blevet til Husfrwkøb, der forudsætter formen husfru(e), hvor det ægte nordiske efterled er afløst af det tyske låneord frue. I et mandtal fra 1613 træffer vi formen Høstruekiøb, der stemmer med den gamle sjællandske dialektform høstru, og af Høstru- opstår ved svækkelse af andet led i den ubetonede stilling den moderne form Høster-, der er bevidnet fra 1660.

Oprindelige *naturnavne*, der i gammel tid er gået over til bebyggelsesnavne, er *Eskemose*, *Ravnsnæs*, *Sandbjerg* og det forsvundne *Bukkeballe*. Ældst overleveret af disse navne er Ravnsnæs, der i Roskildebispens jordebog skrives Raufsnes eller Ranfsnes, der må være skrivfejl for Rafnsnes; første led er fuglenavnet ravn. Hvor gamle navnene er, kan ikke afgøres med tilnærmelsesvis sikkerhed, men der

er ingen grund til at tro, at de skulle være ældre end middelalderen. Tydeligt er det i alt fald, at de oprindelige naturnavne, taget som helhed, er yngre end de primære bebyggelsesnavne. I det store navnestof i Knud den Helliges gavebrev 1085 er der kun få naturnavne, hvorimod oprindelige naturnavne udgør en tredjedel af bebyggelsesnavnene i Frederiksborg amt i matriklen 1688; en meget stor del af disse navne må antages at være kommet til i de 6 århundreder mellem 1085 og 1688.

Blandt bebyggelsesnavnene kan også nævnes et gammelt møllenavn, *Nobis mølle*, der på et kort fra 1720 kaldes Nobes Krog, og i Danske Atlas med et andet navn Dombedals Mølle. Nobiskrog er et vandrenavn, der er optaget fra nedertysk Nobeskroch. Det var fra 1526 navn på et værtshus på grænsen mellem Altona og Hamborg, der åbenbart

Birkerødeggen på Videnskabernes Selskabs kort over Københavns Amt, 1766. Reproduceret med tilladelse A 263/67 fra Geodætisk Institut.



har haft et dårligt ry på sig, siden navnet allerede i det 16. årh. blev en udbredt benævnelse på en kro på vejen til Helvede eller på selve denne lokalitet. Det andet navn, Dombedal, er identisk med *Dumpe-dalen*, navn på en samling huse. Det er vistnok sammensat med det fra jyske dialekter kendte ord dump »fordybning«. En anden mølle med et gammelt navn, som måske har ligget i sognet, er Eyelsmølnæ, der i brevet fra 1346 nævnes mellem Ozæruth (Usserød) og Estæruth. Navnet, som kun kendes fra denne kilde, er sammensat med mandsnavnet Egil.

En række navne på gårde og huse, opstået i det 18.–19. århundrede, er det ikke muligt her at komme nærmere ind på. Nogle er gamle marknavne på stedet, andre indeholder indbyggernavne som *Lollike-huse* og *Gøngehuse*, af gønge »beboer af Göinge herred« i Skåne, eller det er poetiske navne af nyere type som *Venlighed* og *Friheden*.

Blandt *naturnavnene* er der grund til at fremhæve eet, fordi det må være ældre end alle andre stednavne i sognet. Det er det gamle navn på *Sjælsø*, der begrænser sognet mod nord. Oprindeligt har navnet været usammensat, og som sådant indgår det i Sjælsmark, navn på landsbyen nord for søen. Den gammeldanske form har, som man kan se af Sjælsmark, været *Sial, der muligvis går tilbage til et urnordisk *Selha-, der kunne være beslægtet med oldengelsk sulh »fure«. Som andre usammensatte sønavne, ånavne og ønavne hører det til vore allerældste stednavne og kan meget vel gå tilbage til tiden før vor tidsregnings begyndelse.

LITTERATUR

Danmarks Stednavne Nr. 2. Frederiksborg Amts Stednavne. Udg. af Stednavneudvalget. Kbh. 1929.

Kristian Hald: Vore Stednavne, 2. udg. Kbh. 1965.

Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie. Dansk historisk fællesforenings håndbøger. Kbh. 1966.

Kristian Hald: Stednavne (i: Naturparken mellem Farum og Slangerup, 2. udg. Kbh. 1967.)

Marknavnestudier. Navnestudier udg. af Stednavneudvalget. Nr. 3, Kbh. 1964. Nudansk Ordbog. 5. udg. Kbh. 1967.

J. Kousgård Sørensen: Roskildebispens jordebog. I Navnestudier udg. af Stednavneudvalget. Nr. 2, Kbh. 1960.

Birkerød kirke

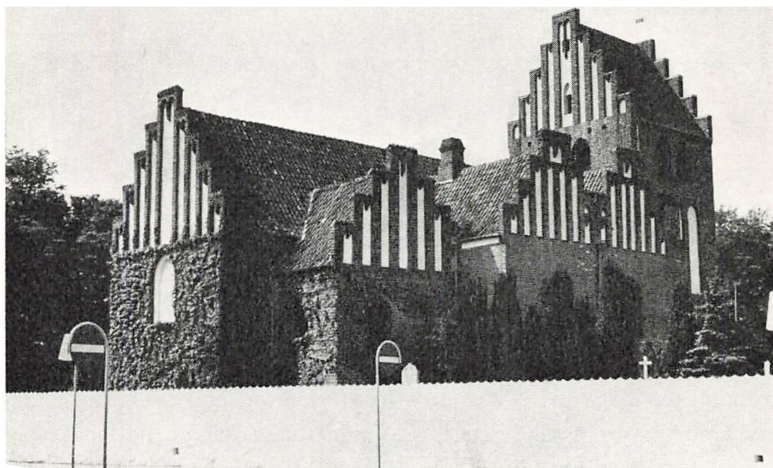
AF AXEL BOLVIG

Kirken er sognets synlige kontakt med dets århundredlange historie. Ligesom landets øvrige kirker har den siden opførelsen været midtpunktet for sognets religiøse udfoldelse, og det vil sige det meste af sognets åndelige liv op til forrige århundrede. Det danske folks ret ensartede politiske, økonomiske og religiøse udvikling danner baggrunden for kirkernes historie, og følgelig vil en beskrivelse af Birkerød kirke i store træk svare til en gennemgang af de fleste af vore mange landsbykirker. Bygningen anvendes stadig og er derfor ikke blot et fortidsmonument, 800 års historie lever i kirken.

DEN ÆLDSTE KIRKE

Kirken består nu af kor og skib, der går ud i et, sakristi og kapel på nordsiden, våbenhus og tårn i syd og vest. *Den oprindelige kirke* bestod kun af to afdelinger, et *skib*, som var menighedens afsnit, og et *kor*, hvor kun præsten måtte komme. Koret, der vel var omtrent kvadratisk og lidt smallere end skibet, blev for omkring 500 år siden erstattet af et nyt, opført af teglsten og i skibets bredde. Det ældste af den nuværende kirke er altså de *kampestensmure*, der strækker sig fra teglstenskoret i øst til lidt vest for våbenhuset, hvor vestgavlen engang har stået. Vestgavlen forsvandt et par hundrede år før koret, fordi menighedens afdeling måtte udvides.

Inden vi ser nærmere på disse udvidelser i øst og vest og de mange andre tilbygninger, som Birkerød kirke øgedes med i middelalderens sidste 300 år, vil vi prøve at forestille os kampestenskirken i dens ældste form. Skibets to langmure har hver haft *tre små højt-siddende vinduer*, – sporene efter to af disse ses endnu over våbenhusloftet, – og *en dør*. Syddøren var mændenes indgang, norddøren var forbeholdt kvinderne. Dørene kunne stænges med en bom; i karmen på kvindedøren ses det næsten meterdybe hul til en bom, en svær



Birkerød Kirke set fra nordost, 1967. På nordsiden af skibet ses sakristiet (t.v.) og dobbeltkapellet.

bjælke, der har kunnet skydes ind i den modsatte karm. Når den blev trukket helt frem, var døren effektivt stænget.

I det indre var skibet et bart rum, måske med murede bænke langs siderne og ellers kun en døbefont, der formodentlig var anbragt nær vestenden. Både skib og kor har været fladloftede, og de var afgrænset fra hinanden ved en rund korbue. På hver side af den, altså på skibets østmur, var der sandsynligvis sidealtre, det nordlige viet til Jomfru Maria og det sydlige til kirkens værnehelgen, St. Nikolai. Inde i koret, som vel har haft et lille vindue i hver mur, stod alterbordet.

Den birkerødborger, der nu bor i en høj etageejendom kan vanskeligt forestille sig, hvor helt enestående denne kirke har været for det lille samfund, der udgjorde dens menighed. Stående på en lav bakke, har dette gudshus, rejst i sten, været et storslået bevis på kirkens rigdom og magt. Selv boede birkerødbønderne i lave træhuse, og kirken har for dem været stensat styrke.

Hvornår blev kirken opført? Stilistisk er den ældste bygning *romansk*, og vi kan sikkert datere kampestenskirken opførelse til *1100-tallet*, fordi byggeriet af stenkirker først i dette århundrede trængte

uden for de større byer, og fordi man endnu ikke har anvendt tegl. I 1150'erne prøvede ærkebiskop Eskil som den første at bygge med teglsten i Søborg og Esrom, og derefter bredte denne byggeskik sig hurtigt, men nogen sikker tidsgrænse for vor kirkes opførelsestid kan det selvfølgelig ikke give.

Hvem, der har ladet kirken bygge, ved vi ikke. De folk, der først lod rydde skov her, har været initiativrige personer med de nødvendige midler til at grundlægge en landsby og sikkert også til at rejse en kirke; middelalderlig religiøsitet havde en iboende trang til at give sig praktiske udslag. Men om bygherren er repræsentant for en enkelt dominerende slægt, eller om byggeriet er foregået ved samarbejde mellem alle sognets bønder, måske organiseret af Roskildebispen, ved vi ikke.

DE FØRSTE UDVIDELSER

Menighedens vækst gav sig udslag i den før nævnte *vestforlængelse af skibet*, som samtidig fik *lidt større vinduer*. Forlængelsen (se planen, A) er af kampesten som det gamle skib, men murværket er mere uregelmæssigt, så man kan skille det ældre murværk ud fra det yngre. I de nye vinduer og hist og her i forlængelsen har man anvendt den brændte tegl, *munkestenen*, som herefter er enerådende som byggemateriale. Af de nye vinduer er kun bevaret ét, som blev lukket ved den senere indbygning af hvælv, og som ses udvendig øst for våbenhuset. Dets rundbuede form peger endnu på den romanske stilperiode.

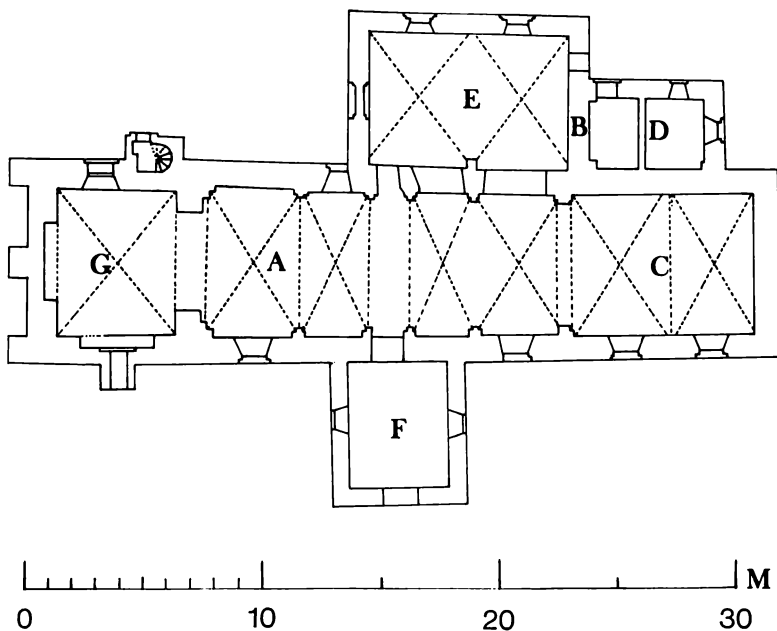
Omtrent ved samme tid blev der bygget *et kapel på nordsiden af skibet*, tæt ved koret. Det er næsten helt forsvundet, tilbage står kun dets østmur (B), som skiller sakristiet fra det nuværende kapel. I denne mur er et rundbuet vindue af ren romansk form, men med et moderne glasmaleri. En meget bred arkade (buet åbning) hugget gennem skibets nordmur gav adgang til kapellet, men da skibet senere skulle overhvælves, måtte man tilmure åbningens vestre trediedel, og derved fik arkaden omtrent samme form som den østre af de to spidsbuer, der nu findes i nordmuren.

Opførelsen af kapellet er udtryk for tidens stigende tilbøjelighed af helgener. De fleste middelalderlige kapeller er ganske vist bygget et par århundreder senere, men det er de samme tendenser, der ligger

bag byggeriet. I kapellerne opstilledes nye altre, som var indviet til en eller flere helgener. I reglen havde stifterne af sådanne kapeller, fyrstelige personer, gejstlige eller verdslige stormænd, tillige bestemt dem til gravsted for sig og deres slægt. Desværre lader det sig ikke opklare, hvem der har bygget kapellet og til hvis ære, det blev opført.

Kirken stod nu med sit lave, gamle kor og et forlænget skib med kapel i nord. Det sidste var måske forsynet med hvælv, men ellers havde kirken bjælkeloft. Ligesom for resten af tilbygningerne har vi her kun få holdepunkter for datering, men alt tyder på, at der har været en ret jævn byggevirkosomhed middelalderen igennem. Det er rimeligt at datere vestforlængelse og kapel til *1200-tallet*, mens resten af tilbygningerne tilhører tiden fra *o. 1400 til reformationen*.

Mellem disse to perioder skete der en voldsom ændring i selve kirken. I 1300-tallets første trediedel *forhøjedes murene* lidt med munkesten,



Grundplan af Birkerød Kirke. Axel Bolvig. Efter tegning til kirkens istandsættelse 1925. Bogstaverne er forklaret i teksten. Kirkens længderetning er vest-øst.



*Birkerød Kirkes indre set fra vest. Fot. Erik Moltke, 1967.
»Danmarks Kirker«.*

der kom *nyt tagværk*, og bjælkeloftet erstattedes af *hvælvinger*. Gennem middelalderens sidste århundrede var det en ren modesag at indbygge hvælvinger i landsbykirkerne. Men grunden til denne ivrige byggevirkomhed var også praktiske hensyn, idet de faste stenhvælv ydede en bedre beskærmelse mod ildebrand end bjælkelofterne.

NYE UDVIDELSER

Gennem de sidste halvandet hundrede år før reformationen er der foretaget en serie *gotiske* byggearbejder ved kirken. Det er i det hele taget en særdeles livlig periode med hensyn til kirkeligt byggeri og

forøgelse af gudshusenes pragt. Kirkens voksende rigdom har været en væsentlig årsag hertil. Landbrugskonjunkturerne var i bedring fra 1400-tallets midte og gav øgede tiendeafgifter. Til stadighed skænkede folk gods eller anden kapital til kirker og klostre for sjælfrelsens skyld, eller de forærede kostbare inventargenstande. Angsten for skærpsilden voksede og dermed også trangen til at betale sig og slægten fri for det ubehagelige ophold.

Rækkefølgen af de sengotiske tilbygninger kan fastlægges således: først blev det oprindelige romanske kor erstattet af et større, såkaldt langhuskor, der havde samme bredde som skibet. Efter fuldførelsen af koret er sakristiet på dets nordside rejst og derefter dobbeltkapellet, som har afløst det ældre nordkapel. Hermed er vi tidsmæssigt sikkert nået til 1503, idet dette årstal (md3) er malet på en af kapellets hvælvskapper. Tallet er vel sat af en håndværker efter endt arbejde.

De to øvrige tilføjelser til kirkebygningen, våbenhus og tårn, kan vi ikke anbringe i det nævnte byggeforløb, blot konstatere, at de er fra samme periode.

Med det nye, bredere kor (C) fik man det store samlede kirkerum, der var gotikkens ideal. Årsagen til udvidelsen har vel været ønsket om at fejre gudstjenesten med større pragt, og ligeledes har den sengotiske altertavle fra o. 1475, som endnu pryder alteret, krævet plads i bredden for at komme til sin ret.

Sakristiet (D), som oprindelig kun havde indgang fra koret, fik mod sædvane to hvælv og to små vinduer. Navnlig på Sjælland er det almindeligt, at landsbykirkerne er forsynet med et sakristi, som anbragtes på korets nordside. Her opbevaredes de hellige kar, og det tjente også som brandboks både for kirken og sognebørnene, idet der her kunne stå kister og skabe med penge, skøder, breve og andre værdier.

Vinduerne i sakristiet blev senere ændret og udstyret med glas-malerier, som forestiller dronning Louises våben samt et privat våben, hvorunder der står: Hr. Johan Philip Ratcken 1717. Ratcken var dronningens kammersekretær og bestyrer af Hørsholm gods, og det er utvivlsomt ham, som har foranlediget rudernes indsættelse, det viser – ligesom andet af kirkens inventar – den nære forbindelse, der var mellem kirken og Hørsholm slot.

Dobbeltkapellet (E) har erstattet det ældre kapel og er større end

det. Forbindelsen mellem skib og kapel blev udført på en ganske ejendommelig måde. Fra skibet var der adgang til det gamle kapel gennem den før nævnte arkade, som var blevet stærkt indsnævret ved skibets overhvelving; for at skabe bedre indblik fra det nye store kapel, udvidedes buen i vestsiden til en meget uregulær form, der bevarede til 1925. Dette år blev der brudt en ny arkade lidt længere mod vest og den gamle åbning blev påny gjort spidsbuet. Kapellet dækker også skibets gamle norddør, og dets vestre halvdel har måske tjent som våbenhus. Det dækkes af *to hvælv*, hvorpå der foruden det tidligere nævnte årstal er nogle *bomærker*, d. v. s. tegn, der i stedet for skrevne navne betegner bestemte personer, her formodentlig de håndværkere, der var beskæftiget ved kapellets opførelse.

Over for spørgsmålet om hvem, der har ladet dette store kapel opføre, og til hvilke helgener det var indviet, står vi lige så uvidende som ved det første kapel.

VÅBENHUS OG TÅRN

Våbenhuset (F) foran skibets syddør er i modsætning til den øvrige del af kirken forsynet med *fladt træloft* og to små runde vinduer i øst og vest. Det er ikke nogen tilfældighed, at denne tilbygning er tarveligere end resten af kirken, det ligger i våbenhusets karakter. Det er et appendiks til kirken og snarest en verdslig bygning, hvad der tydeligt fremgår af dets mangeartede anvendelse. Selve navnet kan i det mindste føres tilbage til reformationstiden, og den gængse tolkning af det som midlertidigt opbevaringssted for kirkegængernes våben er sikkert rigtig. I våbenhusene deponeredes ikke sjældent kirkens materialer, og vi må også forestille os, at sognets tingmøder blev holdt her, hvis vejret hindrede, at møderne fandt sted i fri luft.

Kirkebygningen afsluttes i vest af et anseligt *tårn* (G), som er *tre stokværk* højt. Efter at første stokværk var rejst, har man måttet forstærke vestmuren ved at opmure *tre støttepiller*, og samtidig hermed blev resten af tårnet opført. Det nederste tårnrum blev sat i forbindelse med skibet ved en høj, bred spidsbue, hvorved skibet for anden gang forlængedes mod vest. Rummet er hvælvet, og her var oprindelig indgangen til den vindeltrappe, der fører op til næste stokværk. Et tårn er et ret stort og kostbart anlæg og kan ikke kun være opført

af hensyn til kirkeklokkerne. De hang ligeså godt i en simpel klokkestabel, således som det er tilfældet mange steder i Jylland. Forsvarshensyn har i denne kirke ikke spillet nogen rolle – alene nederste stokværks vinduesåbninger umuliggør denne tanke – selvom trappeopgangen oprindelig havde dør indvendig. Snarest ligger forklaringen i, at tårnene er opført til Guds ære og ud fra lokalstolthed og efterlignelseslyst. Desuden var kirkerne i senmiddelalderen temmelig rige og kunne således uden at anstrenge sig økonomisk udføre et så kosteligt byggeforetagende.

Sengotikken ofrede mest fantasi på *gavlene*, og her på kirken er der en rigdom af forskellige *blændingsdekorationer*, ligesom antallet af *kamtakker* varierer. Mere end noget andet er disse gavle med til at give kirken præg af en gotisk bygning.

KIRKENS INVENTAR

Har kirkens ydre således helt sit »katolske« udseende, er det samme ikke tilfældet med hensyn til inventaret. Reformatorerne satte deres præg på alle landets kirker med kravet om fornyelse af den kristne forkyndelse og livsform. For Luther og hans danske efterfølgere var det indre trosliv mere værd end det ydre udstyr, og derfor krævede man meget af det katolske inventar fjernet, først og fremmest de undergørende helgenbilleder. Sjællands første evangeliske biskop, Peder Palladius, har i sin *Visitatsbog* understreget de krav, den ny tid stillede til inventaret. »Tre ting have I her inden Døre«, forklarede han de menigheder, han besøgte, »Det første er Eders *Prædikestol*, det andet Eders *Funt*, det tredje er Eders høje *Altare*; disse tre Ting bør være i enhver Sognekirke«.

I kirkens kor står *alterbordet*, som prydes af en *fløjaltertavle*. Tavlen er fra den tid, hvor den kirkelige kunst præges af importen fra Lübeck og de øvrige nordtyske Hansestæder. De skårne scener domineres af midtfeltet, men de udtrykker tilsammen en fast komposition, begyndende øverst til venstre, hvor vi ser Kristus tynget af korset vandre af sted mod *Golgatha* trukket af en jernklædt soldat. Næste begivenhed skildres i den store *korsfæstelsesfremstilling*, hvor Frelseren hænger mellem de to røvere højt hævet over en menneskevrimmel, der klart deler sig i to grupper. På Jesu venstre side findes



Birkerød Kirkes altertavle. Fot. Lennart Larsen, 1958.
 »Danmarks Kirker«.

hans fjender, ypperstepræsten Kaifas, farisæere og nogle romerske soldater, der slås om Kristi kjortel. På den anden side af korset står vennerne, hvor den centrale skikkelse er Maria, der overvældet af sorg synker sammen i armene på de andre kvinder. Denne gruppering på begge sider af korset er fast i middelalderlige golgathascener, idet motivet samtidig foregriber Dommedag, hvor Menneskesønnen skal stille fårene ved sin højre side og bukkene ved den venstre.

Billedfeltet nederst til venstre er en følelsesfuld scene, som forestiller *gravlæggelsen* af Kristi legeme. De to motiver i den modsatte fløj skildrer øverst *Kristus i Dødsriget*, hvor han udfrier Adam og Eva, og nederst *Opstandelsen* med de sovende romerske soldater. I begge

disse optrin skildres Jesus som sejrherren, hvis værk, forsoningsofferet på korset, er fuldbragt. Alle fem scener samler sig om et bestemt emne, *Påskén*, idet de illustrerer trosbekendelsens udsagn herom.

Kirken har *to døbefonte*. En moderne font fra 1944 står i koret, mens der i skibets vestende findes en ældre af eg fra 1600-tallets midte. Dåbsfadet, som er udstyret med det habsburgske våben, er omtrent 100 år ældre.

Den protestantiske kirke anerkender kun to sakramenter, dåb og nadver. Luther understregede desuden betydningen af forkyndelse på modersmålet, og følgelig er *prædikestolen* den tredje ting, som må findes i en kirke. Derfor stammer prædikestolene i vore kirker også fra stilperioder efter reformationen, og Birkerød har et smukt eksemplar i højrenæssance fra omkring 1600. Den skårne dekoration er typisk for tiden, reliefferne i fyldingerne forestiller *de fire Evangelister* og *Frclseren* i midten. Anbragt imellem disse er der figurer af seks af *dyderne* med deres attributter.

KALKMALERIERNE

Kirkens værdifuldeste dekoration er de både smukke og interessante kalkmalerier, som pryder tredje og fjerde hvælv regnet fra øst, altså de østligste i det oprindelige skib, samt nordvæggen ud for tredje hvælv. I dettes østkappe ses siddende på en trone *Kristus*, der kroner sin moder, *Maria*, til himmelens dronning, mens to små engle strækker sig for at holde et tæppe op bag deres ryg. Begivenheden overvåges af apostelfyrsterne, *Peter* med sin attribut, nøglen, og *Paulus* med sværdet. Bag apostlene knæler tiggermunkenes to store helgener, *Frans af Assisi* og *Dominicus*. Når disse ordensstiftere er anbragt som forberedere ved himmelkroningsscenen, er det et bevis på tiggermunkeordenernes store indflydelse. Ved sin placering på den hvælvkappe, som menigheden stedse under gudstjenesten havde for øje, er dette billede det mest centrale blandt kalkmalerierne.

I de to kapper, som flankerer dette billede, ses mod syd en kombination af *Syndefaldet* og *Uddrivelsen af Paradis*. Denne scene skildrer det øjeblik, hvor slangen, som snor sig om kundskabens træ, har forført Eva, og hvor Adam over for den engel, som styrter ned fra himmelen, med en pegende arm søger at skyde skylden på kvinden.



Detalje af prædikestolen. Fot. Axel Bolvig, 1967. »Danmarks Kirker«.

Da Maria i middelalderlig typologi opfattes som en ny Eva, der genopretter, hvad den første forbrød, er dette billede med til yderligere at sætte Himmelkroningen i relief.

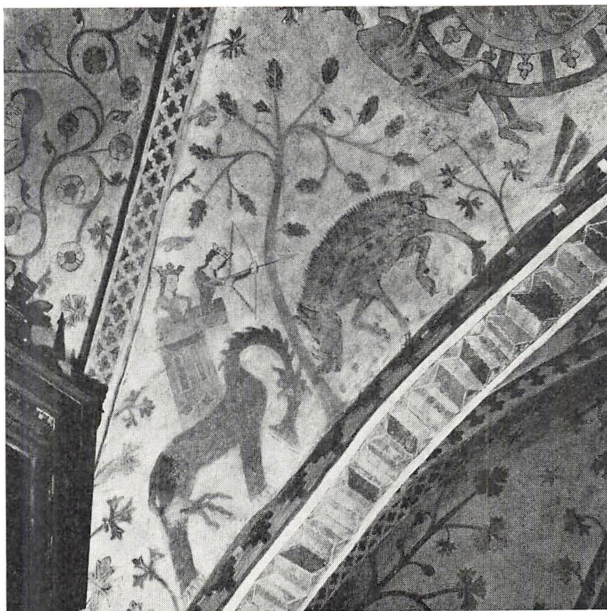
I offerhandlingen overfor ses de to brødre, *Kain og Abel*. Begge er klædt i 1300-tallets dragt, der især er kendelig på hovedbeklædningen, *strudhætten*, hvis navn skyldes den lange snip, struden, som hænger ned langs ryggen. Røgen fra deres offerbål bevæger sig henholdsvis mod jorden og himmelen; ejendommeligt er det, at også Abel ofrer et neg, og ikke som i skriften et lam. To små scener knytter sig til ofringen, to kæmpende fugle over bålet, og bag Abel et lille rovdyr, som springer i struben på en hare. Hvorledes middelalderens kirkegængere har betragtet disse optrin, ved vi ikke, – muligvis som sindbilleder på brodermordet. En skildring af Kains drab af Abel findes i kappen over for Himmelkroningen.

Abel blev betragtet som sindbillede på Kristus, der også blev myrdet, og på tilsvarende måde blev hans offerhandling ved bålet forbundet med nadveren. Derfor er det sikkert ikke tilfældigt, at der uden om arkadebuen ind til kapellet, altså på muren lige under ofringen, findes en fremstilling af *Den sidste nadver*. Da den vestlige halvdel af arkaden er en moderne rekonstruktion, er nadverbilledet ufuldstændigt, og ikke alle disciple er bevarede. Oprindeligt har bil-



*Kalkmaleri.
Kains og
Abels ofring.
Nederst
detalje af
Nadveren.
Fot. Erik
Moltke, 1967.
»Danmarks
Kirker«.*

*Kalkmaleri.
Elefant og
vildsvin om
vinstokken.*
Fot. Erik
Moltke, 1967.
»Danmarks
Kirker«.



ledet været en storslået komposition, hvor Kristus under det sidste måltid sad i højsædet oven over arkadebuens spids, mens disciplene sad bænkedede ned langs arkadens sider.

Midt i den kappe, hvor brodermordet er malet, ses *lykkehjulet*, som med fire konger anbragt omkring hjulet bringer en dyster påmindelse om livets omskiftelighed og erindrer om, at alle, selv fyrster, til sidst modtages af dødsningen, som står i navet, mens orme er ved at fortære ham.

Ved siden af dette motiv findes en mærkelig *jagtscene*. To kronede personer skyder fra et tårn med bue og pil efter et vildsvin og et fabeldyr. En nutidsdanser vil straks opfatte personerne som kvinder, men både klædedragt og frisure var i denne periode påfaldende ens for begge køn, og da de har våben i hånd, må vi vel formode, at det er mandspersoner. De to dyr er sikkert en fremstilling af Davids 80. salme: Vildsvinet roder om vinstokken, og vilde dyr afæde den. Konservator Rothe, som fremdrog kalkmalerierne, mener, at fabeldyret skal forestille en elefant med tårn og besætning, således som en middelaldermaler på Sjælland har set det på billeder eller hørt om det.



Kalkmalerierne i 4. hvælv. Dommedag. Fot. Axel Bolvig, 1967.
»Danmarks Kirker«.

Et billede af dyrenes skabelse i Broby kirke ved Sorø viser dog, at man andre steder på øen nok forstod at male en elefant.

I det andet hvælv med kalkmalerier er der i nord- og sydkapperne kun blomster og træer. Mod øst troner *Kristus* på *regnbuen*. Fra hans mund udgår sværd og lilje, fordømmelse og velsignelse. Blodet, som løber fra hans fem sår, og lidelsesredskaberne omkring ham minder tilskueren om Kristi forsoningsværk. I kappens to svikler ses i nord en *pelikan* og i syd en *slange*; en fabel fortæller, at pelikanen vækker sine unger til live, efter at de er blevet dræbt af slangen, og slangen er djævelen, som forførte Eva. Når de to dyr er anbragt i samme kappe som Kristus, må de ses som symboler på Jesu død og opstandelse. Desuden er der på begge sider af Kristus to engle, der blæser i basuner og altså indvarsler dommens dag. Billedet er da også en del af en *dommedagsscene*, som afsluttes i kappen overfor. *Ærkeenglen Mikael* står her som sjælevejeren ved siden af *Himmeldronningen*, der breder sin kåbe ud til beskærmelse for mangfoldige sjæle.

Bag Maria står en *biskop* og den hellige *Laurentius* med den rist, hvorpå han led martyrdøden. Under dem er en række sjæle, som stiger op af gravene og søger ly hos Maria. På den modsatte side står de fordømte, ikke skildret som sjæle, der føres til helvede, men som de syv dødssynder. Skikkelserne er vanskelige at identificere, men den anden i rækken fra venstre er *luxuria*, ukyskhed, en nøgen kvinde, der dies af to basilisker; hun bærer den gifte kvindes hovedbeklædning, og synden omfatter derfor også ægteskabsbruddet.

Billederne i Birkerød kirke rummer mange fine enkeltheder, og der er en ynde og friskhed over de sart tegnede skikkelser fra omkring 1325–1350. Francis Beckett siger i sin bog »Danmarks Kunst«, at det er en skøn sjæl, som har malet disse lyse og mørke drømmerier.

LITTERATUR

Valdemar Seeger: Birkerød Kirke. 1925.

Francis Beckett: Danmarks Kunst, bd. II. Kbh. 1926, s. 301 ff.

Niels M. Saxtorph: Jeg ser på Kalkmalerier. Kbh. 1967. s. 71-73.

Oloph Odenius: Den döda modern som daggas av ormar. (»Danske Studier«, 1961. s. 5 ff).

J. Nybro Rasmussen: Påskealtertavlen i Birkerød. Kronik i Frederiksborg Amts Avis, 10. april 1966.

Indberetninger til Nationalmuseets 2. afdeling.

»Danmarks Kirker«, Frederiksborg amt, bd. II, Kbh. 1968.

Bøndernes forhold - indtil enevældens tid

AF LILLI FRIIS

Allerede i middelalderen var selvejendomme antagelig ikke så udbredte på Sjælland som i de andre landsdele. Dette antager man, fordi der i datidens love – som var forskellige for landsdelene – på Sjælland ikke synes at være blevet skelnet skarpt mellem *selvejere* og *fæstere*, når der skulle møde mænd på tinge. Efter skånske og jyske lov tog man kun fæstebønder med som nævninger, når der ikke var nok af selvejerbønder, men i den sjællandske lov er det ikke så skarpt defineret – måske fordi man uden videre har måttet regne fæsterne for gode nok.

I middelalderen hørte Birkerød under *Roskilde-bisperne*, som der står optegnet i disses jordebog fra 1370, men efter reformationen fik *kongen* mulighed for at erhverve de katolske bispers tidligere besiddelser, *deriblandt jord og fæstere*.

Fæstebønder kunne således glide med ved en overtagelse eller handel, og deres fæste kunne være gældende for livstid, som det fremgår af love fra 1500årene. Det lyder værre, end det i virkeligheden var. Så længe der var fæstere nok, kunne man se stort på en sådan ordning; ville en mand og hans familie flytte, og kunne herskabet få en anden fæster, var der ikke grund til at holde strengt på kravene. Det ser dog ud, som om mange fæstere har siddet deres levetid ud på fæstegården og er blevet efterfulgt af søn eller anden nær slægtning. På *krongodset* kunne enker endda efter en bestemmelse fra 1565 blive siddende efter mandens død uden at skulle forny fæstet. Men selvom der mange steder sad folk, som havde hørt til på egnen gennem flere slægtled, må man ikke af den grund tænke sig, at det var et stillestående, lukket samfund. *Laurids Jyde*, der betalte *tiende* af sit udbytte af jord i Birkerød i 1588, kan ved sit navn tyde på, at der kom folk udefra.

FÆLLESKABET

Efter aftale, i fællig, var de bærende begreber i alt arbejde. Man dyrkede jorden i fællesskab, ikke således at forstå at man foretog landbrugsarbejdet sammen, men efter fælles beslutning *på samme tid*. Man måtte ikke pløje, så, høste, opgive ævred o. s. v., uden at der var truffet beslutning på *bystævnet* om, hvornår man tidligst måtte starte med de enkelte arbejder.

Vi kan ikke slutte bagud fra vor tids tankegang og regne med, at datidens bønder ønskede at dyrke jorden med effektive plove og med så ren sæd som muligt. Dengang gjaldt det slet ikke om at pløje så grundigt som muligt og at holde kornmarkerne fri for andre vækster; stive tidsler kunne være både til *støtte for kornet* og siden bruges til *brændsel*. På de afhøstede marker skulle der være *græsning* til dyrene, når man *opgav ævred*, d. v. s. sløjfede indhegningen.

Kun de, der havde jord, kunne være med til at bestemme på *bystævnet*; og dermed bestemte de også over de jordløse, *indsidderne* og *tyendet*, der også var nødvendige for samfundets funktioner.

Det, bønderne enedes om, og det, de fik pålagt, kunne skriftligt nedfældes som landsbyens »*vide og vedtægt*«. Fra Birkerød er der ikke bevaret en sådan vedtægt, og selvom den fandtes, bør den kun tages som udtryk for, hvordan det daglige liv *burde* klares i fællesskab med regler for *hegnsfred* og *ildstedstilsyn*, med *værn mod tiggerplage*, møder hos oldermænd om *jordens dyrkning* og *straffe* for at gå imod den oprettede vedtægt. Hvis bønderne blev enige om noget andet, kunne det blive gennemført, selvom det gik imod den officielle vedtægt, og derfor ville vi stå usikre over for ældre tiders skik og brug på enen, selv om vi havde haft en vedtægt at studere.

For at have det godt, måtte man følge fællesskabets love, skrevne eller uskrevne. Det var hjælp til selvhjælp, således som det ses i Birkerødpræsten *Henrik Gerners* versificerede råd i hans »*Rijmstock*«:

Din gødning skal nu føres ud,
nu er den jorden tjenlig.
Til nabo din fremsend dit bud
at han vil hjælpe venlig.

Igen du gør det samme skel,
når han sit ud vil age,
så kan I begge hjælpes vel
og have gode dage.

Det har kunnet lægge en dæmper på en driftig bondes initiativ, at fastsættelse af *tidspunkterne* for såning, høst o. s. v. altid skulle gå over bystævnet, med fælles rådslagning og øldrikning og med muligheden for de ældre bønders dominerende indflydelse. Men hvem turde sætte sig ud over fællesskabet, når det også betød hjælp til *husbygning*, *husmoderafløsning* ved barsel eller sygdom, *ulykkesforsikring* i form af andres hjælp, hvis man selv kom til skade, og til allersidst muligheden for anstændig *begravelse* med godtfolk til at følge og til gilde.

FOLKETAL

Hvor mange, der var bosat i Birkerød sogn, kan man tilsyneladende finde tal for, efterhånden som der blev indført *lensregnskaber*, *skattemønstre* og *mandtalslister*. Men kom alle med på listerne, og hvad betød det, når en mand i 1600årenes papirer blev kaldt gårdmand? Det kunne enten være en gårdmand i nutidig betydning eller en inderste eller en aftægtsmand på en gård. Antallet af gårde og huse lader sig heller ikke bestemme ud fra jordebøgerne, fordi de fleste *gadehuse* ikke har været indført i de ældste jordebøger, som man gik ud fra i senere regnskaber. Man kan se et eksempel på dette i en revisionsbemærkning til Kronborg lensregnskab, hvor det forklares, at nogle indkomne *husbondholdpenge* var indkrævet »af nogle fattige husfolk, som ikke er udi jordebogen, af dem, som har et lidet hus – og af dem, som sidde i huse hos en anden –«. Disse anonyme folk har haft deres betydning for bondesamfundet ved deres småerhverv, og de har altså ydet deres skatter, selv om de var små.

YDELSER

At sige noget konkret om bøndernes husholdning ud fra de officielle lister over deres ydelser i form af penge og arbejde lader sig ikke gøre. Hverken om folk, fæ eller høstudbytte var det værd at oplyse mere end højst nødvendigt. Når det var forbudt at sælge kvæg, før det var tilbudt kronens lensmand, var det fristende ikke at opgive fuldt antal, så havde man chance for at sælge det under hånden til bedst mulig pris, og når det var forbudt bønderne at sælge korn i

købstæderne, før man havde »ydet hans majestæt sin rettighed«, skulle høstudbyttet på papiret ikke være større end strengt nødvendigt. Når man skulle betale afgifter af det, man ejede, var der nok også den gang folk, der kun ejede lidt, når det skulle skrives ned. Men heller ikke de offentlige myndigheder var altid nøjagtige med de skriftlige vidnesbyrd. Vil man f. eks. vide, hvor meget hoveri Birkerød-bønderne var forpligtet til, oplyses der i jordebogen kun om *landgilde* og andre *afgifter*, ikke ydelser i form af *arbejde* for herskabet. Først da der i 1700-tallet diskuteres både mundtligt og skriftligt om *hoveriet*, træder det klarere frem, hvor meget der blev krævet. Men derudfra kan man ikke slutte, at der tidligere har været stillet de samme krav. Hovedgården kunne jo også drives med betalt arbejdskraft, mens man fra bønderne »nøjedes« med at forlange afgifter i penge og naturalier.

Det synes som om toppen af bondens landgildeydelse blev nået omkring 1600, og gentagne restancer i regnskaberne tyder på, at der efterhånden ikke var håb om at hente mere. Den væsentligste betryggelse for bønderne har nok været den forordning i 1639, der bestemte, at kun årligt tinglyste landgilderestancer kunne kræves betalte.

Når der var grænser for, hvad man kunne forvente at inddrive i afgifter, måtte herskabet i højere grad sigte på at få noget ud af bønderne ved at kræve deres arbejdskraft. Det var en ond cirkel at komme ind i, fordi bønderne derved kunne komme til at forsømme deres egne landbrug, og så blev der endnu mindre chance for et rentabelt udbytte. Så vidt man kan se af mandtallet, var der omkring 1600 ikke en eneste selvejerbonde tilbage på egnen; kronen havde købt sig ind og bestemte overalt.

Ingen *bryde*, d. v. s. fæstebonde, kunne ifølge en forordning af 14. 5. 1523 sættes ud af sin gård, så længe han opfyldte sine forpligtelser, men hvad skete, hvis han ikke opfyldte sine forpligtelser? Teoretisk set skulle han sættes ud, men så fik man problemet med en *ødegård*, hvis der ikke kunne findes en anden fæster at lade gården overgå til; og fæstere så vel som andet godtfolk kunne blive en mangelvare efter krig eller pest og andre epidemier, så forordningernes ord har måttet tillempes efter tidernes tilstand. Når Fr. II i et brev 1577 måtte erkende, at bønderne var meget fattige og ville blive helt ruinerede,



Frederik II og Christian IV. (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

hvis man hurtigt inddrev restancerne, så valgte man at eftergive dem; og da han samme år specielt truede bønderne i Hørsholm birk med, at de ville blive sat ud af deres gårde, hvis de ikke overholdt de tillempede krav, gik det mest ud over lensmanden, som blev afsat, fordi han ikke fik nok ind.

Når kronbønderne derefter blev skånet for visse *afgifter*, var det en begrænset gavmildhed. *Vornedskabet* gav andre muligheder, nemlig udnyttelse af arbejdskraft fra en befolkning, der ikke frit kunne flytte væk fra deres fødested. Og ligesom man kunne true med straffe i tårn og jern eller endog på liv, hals og gods for *ulovligt fiskeri* i Isterød sø og å, Sjælsø og Usserød å, kunne man true med straffe, hvis folk ikke viste sig villige nok til at *køre brændsel til Kronborg*. Også til anden slags ægt og arbejde var der så meget vrangvillighed, at straf i form af pantning ikke var en god løsning. Indløsning af panter ville bringe bønderne i gæld, og så var man inde i en ond cirkel. Konsekvensen heraf tog Christian IV i 1605, da han generelt bestemte, at lensmanden herefter ikke skulle forsøge pantning, men straffe med at sætte vrangvillige bønder i tårn eller fængsel, vel at mærke på egen kost, eller at lade dem gå med spansk kappe.

Mens man ved at sætte bønder i et fangehul gemte dem væk, fik man med indførelsen af den spanske kappe en straf, der tværtimod udstillede dem. Den spanske kappe var en tung tønde uden bund og med et hul til synderens hovede i den anden ende af tønden. Med en spansk kappe på skuldrene skulle den straffede ses af så mange som muligt, så alle kunne få indtryk af, hvad ulydighed mod overordnede kunne føre til.

Samme år som den spanske kappe nævnes første gang, i 1605, var det blevet »tilladt«
bønderne i bl. a. Birkerød sogn, at de ydede penge i stedet for *landgilde-fisk*; fiskeriet var simpelthen slået fejl i flere år, så der ikke var blevet afleveret tilstrækkelig mange fisk. Det medførte altså ikke, at man slap for ydelsen; der skulle afleveres forhøjet pengeafgift *foruden* de sædvanlige *tiendeydelser* i rug, byg, havre, smør, flæsk, lam o. s. v. Korn skulle leveres *i negen*, d. v. s. *utærsket*, og denne ordning vedblev måske lige til 1729, hvorfra der findes klager over, at det skulle afleveres *tærsket*. Tidligere havde daglejere eller det faste folkehold på Hørsholm klaret tærskningen.

H O V E R I

Om der var folk nok på Hørsholm slot betød meget for de omkringboende bønder. Når folkeholdet på Hørsholm slot indskrænkedes af økonomiske grunde, blev der mere brug for hjælp udefra, for hoveri. Bønderne blev tilsagt for at slå græs, rive o. s. v., således som man bl. a. ser det i lensregnskaberne fra 1610; men samtidig måtte man nedsætte eller helt eftergive krigsskatterne i de nordsjællandske len, fordi bønderne »formedelst daglig trældom og ringe brug er kommet meget tilbage«.

Her ser vi ordet *trældom* brugt på den for datiden naturlige måde, et ord der senere har ændret betydning. Trældom var et udtryk for de arbejdsydelse, der var *en del af fæsteafgiften*, og var egentlig ikke nedværdigende. Det forfærdelige ved trældommen var, at arbejdsydelsen ligesom skatter blev bestemt ovenfra, og at den stadig øgedes uden menigmands samtykke, efterhånden som hovedgårdens drift krævede mere og mere arbejde. Og som vorned skulle en mand blive på sit fødested i den mest arbejdsdygtige alder og finde sig i de stadigt stigende krav. Der blev ganske vist åbnet en udvej ved tilla-

delse til *frikøb*, hvorved kronen håbede på en indtægt, men kun få bønder benyttede sig af muligheden. De fleste blev, og måtte lade forordningerne hagle ned over sig.

Det var ikke blot til de grove landbrugsarbejder, man krævede bondefamiliernes hjælp. Når der til kongens husholdning skulle bruges slåen, jordbær, kirsebær, hindbær o. s. v. blev plukningen arrangeret som bondearbejde. Når der skulle bruges *hørlærred*, blev der udleveret hørfrø til såning, og færdigt spind forventedes afleveret. Men man kunne betale sig fra det.

Det var en almindelig ordning, at bønder, der boede langt fra hovedgården, skulle give *arbejdspenge* i stedet for arbejde; de havde jo samme forpligtelse som de nærboende til at yde deres skyldighed. Men disse opkrævninger af arbejdspenge kunne være så utålelige, at mange bønder nok hellere ville have boet nærmere ved hovedgården, så de kunne arbejde sig fra skyldighederne, skrev Arent Berntsen i 1656. Med de stadigt stigende fordringer blev der mere og mere at skulle betale sig fra, hvis man ikke ville være med til at plukke, levere hørspind o. s. v. Men de bønder, der valgte at betale, kunne trods det blive nødt til at påtage sig kørsler og andre nødvendige »gerninger«, som kongen og lensmanden kunne gøre krav på.

K Ø R S L E R N E

Heri lå en ekstra stor byrde for denne egns bønder: de kongelige med følge kom tit. Det betød ekstra udskrivning af *kørsler* og vedligeholdelse af *kongeveje*. Birkerødbønderne boede i en behagelig – men for dem ofte beklagelig – nærhed af kongens residenser. Samtidig stillede de vekslende herskaber på Hørsholm deres personlige krav. For eksempel fik grev Rantzaus enke kongelig tilladelse til at blive boende efter mandens død. Hun fik i 1629 bevilget 300 læs brænde årligt; og hvis hun ikke boede på Hørsholm slot, skulle det afleveres til hendes opholdssted i København! Og så skulle hun iøvrigt have kørsel efter behov.

At *kongen* bestilte bøndervogne til sine rejser, turde vel ikke kritiseres; men når *adelen* benyttede de samme rettigheder, kunne den tidligere nævnte Arent Berntsen godt føle sig foranlediget til nogle bemærkninger om at »en god mand, som nogen andel bønder have,

ikke er fornøden vogne til hans rejsers fornødenhed at leje,« og med denne »herlighed sparer adelen store penge – så de kan rejse og besøge venner til forskellige occasionibus som bryllupper, barsler, begravelser« og så videre. Det samme kunne have været sagt om kongen, og Birkerødbønderne havde jo både kongehusets og Hørsholmherskabets fornødenheder at tage vare på.

Sådanne uafgrænsede arbejder var den største risiko for bønder med pålagt trældom – og værre jo færre der var til at bære byrderne.

Til ærgrelse for dem, der skulle have arbejde udført, kunne bønderne være modvillige. Som modvægt mod sådan dårlig opførsel havde man så retten til at *straffe* og truslen om at kunne udtage en mand som *soldat*. Men trods megen kritik må det være givet, at de overordnede hellere end gerne ville have haft det hele til at gå så godt og gnidningsløst som muligt. Når der i Hørsholm-forpagterens kontrakt stod, at han bl. a. havde ret til *korntiende* i Birkerød, og når han yderligere betalte for denne ret, kan det kun have været i hans interesse, at der blev godt udbytte. Men forpagteren fik besked fra lensmanden, lensmanden fik besked fra kongen – og for at tjene disse forskellige herrers interesser kunne der f. eks. komme krav om, at der skulle laves *gærder* af jord eller sten i stedet for *gærder* af træ, taget fra skovene.

Særlig slem var arbejdspligten, når herskaberne byggede og pålagde *arbejdskørsel* til byggeriet. Bøndervogne var små dengang, de skulle være så smalsporede, at de kunne klare sig på egne veje, for de *brolagte kongeveje* var ikke for menigmand. Almuen havde kun besværet med at bygge og vedligeholde dem – og hermed gik arbejdet undertiden så dårligt, at det ikke var nok at true bønderne med straf; også *fogeden* kunne have en kongelig straffetrusel hængende over hovedet, hvis tilsynet med arbejdet ikke var effektivt nok.

Man kan ikke ud fra kilderne se, hvordan bønder levede, men kun hvad de skulle yde, hvad de skyldte, og hvad deres jord kunne tilsås med. Bønderne var en slags tillæg, således som det også udtrykkes i flere lensbreve. Deres tilhørsforhold og deres pligter overdrages uden deres eget samtykke til vekslende besiddere. I lensbrevet fra Christian IV til *Corfitz Ulfeldt* og *Leonora Christina* anføres, at de på livstid (hvilket de dog ikke opnåede) måtte nyde og beholde »Hørsholm birk med dets avl og tillæg af bønder og tjenere udi Bloustrød,



Corfitz Ulfeldt og Leonora Christina Ulfeldt.
(Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

Karlebo og Birkerød sogne, som til samme birk nu ligger, samt deres landgilde, visse og uvisse indkomst, intet undtagen i nogen måde, så at ingen, hvad skatter og andet angår, på vore vegne skal have at svare end fornævnte Corfitz Ulfeldt og vores elskelige datter begge deres livstid«. De tilliggende bønder skulle de håndhæve og forsvare – og dette nævnes i lensbrevet fuldstændig på linie med, at de tilliggende skove skal forsvares, så ingen med urette bruger dem!

Af lensbrevet fremgår det også tydeligt, at bønderne havde både herskabet på Hørsholm og kongen at tjene, for med *vildtbanen* og *fiskeriet* skulle Ulfeldt og Leonora Christina »sig ikke videre befatte end at de, når de der kommer, undertiden må få småvildt af harer, som de til deres eget bord kunne behøve; og i den lille sø, som ligger deromkring fornævnte hus Hørsholm, frit fiskeri af hvad fisk der kan fås, hvorimod dog bønderne, som ligger dertil, skal være betænkt herefter ligesom tidligere at gøre det arbejde, som til fiskeriets fortsættelse og vedligeholdelse med damme og andet på vor fiskemesters ansøgning gøres fornøden«.

SVENSKERIGENE

Efter svenskekrigenes ødelæggelser blev der mere grund til klage. Der var da så stor fattigdom, at man måtte eftergive landgilde og endda give afkald på aflevering af korn, hvis der ikke var høstet mere end nødvendigt til, at bønderne kunne brødføde sig selv; man måtte tilmed låne bønderne såsæd og heste, hvor det var nødvendigt for at komme igang igen. Det skete på forslag fra ridefogeden til dronning *Sophie Amalie*, som dengang sad på Hørsholm. Men denne ridefoged, *Lorenz Tuxen*, havde også været modstandsmand sammen med bønderne; han og *Svend Poulsen* havde haft flere hundrede bevæbnede mænd parat i skovene, da svenskerne i 1658–59 hærgede landet. Det kan være fra denne tids dyster, at man siden har fundet et håndgribeligt tegn: en *partisan*, d. v. s. et langt, bredbladet spyd; dette bondevåben blev opløjet på Birkerød overdrev og afleveret til Oldnordisk Museum i 1811.

Henrik Gerner og Hans Svane. Henrik Gerner var præst i Birkerød 1657–1693. Biskop Hans Svane fik Ebberødgård af Frederik d. 3. i 1661 og ejede den til sin død i 1668. (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

LITTERATUR

- Thomas B. Bang*: Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde. (Fortid og Nutid I, 1914–16, s. 141-160).
- Arent Berntsen*: Danmarckis og Norgis Fructbar Herlighed. Kbh. 1656. (II bogs 2. del, s. 44 ff, 156 ff.).
- C. Christensen*: Agrarhistoriske Studier I, 1886 (+ anmeldelse i Hist. Tidsskr. 5. r., II, s. 402).
- C. Christensen*: Hørsholms Historie, Kbh. 1879.
- J. A. Fridericia*: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede. (i: Hist. Tidsskr. 6. r., II, 1889–90. s. 469–622).
- Hans H. Fussing*: Herremand og Fæstebonde, Kbh. 1942. (+ anmeldelse v. C. Rise Hansen i Fortid og Nutid, bd. 14. 1941–42, s. 226–32).
- Henrich Thomæson Gerner*, Birkerød: Hesiodi Dage eller Rijmstock, Kbh. 1670. (Nyudgivet ved *Hans Ellekilde*, Kbh. 1942).
- Svend Gissel*: Sjællands Stifts Landebog 1576. Kbh. 1956. (s. 188 ff).
- Gunnar Knudsen*: De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser. (i: Fortid og Nutid, bd. 2, 1919, s. 1–42).
- Poul Meyer*: Danske Bylag, Kbh. 1949.
- Gunnar Olsen*: Herremand og Hovbonde. Kbh. 1963.
- Gunnar Olsen*: Hovedgård og bondegård. Kbh. 1957.
- Gunnar Olsen*: Kronborg vestre Birk. Kbh. 1961.
- Gunnar Olsen*: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe. Kbh. 1960.
- H. C. Rosted*: Fra Adelsborg til Kongeslot. Kbh. 1957.
- Fridlev Skrubbeltrang*: Husmand og Inderste. Kbh. 1940.
- Fridlev Skrubbeltrang*: Om brugen af landbohistorisk talmateriale (i: Fortid og Nutid, bd. 19, 1954–56. s. 248–268).
- Johannes C. H. R. Steenstrup*: Chr. IV og Vornedsskabet (i: Hist. Tidsskr. 5. r., IV, 1883–84, s. 521–527).
- Johannes C. H. R. Steenstrup*: Nogle Undersøgelser om Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid (i: Hist. Tidsskr. 5. r., VI, 1886–87, s. 655–714).
- Johannes C. H. R. Steenstrup*: Vornedsskabet hos den danske bonde (i: Hist. Tidsskr. 6. r., V, 1886–87. s. 655–714).

De gamle landsbysamfund

AF VIGGO HANSEN

Når man fra slettelandet i hovedstadsområdet umiddelbare opland tager nordpå gennem Lyngby og Virum i retning af Holte, virker den skovklædte Geels bakke som en vældig tærskel, bag hvilken der landskabeligt åbner sig en helt anden verden. De åbne og lyse træk i Københavns nærhed, som den fremadskridende byudvikling ikke helt formår at slette ud, forsvinder for at give plads for helt nye indtryk. Nu dominerer et stærkt kuperet terræn, der snart byder på vide udsyn, snart på indsnævrede horisonter. Det rigere relief understreges desuden af de mange fritstående trægrupper og hegnede skovpartier, og rundt omkring glimter små og store vandflader frem mellem bakkerne.

I dette kraftigt modellerede relief virker den gamle bebyggelses bindingsværksgårde og huse med stråtage som en naturlig del af landskabet, hvad enten de klumper sig sammen mellem bakker eller søger skjul bag trægrupperne. En helt anden virkning frembyder nutidens bidrag til bebyggelsesbilledet, når det enkeltvis eller i grupper, som parcelhuse eller etageejendomme, tager bakketoppe og skrænter i besiddelse og demonstrerer sin farveglæde, der ofte danner grelle kontraster til naturens mere afdæmpede brune, grønne og gullige toner. Men dette landskab, som byudviklingen nu er i færd med at omforme efter sit tarv, er også på sin vis skabt af mennesker, som for mange århundreder siden begyndte at tage det ind til deres formål, men som først efter et brydsomt rydningsarbejde delvis fik bugt med de udstrakte skove, der forinden havde dækket denne del af det nordsjællandske landskab. Ud af rydningspletterne opstod efterhånden de mange smålandsbyer, der i deres navne bærer vidne om den oprindelige skovrigdom (s. 23). Men bebyggelsen rummer også på anden vis minder om det landskab, hvis bakkede natur ikke formåede at danne grundlag for større bondesamfund. Dertil var ikke alene terrænet for kuperet, men jordbunden også for varieret. De mange våde lavninger



Søholm ved Birkerød Sø.

mellem bakkerne satte en naturlig grænse for, hvor store sammenhængende dyrkningsfelter, der kunne bringes under kultur som basis for storlandsbyer, hvorfor man måtte indskrænke sig til *enkeltgårde* eller *små bondesamfund*.

BIRKERØD BY

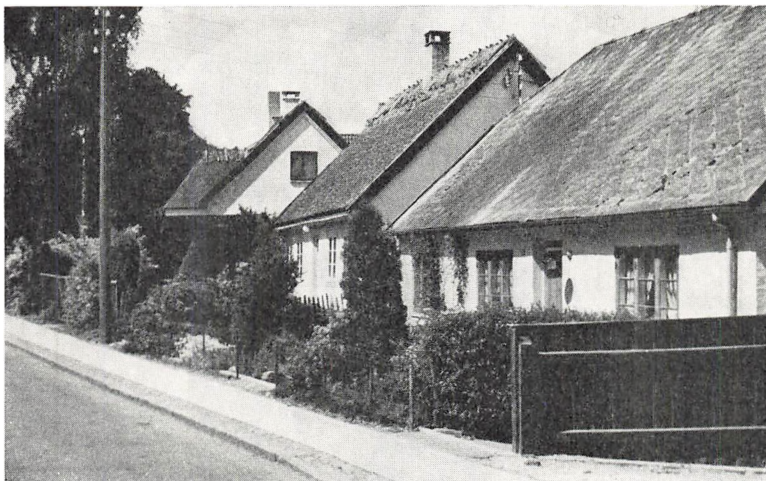
Det Birkerød, som de gamle kort fra *udskiftningstiden* lader tone frem for ens blik, var en typisk repræsentant for de nordsjællandske landsbyer, som disse havde udviklet sig på baggrund af den for egnen særegne landskabsform, for hvilken der allerede er gjort rede. Der var noget formløst og spredt, man kan fristes til at sige planløst, over den gamle landsby, som det ofte er tilfældet med små bondesamfund, der aldrig er blevet tvunget ind i et bestemt mønster, i modsætning til slettebygderne, som ved progressiv vækst ud fra en enkelt bebyggelseskerne er blevet ligesom formgivet. Medens disse slettebygder fremstår med den typiske danske landsbys kendetegn, en lukket kreds af gårde, der omslutter en central byplads, kaldet *forten*, og udadtil

afgrænses skarpt mod den fælles bymark, viser Birkerød højst utraditionelle træk.

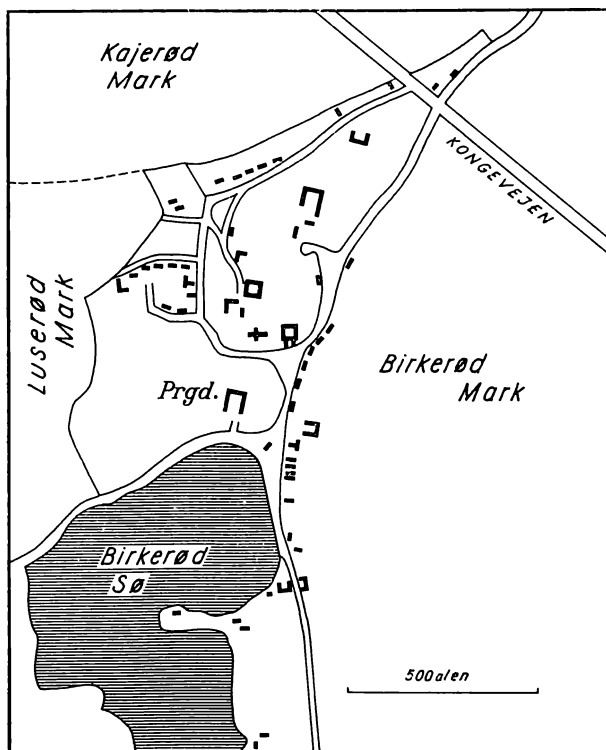
På fortens plads lå de gamle *gårde* uden nogen egentlig orden, indrammet af den endnu i dag let genkendelige landsbygade, hvori foruden den snoede *Hovedgade* indgår *Henrik Gernersvej*, *Johan Mantziusvej* og *Kildedalsvej*, hvorefter en lille stump af *Birkerød Kongevej* slutter kredsen til Hovedgaden. Ved kirken samt på ydersiden af denne »ringgade« lå landsbyens småhuse i et usædvanligt stort antal, og selv om mange af disse har måttet vige pladsen for urbaniseringen, findes der dog stadig adskillige tilbage, bl. a. ved kirken og på Kildedalsvej. Men mange flere lå, hvor statskolen tidligere havde sin plads, og hvor jernbanen er ført langs Birkerød sø. Det gamle Birkerød var således en mærkelig bagvendt by med usædvanlige træk, der stadig uden større vanskelighed lader sig erkende i det moderne bysamfund, hvor de oprindelige gårde med deres gårdtofter, senere haver, indgår som offentlige bygninger, parkeringsplads og grønne områder i byens centrum.

Den ældste gengivelse af Birkerød by er et *kort fra 1780, optaget i*

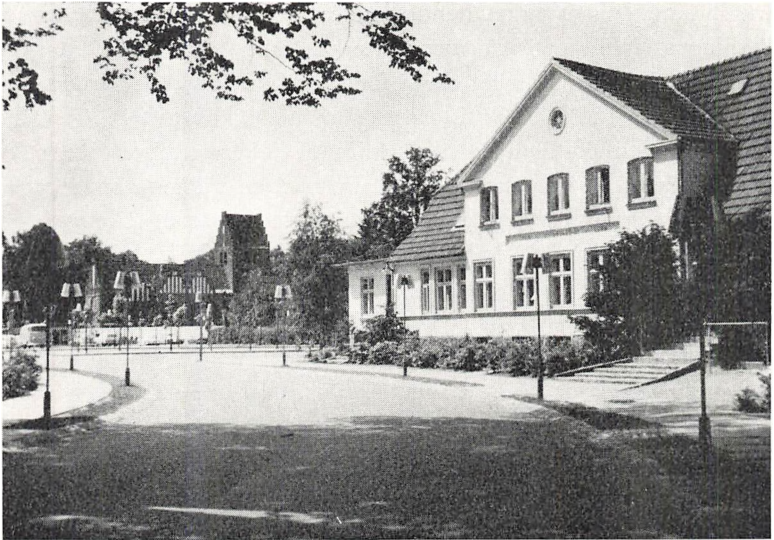
Gamle huse på Kildedalsvej, 1967. På mange af husene kan det gamle bindingsværk stadig skimtes gennem pudslaget.



anledning af udskiftningen, og i dag beroende på Matrikelarkivet. Dette kort, med arkivbetegnelsen 13⁰¹ O. I., er ganske vist over *Bistrup by*, men det meste af Birkerød er også med, så at man herigennem får et ganske godt indtryk af gårdenes og husenes placering, af bygaden og det meste af markjorderne (se nedenfor). Hvis man ønsker at trænge dybere til bunds i det gamle bondesamfunds struktur, sådan som den fremtrådte før udskiftningen, må man gå til *Christian d. V.'s danske Matrikel 1688*, en enestående dokument-samling om dansk landbrug, skabt på grundlag af en opmåling i 1682. Heri oplyses det, at Birkerød by bestod af 4 gårde af omtrent samme størrelse, idet de dyrkede gennemsnitlig 22 tønder land og var vurderet til ca. 4½ tønde hartkorn. Men derudover var der en »degne-



Birkerød ca. 1780.
Ejendomsskel er udeladt; gadenet og bebyggelse medtaget.



Cathrinelyst og Birkerød Kirke, 1967.

stavn» og ikke mindre end 24 *småhuse* i byen, de fleste kun med en stump kålhave til huset eller slet ingen ting. Et af husene, der hed *Langedam*, tilhørte sognepræsten og var indrettet med en blegeplads. De øvrige huse lå dels på præstens og dels på kirkens grund.

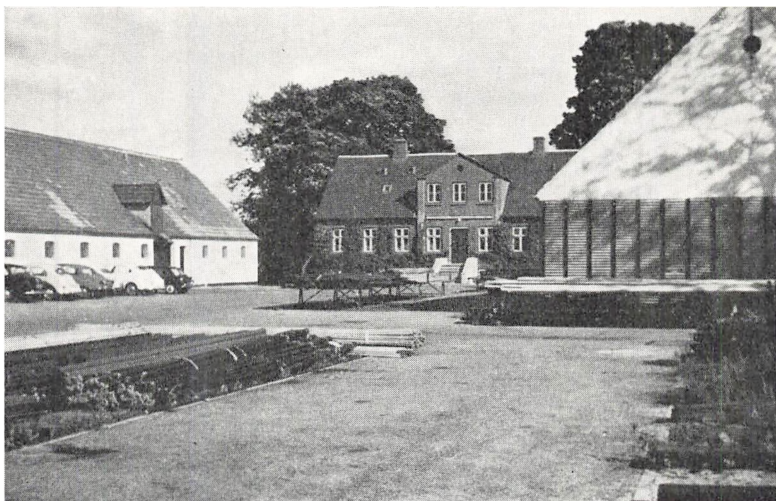
Bortset fra *præstegården*, der tilhørte præsteembedet, d. v. s. på matriklens tid den berømmelige Henrik Gerner, lå Birkerød by under *Hørsholm gods* og ejedes af Hendes Majestæt enkedronning Sofie Amalie. Bønderne var kun forpagtere af jorden og måtte betale for brugen af den i form af afgifter til Hørsholm slot, hvorfra også initiativet til oprettelsen af de usædvanlig mange småhuse må være udgået.

Birkerøds markjorder lå øst for byen og var på matriklens tid delt i to vange, *Søndervang* og *Toftevang*. Men der berettes samtidig, at *Toftevang* tidligere havde været delt i 2 vange, *Toftevang* og *Nørrevang*. Hvorfor de tre vange var blevet til to, meldes der intet om. Men det er muligt, at der er en forbindelse mellem dette forhold og en bemærkning i E. J. Jessens Samlinger til Hirschholm Amts Beskrivelse (1754) om, at *Eskemosegård* oprindelig skulle have været en

fra Birkerød by udflyttet bondegård. Efter samme kilde skulle udflytningen være sket 1698, men dette kan ikke være rigtigt, eftersom Eskemosegårds jorder allerede lå for sig selv i 1682, og gården omtales allerede 1561 (C. Christensen, Hørsholms Historie, 1879). Men på den anden side kan en udskiftning af Eskemosegårds jorder fra fællesskabet godt have haft forbindelse med en tidligere nedlæggelse af Nørrevang. Trods kun 2 vange praktiserede man et *trevangsbrug*, d. v. s. en omdrift på 3 år bestående af et år med byg, et år med rug og et år med marken liggende »i fellig«, d. v. s. udyrket. Det meste af dyrkningsjorden lå syd for Birkerød Kongevej, mens det stærkt kupe-rede terræn nordøst for landevejen var udlagt som *overdrev* og stødte op til *Ravnsnæs'* og *Høsterkøbs overdrev*. Til Birkerød by hørte ikke nogen egentlig engstrækning, men man avlede lidt hø fra lavningerne i den dyrkede mark.

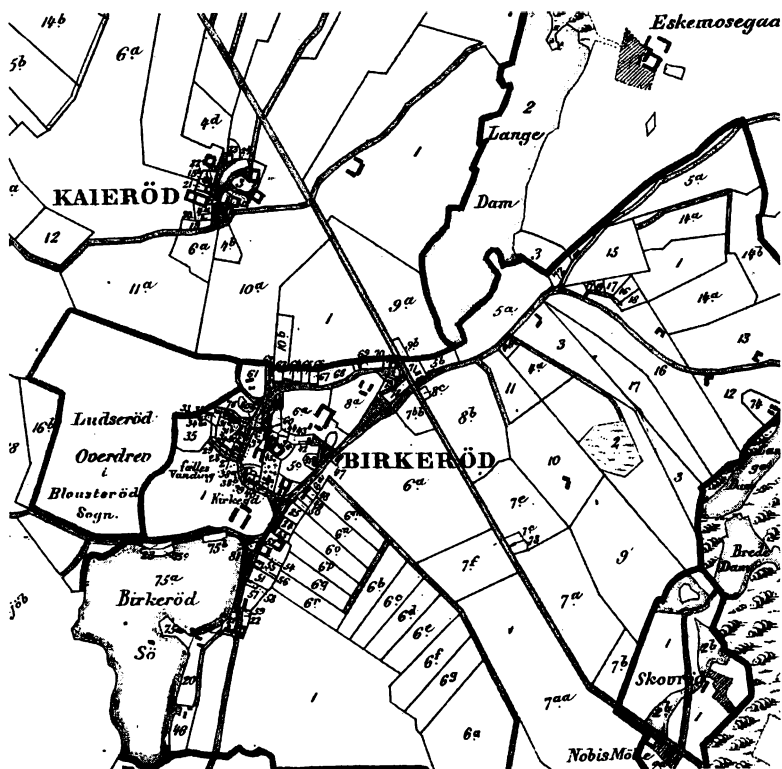
I det store og hele får man gennem matriklen indtryk af, at Birkerød by var noget forfordelt med hensyn til ager og eng, særlig i betragtning af, at den som kirkelandsby skulle indtage en central plads i sognet. Når man så hertil føjer, at markjorderne lå meget indeklemte mellem skoven i øst, der dengang strakte sig betydeligt nærmere byen end senere (se s. 99), overdrevet i nordøst straks på den anden side hovedlandevejen, Birkerød sø i syd og selve byen i vest, så forstår man, at den har ligget noget trangt. Hertil kommer så yderligere, at *Luserød by* i *Bloustrød sogn* havde et overdrev helt inde ved Birkerød by, hvor nu stationsterrænet har sin plads, og at *Kajerød bys marker* begyndte lige på den anden side Kildedalsvejens haveskel. Især det sidste er noget bemærkelsesværdigt, og det fører let tanken hen på, at Birkerød på et tidspunkt har været en betydelig større by end den, matriklen 1688 beretter om, men at den senere er blevet delt, hvorved først *Kajerød* er opstået og senere *Eskemosegård*. Desværre er der ingen efterretninger at finde om skabelsen af *Kajerød* som en udflytterby, det man andre steder kalder en *torp*, men hvis teorien om en deling er rigtig, må spaltningen af Birkerød være sket før 1370, da navnet *Kajerød* dette år for første gang optræder i annalerne.

Mens forholdene på matriklens tid i nogen grad må vurderes på baggrund af de ulykkelige tilstande, som svenskekrigen i årene forinden havde afstedkommet, og hvis følger endnu ikke var overvundet,



Kejlstrupgård, 1967.

så stod det følgende århundrede i forbedringernes tegn. Efter bøndernes eget ønske og en resolution af 26. april 1722 skete der en *egalisering*, hvorved alle gårde i byerne under Hørsholm slot blev gjort lige med hensyn til ager og hartkorn (C. Christensen, 1879, s. 68), og allerede i 1761 bestemtes det, at godsets gårde skulle gøres til *arvefæste*, hvilket i realiteten ville sige, at de blev til selvejendomme (C. Christensen, 1879, s. 239). Hermed var vejen beredt for *udskiftningen af fællesskabet*, der for Birkerøds vedkommende fandt sted 1770, mens skovene udskiftedes 1780. Tilsammen gav disse begivenheder anledning til betydelige ændringer i det bestående brugsmønster. De 4 gårde i landsbyen fik deres jorder samlet i 4 hovedlodder, der lå mellem landevejen og Bistrups jorder, hvorved der blev en hel del jord til overs på det tidligere overdrev i retning af Ravnsnæs. Her oprettedes en del *nye brug*, og på et *matrikelkort fra 1811* (Matrikelarkivet) ses det, hvordan nogle af disse allerede er blevet bebygget. Ved skovreguleringen forsvandt bl. a. de skovpartier, der lå øst for bymarken, og på jorden oprettedes betydeligt senere *Kejlstrupgård*. Kortet s. 62, der er et udsnit af *den nye matrikels såkaldte minorede kort*, viser stort set situationen omkring 1830'erne.



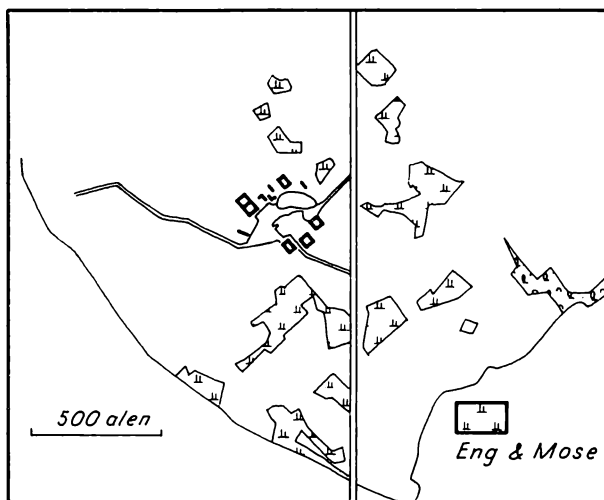
Birkerød med Kajerød ca. 1830. Fra matriklens minorerede kort (målestoksforhold 1:20.000). I 1830 var Birkerød overdrev udskiftet og udparcelleret, og en del af parcellerne bebygget.

I *Amtsbeskrivelserne* (1831) gives der en liste over bebyggelsens omfang, hvoraf det fremgår, at der i Birkerød foruden *præstegården* og et *degnebol* fandtes 2 *bøndergårde* samt 10 *parcelgårde*, 1 *hus med jord* og 44 *jordløse huse*. Ialt udgjorde det dyrkede areal dengang 387 tønder land mod kun 118 tønder land i 1688. Var de ydre forandringer således ganske store, så var de indre det ikke mindre. Allerede før 1800 var således alle Birkerøds gamle gårde ude af bondeje, idet den ene (*Cathrinelyst*) var blevet købt af kammerherre Bertouch, den anden af kromanden, mens den tredie var købt

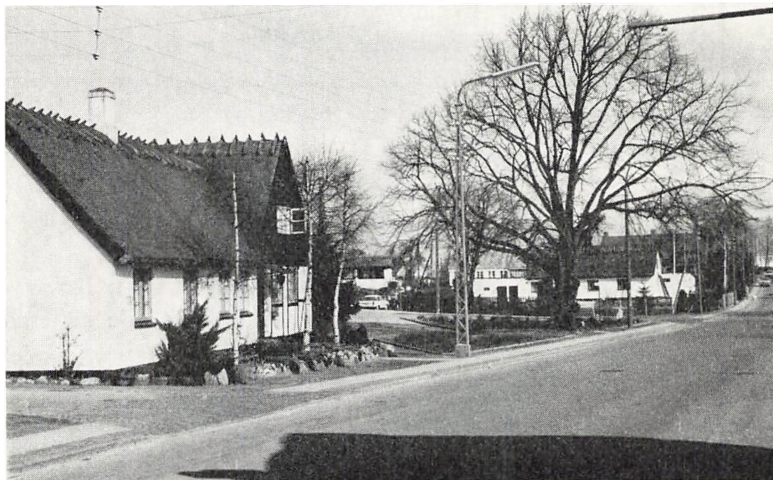
af forstvæsenet i anledning af skovudskiftningen og nedlagt, (C. Christensen, 1879, s. 309). Den samme skæbne er senere overgået adskillige af de nyoprettede parcelgårde, men det er interessant at konstatere, at *ikke-landbrugere* allerede omkring 1800 havde erhvervet den meste jord i Birkerød.

LANDSBYEN KAJERØD

Den gamle Kajerød landsby, hvis eksistens kun de færreste forbigående aner, er i dag helt omsluttet af det hastigt voksende Birkerød, men på 1600-tallets slutning var den en selvstændig landsby, der bestod af 5 gårde, som tilsammen dyrkede 206 tønder land. To af dem var efter datidens målestok anselige gårde på henholdsvis 91 og 71 tønder land, mens de tre andre var på 19½, 15½ og 12 tønder land. Endelig var der 5 *huse uden jord*, men med en lille kålhave ved huset. Det ældste kort over Kajerød, der fremstilledes i anledning af *udskiftningen i 1777*, viser beliggenheden af 6 gårde, men de to må dog betragtes som en dobbeltgård. På samme kort ses gårdene grupperet i en åben kreds omkring en central byplads, *forten*, hvorpå et



Kajerød by
1777. Efter
udskiftnings-
kortet i
Matrikel-
arkivet.



Huse ved den gamle forte i Kajerød, 1967.

nu forsvundet gadekær figurerer. Dette billede af Kajerød by har næppe været meget anderledes i slutningen af 1600-tallet. Byens jorder var da underkastet det normale trevangsbrug, og de tre vange hed *Birkerød vang*, *Fuglsangs vang* og *Nørrevang* med tilsammen 44 åse, et meget stort tal, der må tilskrives det kuperede terræn og den deraf følgende vekslende bonitet. Flere af de længst borte liggende åse lå dog så ubekvem, at de hvilede i 7–9 år i stedet for 1 år. Heller ikke Kajerød havde engarealer liggende for sig, men måtte klare sig med den høst, der kunne tages fra de våde partier i marken. Men det var til gengæld heller ikke så lidt hø, der kunne hentes ad denne vej. I *Nørrevang* takseredes høstøsten således til 40 læs enghø og 10 læs mosehø, og til samme vang bemærkes det, at »når bemeldte engbund hvert 3. år til fellig henligger, så kan derpå græsses 50 høveder«. På samme måde kunne der græsses 40 høveder i *Fuglsangsvangen*, men kun 6 i *Birkerød vang*. I øvrigt var kvæget henvist til at græsse på overdrevet sommerhalvåret igennem, mens vinterhalvårets staldfodring helt beroede på oplagringen af halm og især hø. Høstøsten var en lige så vigtig del af landbrugets økonomi som kornhøsten, da man hverken kendte til rodfrugter eller andre foderemner. Derfor

var hø høsten også fordelt mellem bønderne i forhold til størrelsen af deres jordtilliggende, idet man ikke kunne dyrke mere jord, end man kunne forsyne med staldgødning hvert tredje år, og der skulle helst være et bestemt forhold mellem størrelsen af hø høsten, størrelsen af kreaturholdet og omfanget af det dyrkede areal, for som et gammelt ord siger: god eng gør god agermark.

Ved *udskiftningen* fik Kajerød bys 6 gårde deres jord samlet i over 1200 m lange, smalle lodder, der fra landsbyen strakte sig nordpå tværs over landevejen til ca. 200 m fra Sjælsø. Derudover blev der udlagt 17 *parceller* i bymarkens fjerneste dele. Ændringerne i bebyggelsesbilledet var dog i begyndelsen kun små. Den sydøstligste gård flyttede over på den anden side landevejen, som det fremgår af et matrikelkort fra 1812, da gården ejedes af oberstløjtnant Krebs. En af bygningerne blev dog tilbage og eksisterer endnu. Omkring 1830 var der iflg. *Amtsbeskrivelserne (1831)* i Kajerød by 6 *bøndergårde*, 17 *parceller* udskilt fra bøndergårdene, 1 *hus med jord* og 10 *huse uden jord*, men det er usikkert, om alle 17 parceller var bebyggede på den tid. En hel del af dem blev dog senere til selvstændige brug, idet C. Christensen, 1879, oplyser, at Kajerød på hans tid bestod af

Gammel staldlænge i Kajerød, 1967.





En af Kajerøds udflyttede gårde beliggende ved Kongevejen.

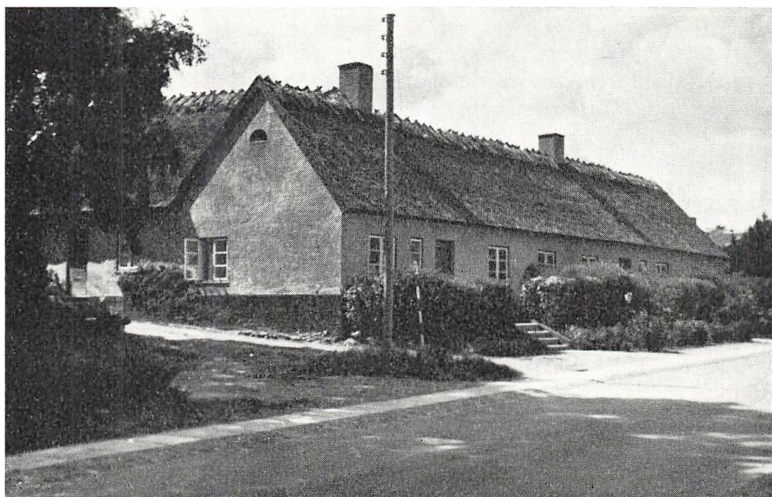
5 helgårde på mellem $4\frac{1}{2}$ og 6 tønder hartkorn, 5 udflyttergårde, 4 parcelgårde, 11 parcelsteder (med under 1 td. htk.) foruden 13 huse med jord og 7 uden jord. Kajerød bibeholdt sin status som bondeby meget længere end Birkerød, og det er egentlig først inden for det sidste årti, at den lille landsby har mistet sin oprindelige karakter.

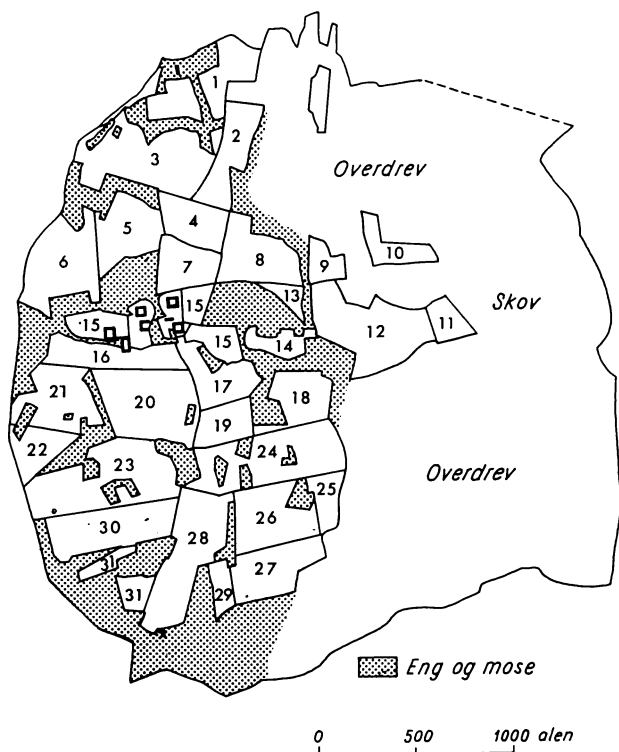
B I S T R U P B Y

Beliggenheden af Bistrup by, midt i sit gamle dyrkningsfelt og i en lavning i terrænet, hvor der er let adgang til vand, er karakteristisk for mange danske landsbyer, og også gårdenes regelmæssige gruppering omkring det lille gadekær er et træk, man nikker genkendende til. På Christian d. V.'s matrikels tid i slutningen af 1600-tallet, bestod byen som i dag af 4 gårde af omtrent samme størrelse, idet de hver dyrkede fra 32 til 37 tønder land og takseredes til mellem 9 og $10\frac{1}{2}$ tønder hartkorn. Denne lighedling gentog sig i markfordelingen, hvor der herskede et regelmæssigt skifte i alle åsene af den type, som man kalder *solskifte*. Det vil sige, at agrene i den enkelte ås havde samme rækkefølge som gårdenes beliggenhed i landsbyen, regnet fra øst mod

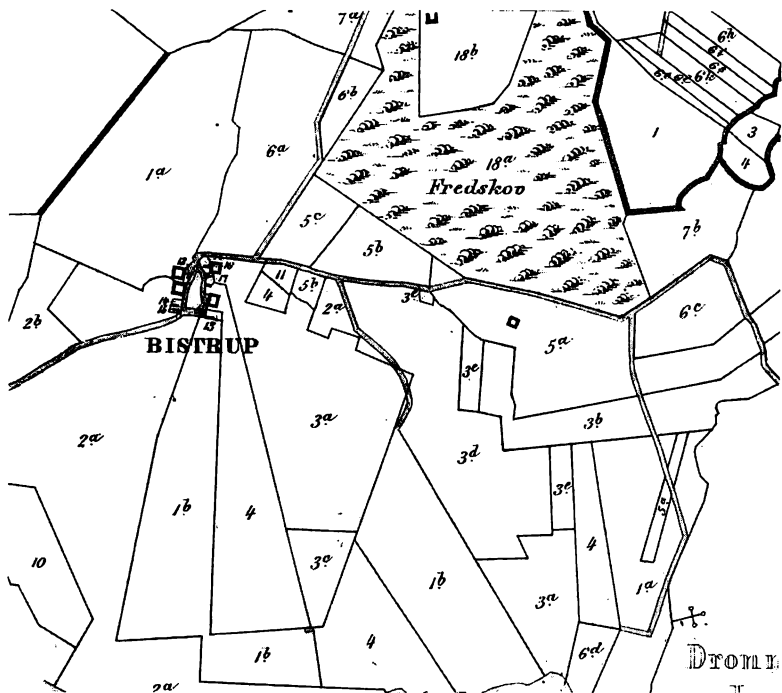
vest eller fra syd mod nord, alt efter pløjeretningen. Foruden gårdene lå der i byen *3 huse uden jord*. Åsene var samlet i tre vange. *Lillevangen* lå mod sydøst, mellem byen og Furesøen, *Stavnsholt vang* mellem denne og Stavnsholts jorder, og *Birkerød vang* lå mod nord. Vangene indeholdt 9, 9 og 13 åse, og på dem alle tre var der et rime ligt høslet og mulighed for kreaturgræsning. Om græsningen i *Lillevang* bemærkes det, at der her kunne græsses 40 høveder »for krat og underskov«. Lignende tilføjelser genfindes andre steder i matriklen, hvoraf man kan slutte, at datidens enge ikke har haft megen lighed med de engarealer, man i dag tilstræber, men at de har været overgroet med krat, antagelig af el og birk, og det har ikke været så let en sag at komme der med høleen. Bistrups bønder havde desuden *overdrevsgræsning i Bistrup Hegn*, hvor også svinene blev drevet på olden. Dette var naturligvis længe, før skovene blev indhegnede, og man må forestille sig, at ager, eng og skov mange steder gik jævnt over i hinanden, foruden at der rundt om i de dyrkede marker stod små trægrupper som rester af den skov, som i sin tid var blevet ryddet. Kortet s. 68 er en god illustration af de forhold, hvorunder den danske bonde arbejdede fra 1600-tallet og helt frem til udskiftningen.

Skovgården. Bistrups nordligste udflyttergård, 1967.





Bistrup by og marker 1780. Tegnet efter udskiftningskortet i Matrikelarkivet. På kortet findes de gamle marknavne: 1. Blegdammen, 2. Krogagre, 3. Nordermarken, 4. Snaragre, 5. Brudagre, 6. Sværbjergs agre, 7. Ellekær agre, 8. Stenbæks Bakke agre, 9. Gammeljord agre, 10. Smalle Varskovs agre, 11. Lille Varskovs agre, 12. Store Varskovs agre, 13. Lille Stensagre, 14. Dammose agre, 15. Toften, 16. Byagre, 17. Øster Byagre, 18. Hyrehøjs agre, 19. Tjørneagre, 20. Lerbjergs agre, 21. Tykkemose agre, 22. Sylene, 23. Allerøds agre, Wolle agre, 25. Dronningebakke agre, 26. Hesteagre, 27. Skovagre, 28. Store Krogagre, 29. Lille Krogagre, 30. Skovagre, 31. Sønder Skovagre.



Bistrup by og marker ca. 1830. Fra Matriklens minorede kort, 1:20.000. Jordfordelingen efter udskiftningen ses af matrikelnumrene. Kun et par ejendomme er opført på de udparcellerede lodder.

*Udskiftningen af Bistrup i 1781 medførte ikke umiddelbart de store forandringer i bebyggelsen, idet de fire gårde foruden en hovedlod i bymarken fik tildelt 1 i engene og 1 i overdrevet. I løbet af den første halvdel af 1800-tallet opførtes der dog *nogle parcelgårde* uden for byen, som f. eks. *Vasegård* og *Frederiksminde* syd for Bistrup Hegn og *Skovgård* ved sydenden af Birkerød sø. Desuden flyttede flere af byens gamle gårde ud på en mere bekvem plads i bymarken, som *Bistrupgård*, *Bakkegård* og *Fredsholm*, uden at dog de gamle bygninger i bycentret af den grund forsvandt. Omkring midten af århundredet bestod Bistrup af en halv snes gårde, nogle parcelsteder og en del huse, og det dyrkede areal var nu oppe på 533 tdr. ld. mod den gamle matrikels 138 tdr. ld.*

RAVNSNÆS

Man kan vel knap nok kalde Ravnsnæs for en landsby, da den i 1688 kun bestod af *to gårde* på henh. 27 og 24½ tdr. ld., hvortil kom *et hus* med næppe 1 td. ld., kaldet *Ravnsholt*, hvorom man får at vide, at det var opført »fornylig«, og at jorden dertil, 2 agre, for første gang var pløjet og besået i 1682. Endelig var der et *holdshus* uden jord. De to gårde delte broderligt de tre vange: *Birkevangen*, der i 1682 var besået med rug, *Søvangen*, der lå »i fellig« og *Stenbækvangen*, som bar byg, sådan at de havde skiftevis hveranden ager i alle åsene. Trods det ret ringe jordtilliggende, må de to Ravnsnæsgårde have været ved ret god magt, eftersom der på de tre vange var græsningsmuligheder for henh. 30, 32 og 24 kreaturer, foruden at der kunne hentes 60 læs hø. Overdrev havde man hen mod Birkerød, sammen med denne by. Ved *udskiftningen* opnåede man her som andre steder en betydelig udvidelse af det dyrkelige areal, men samtidig skete der store ændringer i bebyggelsen. *Amtsbeskrivelserne (1831)* opgiver, at Ravnsnæs på den tid bestod af *to bøndergårde*, *et degnehus*, *8 parcelsteder* og *3 huse*, hvoraf det ene med lidt jord. Men udviklingen af det lille bondesamfund var ikke slut hermed. I 1870'erne var der således kun 1 helgård tilbage, idet den anden for størsteparten var lagt under Eskemosegård, og derudover var der 2 små parcelgårde, 15 parcelsteder og 5 huse. Det Ravnsnæs, man i dag passerer på vejen mellem Birkerød og Isterød, er således en »nydannelse«, resultatet af udskiftningen. (Kort s. 75 n. og 105).

ISTERØD BY

Ved østenden af Sjælsø ligger den gamle Isterød landsby, hvis areal ved den nugældende sogneskelsdraging blev væsentligt indskrænket, idet byens tilliggende forinden havde strakt sig meget længere mod nord og bl. a. omfattede landskabet omkring det, der i dag er *Gronnegadehusene*. På *matriklens tid*, d. v. s. i slutningen af 1600-tallet, bestod Isterød af ikke mindre end *12 gårde* og *6 huse*, der tilsammen dyrkede 330 tønder land, hvorved den var *den største landsby i Birkerød sogn*, sikkert hængende sammen med, at der her omkring var de mest jævne jorder i det hele taget. Gårdene var dog af

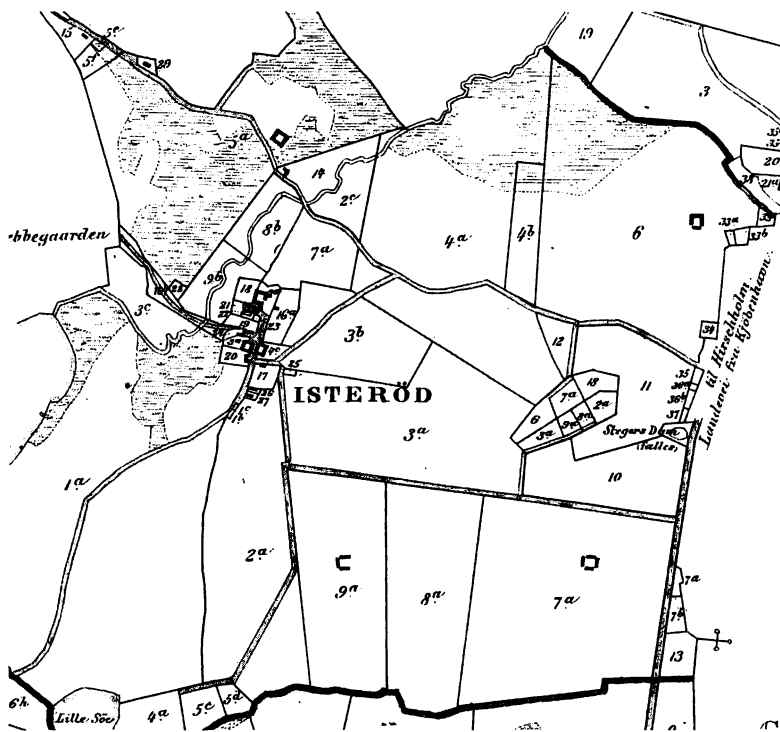
meget ulige størrelse, og de betegnedes da også som hele, halve, kvarte, ottendedels ja selv sekstendedels gårde. Ud fra areal- og hartkornsangivelserne kan man slutte sig til, at man dengang regnede med et tilliggende på 88 tdr. ld. og et hartkorn på ca. 25 tdr. til en *helgård*, mens en *kvartgård*, en hyppig foreteelse, var på ca. 22 tdr. ld. og 6-7 tdr. htk. Om disse brøkdelsgårde kun var en slags vurderingsangivelse, eller om de skal opfattes som opstået ved deling af helgårde, er derimod usikkert. De 6 huse omtales i matriklen som *1 kirkehus*, tilhørende Birkerød kirke, *1 landgildehus* og *4 holdshuse*. Dyrkningsjorden var delt i 3 vange: *Søndervang*, *Mellemvang* og *Nørrevang*, hvorimellem der praktiseredes et *trevangsbrug*. Men derudover havde man en mark, som kaldtes for *Askehaug*, og som blev karakteriseret som »ond jord«. I denne hvilede de enkelte åse fra 4 til 9 år. I Søndervang bjergede man 16 læs mosehø, og hvert tredje år kunne der græsses 24 høveder, mens Mellemvang var vurderet til kun 3 læs hø og 3 høveders græsning, og Nørrevang til 8 læs hø og 12 høveders græsning.

I 1688-matriklen er landsbyens gårde opført i en liste med angivelse af gårdenes brugere i een rækkefølge, men ser man på rækkefølgen i agre under de enkelte åse, konstaterer man, at denne er en anden, nemlig i de fleste tilfælde numrene: 9-1-7-11-8-2-10-4, idet tallene refererer til brugerlistens numre, som det fremgår af nedenstående tabel.

Nr.	Brugers navn	tdr. ld. dyrket jord	tdr. htk. vurderet	gårdens størrelse
1	Simon Pedersen	25-1	7-0	1/4
2	Jens Andersen	22-4	6-4	1/4
3	Henning Olufsen	10-2	3-0	1/8
4	Michel Olufsen	22-6	6-3	1/4
5	Peder Madsen	14-6	4-0	1/8
6	Jørgen Jensen	9-1	2-6	1/16
7	Hans Tamsen	61-2	16-3	1 1/4
8	B. Olufsen & S. Pedersen	47-2	12-0	3/4
9	I. Nielsen & S. Nielsen ...	19-6	5-7	1/4
10	Peder Olufsen	21-3	5-6	1/4
11	Svend Haagensen	56-1	15-5	1 1/4
12	Svend Svendsen	19-0	5-7	3/8

Men samtidig konstaterer man, at agre tilhørende brugerne nr. 3-5-6-12 kun optræder engang imellem og da yderst spredt. Kun i en enkelt ås, *Hørjordsåsen*, havde alle 12 gårde lod, og rækkefølgen var her: 11-7-8-2-4-10-9-1-3-5-6-12. Man kan ikke se bort fra, at denne rækkefølge gengiver gårdenes indbyrdes beliggenhed i landsbyen, men i så fald er brugerlistens rækkefølge vilkårlig. Af listen fremgår det for øvrigt, at der er sket en parvis *bytning af gårdnumrene*, og da dette også er tilfældet andre steder, ledes man til at tro, at de 8 første gårde var knyttet sammen to og to, men samtidig havde de uden undtagelse de samme nabopar på de to sider. En sådan skifteform er

Isterød by og marker ca. 1830. Matriklens minorerede kort. Udskiftningen i 1776 og senere ændringer medførte, at mange gårde blev flyttet ud.



ikke usædvanlig på Sjælland og kan sikkert opfattes som et oprindeligt solskifte, hvori indgik 4 gårde, nemlig $(9+1) - (7+11) - (8+2) - (10+4)$. De fire sidste gårde i rækken (nr. 3, 5, 6, 12), hvoraf de tre hører til den mindste størrelse (se s. 71), er da sandsynligvis kommet til senere under en dyrkningsudvidelse.

Ved *omdelingen i 1722*, der omfattede alle byerne under Hørsholm, blev en gård nedlagt og de 11 andre fik hver 5 tønder 7 skæpper hartkorn og tilsvarende lige stort jordtilliggende (C. Christensen, 1879). Samme forfatter beretter videre, at Isterød blev *udskiftet 1776* for første gang, idet man dog ved denne lejlighed undlod *Isterød Storskov*, hvor byen havde græsningsret til 66 høveder. Ved skovens udskiftning 1786 fik byen tildelt 350 tdr. ld. der lå langt borte, og da 3 af bønderne var villige til at flytte her ud, foretog man en *omskiftning*, hvorved 8 gårde fik lodder i indmarken, 2 helgårde og en halvgård på overdrevet. De tre sidstnævnte er gårdene *Lerbækgård*, *Møllgård* og *Damgård*, der ligger ved vejen fra Isterød til Tokkekøb Hegn og Donsedammene, og som i dag hører til Bloustrød sogn. På ældre kort kaldes denne egn enten for *Isterød Storskov* eller *Isterød Overdrev*. Heller ikke de øvrige gårde blev i landsbyen, men flyttede ud på deres marker, så det man i dag ser af Isterød by kun er et par små jordejendomme og de gamle huse. I 1870'erne blev bebyggelsen af C. Christensen, 1879, optalt til en dobbeltgård og 5 helgårde i bymarken, 2 parcelgårde og 15 parcelsteder, udskiftet fra bøndergårdene, samt 12 huse med jord og 5 uden jord, hvortil så kom de 3 på overdrevet (under Bloustrød sogn).

H Ø S T E R K Ø B B Y

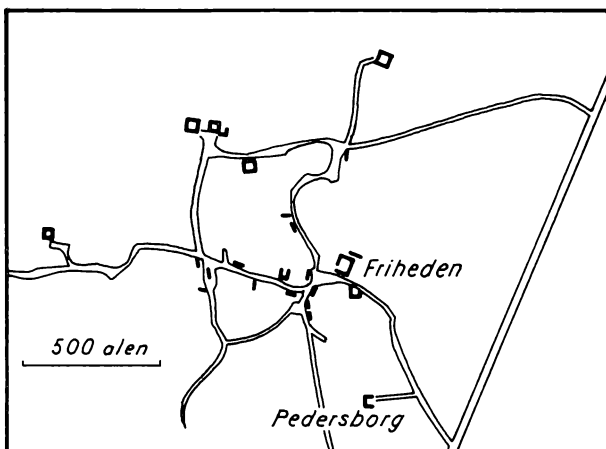
Det gamle Høsterkøb, eller *Hustrukjøb* som det hedder på ældre kort, gør et meget charmerende indtryk, og det kan ikke undre nogen, at så mange lægger søndagsturen herom ad, og de fleste kommer da hjem igen med mindet om en række gamle, smukke bindingsværkshuse med stråtag, der ligger strøet ud på begge sider af en snoet og bugtet landsbygade. Men selv om mange af disse småhuse kan føre deres historie tilbage til 1600-tallet, så har dog utvivlsomt de fleste undergået betydelige forandringer og forbedringer i tidens løb, både udvendig og indvendig. Færre er måske klar over, at det er datidens



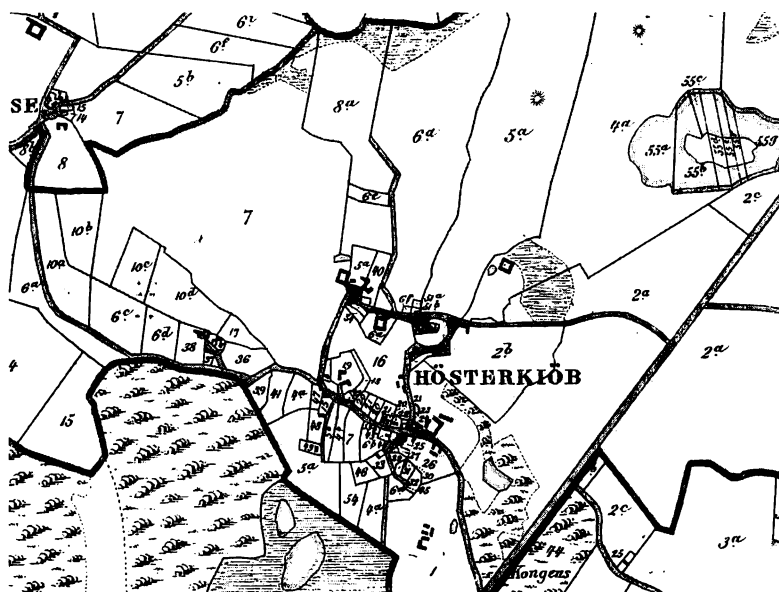
Hus i Høsterkøb ved Rude Skov 1967.

landgildehuse, der præsenterer sig for den forbigående på denne måde, og et endnu mindre antal ved, at der eksisterer et Høsterkøb af *gårde*. For at få øje på det, må man bort fra Høsterkøbvej og begive sig ned ad *Nedenomsvej*, der i en stor bue bugter sig ned om bakkehældet nord for vejen, forbi gadekæret og et par af de gamle gårde for atter til slut at nå op på Høsterkøbvej. Her nede møder man *Lundegård*, *Høsterkøbgård*, *Lillesøgård* m. fl. i mere eller mindre »forbedret« udgave som udtryk for, at der er tilflydt dem kapital ad anden vej.

I slutningen af 1600-tallet bestod Høsterkøb af 6 *gårde* og 22 *huse*, hvoraf de 17 betegnedes som landgildehuse og de 7 som holdshuse. 11 af husene havde hver en lille jordlod, og sammen med de 6 gårde udgjorde det dyrkede areal 223 tønder land. Gårdene var af meget ulige størrelse, varierende fra 13 til 52 tønder land. Bymarken var som sædvanlig delt i tre vange: *Østervang*, der lå øst for byen, *Toftbjerg vang* nord for byen og *Sletteris vang* vest for byen. Nogen sammenhængende landsby kan man ikke sige, at Høsterkøb dannede. Dertil indbød det stærkt kuperede terræn ikke, og karakteren af by skabtes udelukkende af husmandsstederne. Den ulige jordfordeling



Høsterkøb 1812. Tegnet efter det ældste matrikelkort. Et originalkort fra tiden før udskiftningen mangler, men udflytningen efter denne har ikke været stor.



Høsterkøb by og marker ca. 1830. Matriklens minorerede kort. Kortet er næsten identisk med kortet ovenfor. Øverst t.v. ses Ravnsnæs.

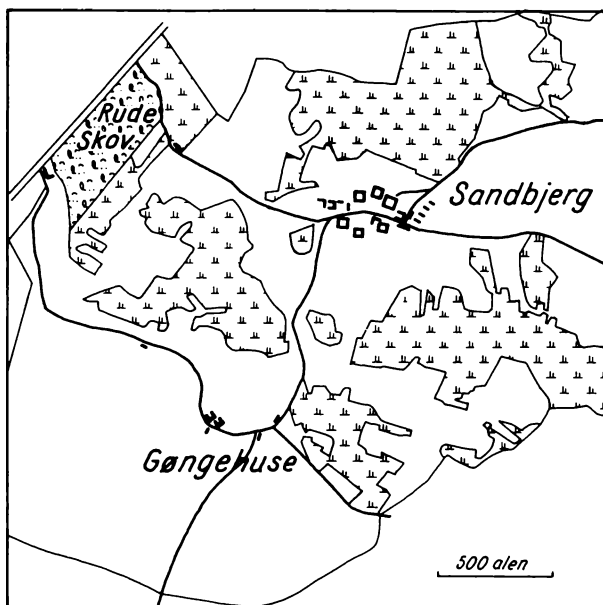
afbødedes ved *omdelingen 1722*, hvor de 6 gårde blev til 4 helgårde med hver knap 9 tdr. htk. Men de blev senere halverede, så at antallet *ved overgangen til arvefæste i 1761* var 8 gårde med hver godt 4 tdr. htk. I Hørsholms Historie beretter C. Christensen, 1879, herom, at to af disse gårde i 1765 af bønderne blev solgt til en Johan Philip Schrader, der lagde dem sammen og i 1769 videresolgte den herved opståede gård *Friheden* til dronningens skovrider Christen Møller, hvem det lykkedes at samle jorden i en enkelt lod. De andre 6 gårde *udskiftedes 1771*, hvorefter de 3 flyttede ud på marken. Gården *Friheden* lagde senere endnu en gård under sig, hvorved der er 5 af de gamle gårde tilbage. Ejendommen *Petersborg*, der ligger lige ved Hørsholm Kongevej, hører ikke blandt disse, men var oprindelig kun et hus med ca. 4 skæpper land, men ved forskellige tilkøb, bl. a. fra *Sandbjergs overdrev*, voksede den til 43 tdr. ld. og var så tidligt som i 1708 at betragte som et landsted eller en lystgård. Ved udskiftningen og senere gik flere af gårdene ud af bondebesiddelse, og en ejerliste fra 1812 ser således ud:

Gd. nr. 1	Pedersborg	Ejer: Kammerherre Bülow
Gd. nr. 2	Friheden	Ejer: Kaptajn Brinck
Gd. nr. 3	Brådebækgård	Ejer: Etatsråd kammerherre Schleier
Gd. nr. 4	Nygård	Ejer: Jørgen Jørgensen
Gd. nr. 5	Lillesøgård	Ejer: Jens Madsen
Gd. nr. 6	Høsterkøbgård	Ejer: Svend Nielsen
Gd. nr. 7	Lundegård	Ejer: Kleinsmed Würten

Foruden de her nævnte 7 gårde opstod der i den følgende tid en række parcelejendomme, og omkring 1870 drejede det sig om 7 parcelgårde, 5 parcelsteder, 20 huse med jord og 26 uden jord, og det samlede dyrkningsareal var nu vokset til 679 tdr. ld., altså en tredobling siden matriklens tid.

SANDBJERG BY

Af alle landsbyerne i Birkerød sogn virker Sandbjerg måske nok som den mest uforfalskede bondeby. Man kan med rette påstå, at der er sket meget lidt i Sandbjerg by, når man ser sagen ud fra bebyggelsesbilledet, og sammenligner man det nuværende indtryk med det, som

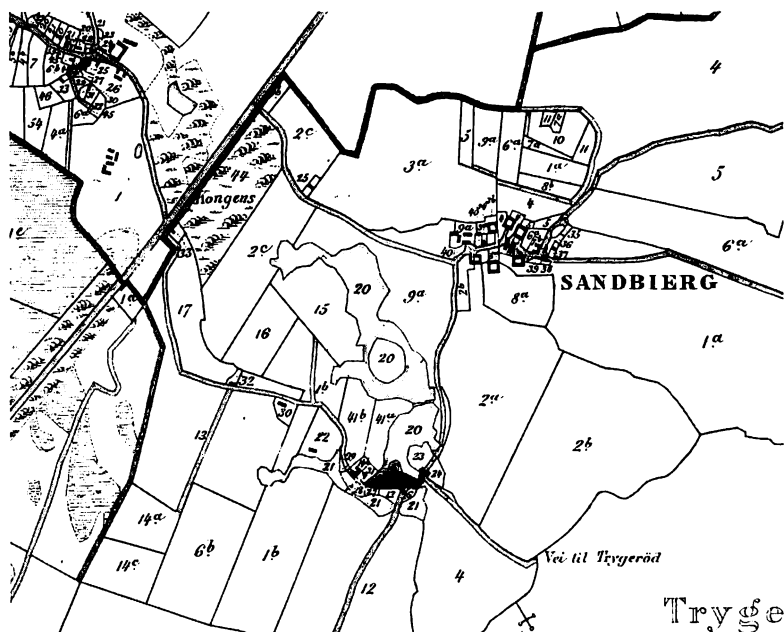


Sandbjerg by med Gøngehuse 1811. Tegnet efter et kort i Matrikelarkivet, der næsten er identisk med udskiftningskortet 1777. De mange moser og enge har hæmmet udflytningen.

det *ældste originalkort fra 1777* (se ovenfor) over Sandbjerg giver, så kunne man fristes til at sige, at der faktisk intet er sket i de to århundreder, der ligger mellem dette korts udgivelse og 1967. Byen bestod dengang af 7 *gårde* og *en del småhuse*, der var samlet omkring den udvidelse af forten eller gaden, som fra byens østlige udkant fører mod nordøst. Men samtidig viser kortet lidt af det senere *Gøngehuse*. Dette indtryk af uforanderlighed bestyrkes yderligere ved studiet af *1688-matriklen*, hvori der også opregnes 7 *gårde* og 5 *huse* i Sandbjerg. »Uforandret gennem 300 år eller mere« kunne man fristes til at sige om Sandbjerg by, som den ligger der, neden for motorvejens larmende trafik, der passerer næsten lige over hovedet på den. Af de 5 huse, der omtales i den gamle matrikel, har utvivlsomt de to ligget i det nuværende Gøngehuse, eftersom der allerede i 1668, iflg. *Hirsch-*

holms Amts Jordebog, i Sandbjerg ejerlaug lå 2 damhuse. Sådanne damhuse nævnes flere steder i Birkerød sogn i forbindelse med de talrige fiskedamme, som terrænet i rigt mål indbød til at lave. Disse damhuse er som nævnt gengivet på kortet 1777 (se s. 77), hvor navnet Sandbjerg Huse optræder på dette sted, i kanten af byens overdrev. Et kort fra 1784 over samme overdrev i Matrikelarkivet nævner navnene *Damhuse* og *Blegdam*, så der er ingen tvivl om, at denne lille bebyggelse kan føre sin historie meget langt tilbage i tid. Betegnelsen *Gøngehuse* møder man dog først langt op mod vor tid, idet *Frederiksborg Amts Stednavne* (1929) beretter, at navnet første gang optræder i 1858, og samme kilde mener at kunne sætte navnet i forbindelse med en bemærkning i Amtsregnskaberne 1679-80, der omtaler nogle fra Skåne flygtede, som opholdt sig i amtet. Den ældste gengivelse af navnet forekommer på et generalstabskort fra 1862, men her hedder husgruppen *Gungehusene*. Man må vist nære beret-

Sandbjerg by og marker ca. 1830. Matriklens minorerede kort. De mørkere grå arealer sydvest for Sandbjerg er fiskedamme.



tiget tvivl om navnet Gøngehuses forbindelse med skånske gønger, ikke mindst da der ikke er spor af svenske træk i navnene på husbeboerne i matriklen 1688.

Ifølge denne matrikel havde Sandbjerg som omtalt 7 gårde, der i størrelse varierede fra 15 til 46 tdr. ld., men hvori det dog skinner igennem, at en normal gårdstørrelse var på ca. 44 tdr. ld. og med et hartkorn på godt 12 tønder. Byens jord var delt i tre vange, *Korshøj vang*, *Børrehøj vang* og *Lillevang*, der dyrkedes i det sædvanlige treårige skifte. Vangene bestod af hver 10 *åse*, der igen indeholdt et *vekslende antal agre*, ofte dog fra 7 til 9. Noget regelmæssigt skifte kan man ikke konstatere ud fra rækkefølgen i åsene, men der er en hel del, der tyder på rester af et *bolskifte*. Det skal forstås sådan, at agre tilhørende et par eller flere af gårdene altid lå sammen i marken. Foruden af vangene drog bønderne nytte af både eng og overdrev. Noget for Sandbjerg særligt var det, at man havde en indhegnet eng, *Maglemose eng*, der takseredes til 109 læs hø. De enkelte gårdes andel heri var bestemt efter deres part i den dyrkede jord. Derudover fik man lidt hø fra lave, fugtige steder i marken. *Overdrevet*, der var takseret til 90 høveders græsning, lå mellem byen og Kongevejen og stødte til *Trørøds*, *Holtes* og *Høsterkøbs overdrev*.

Ved *omdelingen i 1722* fik hver af Sandbjergs 7 gårde lige meget jord og lige stort hartkorn, nemlig 7 tønder 1 skæppe. Af C. Christensen, *Hørsholms Historie*, 1879, fremgår det, at byen blev genstand for en »uheldig udskiftning«, der resulterede i en meget betydelig udflytning. Begyndelsen til denne fremgår allerede af kortet fra 1777, hvor man finder et nyt brug, *Folebakke*, øst for byen, og i begyndelsen af 1800-tallet kom endnu nogle stykker til, dels på den gamle bymark, og dels på det tidligere overdrev. Ved midten af 1800-tallet var *Gammelmoségård* og *Bakkegård* udflyttede henholdsvis mod nord og syd, og omkring 1870-erne nævnes det i *Hørsholms Historie*, at der nu kun er tre helgårde tilbage i Sandbjerg, mens 12 mindre gårde, 10 parcelsteder og nogle huse er flyttet ud af byen. Men trods alt kan man sige, at landsbyen Sandbjerg ikke har gennemgået større ændringer *udadtil*, men måske nok *indadtil* og i form af en ændret jordudnyttelse, og det der i dag især sætter sit præg på Sandbjergegnen er de mange frugthaver og plantager. Men en egentlig urbanisering i form af en udstykning er endnu ikke nået hertil.

ENLIGE GÅRDE I BIRKERØD SOGN

Eskemosegård. Det er allerede under omtalen af Birkerød by (side 60) fortalt, hvordan *Eskemosegård* muligvis er en tidlig udflyttergård fra denne by. Første gang, gården omtales, er i et brev fra Frederik II, dateret den 17. marts 1561, hvoraf det fremgår, at den var kommet under Kronen ved et mageskifte med fru Anna Urne. Sagen blev dog først bragt helt i orden i 1588, hvorefter den i lange tider lå under Hørsholm, men i øvrigt bortfæstet, i 1672 til bonden Jørgen Saxesen, i 1688 til sognefoged Jens Pedersen og i 1698 til den senere etatsråd Niels Leth.

I *matriklen 1688*, hvor den benævnes *Eskemose Torp*, var den med sine 55 tdr. ld. og over 15 tdr. htk. sognets største gård. Dens jorder var inddelt i 3 vange: *Birkerød vang*, *Nørrevang* og *Lillevang*, der foruden sæd leverede hø til kreaturerne. Til gården hørte også *Eskemose skov*, der dengang var dobbelt så stor som i dag. I 1719 blev *Eskemosegård* indrettet som avlsgård under Hørsholm og blev i nogen tid drevet af en forpagter. En overgang var den jagtgård for kronprins Christian, den senere Christian VI, for efter 1730 at blive drevet sammen med Hørsholm ladegård ved hoveri. 1749 blev den igen bortforpagtet, men solgtes ved en auktion i 1759, siden hvilket år den har haft mange forskellige ejere. Udskiftningen betød en intensivering af driften her som andre steder, så at *Eskemosegård* omkring 1830 havde 200 tdr. ld. under plov foruden 50 tdr. ld. eng, 10 tdr. ld. mose og 50 tdr. ld. skov. Til disse »herligheder« kom i øvrigt den i 1838 tørlagte *Langemose*, der tjente som fiskedam. Gården var da ansat til en skyld af knap 14 tdr. htk. (S. Sterm, 1831). Det er interessant at se dens omdrift, der nok har været ret typisk for egnen. Den vekslede mellem havre-brak-rug-kartofler-byg-ærter-rug med udlæg af kløver i 4 år. Gårdens besætning bestod samtidig af 70 køer, 12 heste, 50 får og 12 svin. På gårdens enemærker lå desuden 4 lejhuse, beboet af 9 familier, der forrettede 40 arbejdsdage hver som husleje. Ved midten af det 19. århundrede var dens tilliggende vokset til 300 tdr. ld., så at der var tale om en anselig gård.

Ebberødgård og Skovrødgård. Når det er naturligt at behandle disse to gårde under et, så hænger det sammen med, at de gennem lange tider har haft fælles historie, så det er vanskeligt at skille

dem ad. Den ældste af dem er vel *Ebberødgård*, idet navnet første gang optræder i 1346, mens navnet *Skovrød* ikke dukker op før 1661, da det berettes, at en gård i Skovrød var »afbrudt og øde«. Heraf må man slutte, at Skovrød allerede eksisterede før svenskekrigene, hvorimod man ikke skal lægge alt for megen vægt i brugen af ordet gård, idet den meget vel kan have været et lille brug. Skovrød blev først genopbygget som gård langt senere, og det ser ud til, at dens jorder indtil videre var lagt under Ebberødgård. Denne sidste var i 1661 af Frederik III givet til *ærkebiskop Svane*, som forbedrede den ganske betydeligt, idet han foruden store investeringer i bygninger, haveanlæg og fiskedamme havde skabt et helt lille industrisamfund, bestående bl. a. af en stivelsesfabrik ved *Ebberød Sø*, et krudtværk ved *Nobis mølle* samt to kornmøller og en hestemølle. En noget senere kilde (E. J. Jessens Samlinger) betegner samme ærkebiskop som »en heel bemidlet, curieux og fornuftig landmand«. Ved *den store matrikels tid*, i 1682, havde Ebberødgård knap 44 tdr. ld., der var fordelt på 3 vange: *Ebberød vang*, *Søvang* og *Skovrødvang*. Intet i matriklen tyder på, at Skovrød blev drevet som selvstændigt brug, selv om det er muligt, at der har ligget et par huse på pladsen. Derimod nævnes 4 *vangehuse* under Ebberødgård, sandsynligvis de senere under navnene kendte *Birkehaugshuset*, *Piberhuset*, *Blegedams-huset* og *Dilholmshuset*. I 1707 kom den således stærkt forbedrede *Ebberødgård* tilbage til Kronen, idet Frederik IV købte den for den efter datidens forhold anselige pris af 1000 rigsdaler, hvorefter han overdrog den til dronning Louise, som lagde den under Hørsholm. Næste gang vi møder *Ebberødgård* er i 1754 (E. J. Jessens Samlinger), hvor den angives at være på næsten 7 tdr. htk. foruden 2½ tdr. skovskyld, ligesom der siges, at der på dens grund ligger 2 *Skovrød-huse* foruden 2 *Lollikehuse*. Først i den følgende tid, sandsynligvis omkring udskiftningen, oprettes *Skovrødgård* påny som selvstændig ejendom. Efter at *Ebberødgård* i 1759 igen var kommet på private hænder, havde den skiftende ejere, bl. a. omkring 1830 kammerjunker Lowzow, på hvis tid den var blevet forøget til ca. 100 tdr. ld., mens *Skovrødgård* nu optræder som et landbrug på 55 tdr. ld., og det er denne Skovrødgård, hvis smukke bindingsværkslænger man i dag ser ligge oppe under Rude Skov lige før indkørslen til Birkerød.

Hestkøbgård. Hestkøbgård længst mod sydvest i sognet, og nu



Hestkøbgård, 1967.

næsten nået af byudviklingen, er en gammel bondegård, der allerede nævnes i 1370, men dens historie er ret dunkel. Nogen stor gård har den ikke været, for i 1688 var den kun på godt 12 tdr. ld. udsæd og et hartkorn på knap 5 tønder. Den var således kun halvt så stor som en normal bondegård på egnen. Det kuperede, med talrige vandhuller fyldte terræn har det sikkert ikke været nogen let opgave at bringe under kultur, og det er da også åbenbart, at en væsentlig del af gårdens tilliggende langt op i tiden er forblevet udyrket. I 1754 omtales således *Hestkøb Enghave*, *Hestkøb Skov* og *Hestkøb Vang*, sidstnævnte karakteriseret som en åben skov af bøg og noget eg, liggende omkring gården. En rest heraf ses endnu på et kort fra 1807 i Matrikelarkivet, ligesom store partier med eng har ligget spredt rundt om i ageren. Samme kort angiver et *teglværk* liggende øst for gården. Allerede 1771 var Hestkøbgård gået ud af bondeej, og da den ved udskiftningen fik sine grænser regulerede, fik den tildelt et areal på 135 tdr. ld., hvorved den blev en anelig gård. I begyndelsen af 1800-tallet ejedes den af agent Dybvad, som foruden teglværket forsøgte at drive en *fajancefabrik*, men efter blot 6 års forløb, i 1825, blev den atter nedlagt.

Nobis mølle. I Dumpedal, hvor et af Birkerøds kommunale rensningsanlæg i dag er placeret, kan man endnu i kanten af den lille bæk se dele af en gammel muret stensætning, de sidste synlige rester af en vandmølle, der skiftevis synes at være blevet kaldt *Skovrød*, *Dumpedal* og *Nobis mølle*. Den fornødne vandkraft fik man fra den lille *Skovrød Bæk* (Dumpedalsrenden), der fra *Skovrød Sø* strømmer forbi *Skovrødgård* for gennem Birkerød og Bistrup enge at løbe ud i Furesøen. Den nu forsvundne mølledam, *Stampedam*, strakte sig tilsyneladende helt op forbi *Skovrødgård*, og benyttedes bl. a. til at anbringe sættefisk i. Møllens egentlige bestemmelse har naturligvis været at male bøndernes *korn*, og som sådan har den da også fungeret gennem århundreder. Men en kort periode, i sidste halvdel af 1600-tallet, synes der også at have været installeret et *krudtværk*, som dog forsvandt igen 1707.

Vandmøllen omtales i Hørsholm Amts Jordebog 1668, hvori det fortælles, at *Skovrød* eller *Nobis mølle* har en mølleskyld på 2 tønder og 4 skæpper. I Hirschholms Amts Beskrivelse af 1754 siges det bl. a., at *Skovrød mølle* »mellem stunder kand male noget lide om vinteren«, og samme sted fortælles, at »Bassebechs og *Skovrøds* eller *Nobis møller* er *græsmøller*«. Den første egentlige beskrivelse af vandmøllen kan man læse hos S. Stern (1831), som siger, at *Nobis mølle* eller *Dumpedal mølle* ejes af hr. Würmer, og at den med 1 hjul driver 1 kværn og maler 1 tønne korn i timen. På det tidspunkt var vandmøllen i øvrigt blevet suppleret med en *vindmølle*, *Nobis mølle*, som endnu vil huskes af mange, og hvis formalingskapacitet allerede på dette tidspunkt var den dobbelte af vandmøllens. Den gamle vandmølle eksisterede endnu i 1850-erne, men snart derefter er den blevet opgivet til fordel for vindmøllen, der brændte i 1949.

LITTERATUR

Trykte kilder:

(Amtsbeskrivelserne). Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, Sjette Stykke, Frederiksborg Amt, ved *G. Sarauw*. Kbh. 1831.

C. Christensen: Hørsholms Historie. Kbh. 1879.

Danmarks Stednavne, nr. 2. Frederiksborg Amts Stednavne. Kbh. 1929.

E. J. Jessen: Samlinger til Hirschholms Amts Beskrivelse, 1754. Udgivet af *C. C. Tscherning*, 1966. Efter det originale manuskript på Det kongelige Bibliotek (Kall. fol. 48²).

Henrik Pedersen: De danske Landbrug, fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688. Kbh. 1928.

Provincial-Lexicon over Dannemark og Hertugdømmene Schleswig og Holsteen, ved *Hans Holk*. Kbh. 1778.

S. Stern: Topographie over Frederiksborg Amt. Kbh. 1831.

Utrykte kilder:

Matriklen 1688. Modelbog nr. 1693, Folio 276-376. Rigsarkivet.

Matriklen 1688. Markbog nr. 20. Birkerød sogn. Rigsarkivet.

Manuskriptkort på Matrikelarkivet. Arkivbetegnelse 13⁰¹, O. I.

Birkerød og Bistrups Byes Marker og Jorder 1780.

Birkerød, Ravnsnæs og Høsterkøbs Overdrev 1781.

Kajerød Byes Marker 1777.

Høsterkjøb Byes samtlige Jorder 1812.

Sandbjerg Byes Overdrev 1784.

Sandbjerg Byes samlede Jorder 1811.

Sandbjerg Byes Marker 1777.

Andre kort:

Kort over Birkerød Sogn, Udført efter Matriklens minorerede Kort. Kbh. u. å. (ca. 1830).

Topografisk Kaart over Kongeriget Danmark med Hertugdømmet Slesvig. Udarbejdet og udgivet af Generalstaben. 1:80.000. Blad 2, Frederiksborg. 1862.

Sædskifte og høstudbytte på Birkerødeggen fra 1600-tallet til vore dage

AF CARL TSCHERNING

Birkerødegens tilknytning til Hørsholm gods indtil 1761 og beliggenheden nær København, som efter godsets nedlæggelse medførte, at mange gårde blev drevet af landbrugskyndige folk fra hovedstaden, har bevirket, at det er muligt at følge landbrugets udvikling ret nøje i denne egn gennem de sidste tre århundreder. Gennem disse 300 år foregik udviklingen i sædskifte fra trevangsbrug over koppelbrug til vekseldrift, samtidig med at markredskaberne skiftede fra hjulplov og segl til svingplov og selvbinder og i nyeste tid til traktordrevne plove af vidt forskellig type og mejetærskere. En følge af den stadige forbedring af metoder og redskaber og anvendelse af nye kulturplanter blev en langsom stigning i høstudbyttet fra en nødtørftig høst for folk og fæ, til vore dages store udbytte af korn og mangeartede foderplanter, som nok svinger i størrelse fra år til år, men aldrig tangerer katastrofen.

Ved *sædskifte* forstås den rækkefølge, i hvilken de forskellige afgrøder dyrkes i en vang eller på en mark. Ofte anvendes samme sædskifte for alle de vange eller marker, der hører til samme driftsenhed, det være sig landsby eller gård. I så tilfælde forskydes sædskiftets rækkefølge et år fra mark til mark. Det er uden betydning for sædskiftets anvendelse, om jorden dyrkes i fællesskab af landsbyens bønder eller på udskiftet jord, hvor hver bonde kan følge sit eget hoved.

Sædskiftets *formål* er blandt andet at forhindre, at jorden udpines, hvad der let kan ske, når den samme afgrøde dyrkes på samme mark i årevis. Sædskiftet forhindrer også, at ukrudt og snyltere får uforstyrret mulighed for vækst. *Brak* kan indgå i sædskiftet for at give jorden hvile, eller for at lette en effektiv udryddelse af ukrudt og skadedyr, men brakmarken kan også tjene som græsgang for husdyrene, som så æder stubbe og ukrudt. Endelig kan man i sædskiftet

medtage planter, som forbedrer jordens struktur eller – som bælgplanterne – forøger jordens indhold af plantenæring.

Høstudbyttet kan måles på mange måder. Før kornet tærskes, kan man tælle hvor mange *neg* eller *traver*, der står på marken, og efter tærskningen kan kerneudbyttet måles i *tønder*. For den, der dyrker jorden, har høstudbyttet målt i tønder størst interesse. Det viser ham, hvad han i det kommende år kan disponere over til udsæd, brødkorn, øl, foder, tiende og, hvis der så er noget til overs, som salgsvare.

Skal man sammenligne høstudbyttets ændringer gennem en årække, er det praktisk at anvende relative tal, som f. eks. *fold*, der her vil blive brugt i den gamle betydning: forholdet mellem kerneudbytte og den anvendte udsæd. Dette tal kan variere fra nul ved fuldstændig misvækst til 20, et tal der kun opnås i vore dage.

AGERBRUGET I 1600-TALLET

De første oplysninger om egnens landbrug stammer fra 1600-tallet. Både den jord, der blev drevet ved hoveri direkte under Hørsholm gods, og den landsbyjord, bønderne drev i fællesskab, var under *trevangsbrug*. *Vangene* var delt i *åse* og disse igen i lange smalle *agre*. Der blev brugt hjulplov og segl. Om trevangsbruget i 1600-tallet fortæller øjenvidnet *Arent Berntsen* i 1656 i sin *Danmarckis og Norgis Fructbar Herlighed*:

All saadan Jord / som til en By er liggende / delis almindeligen (undertagen i Halland oc Blegind / sampt paa nogle Steder i Skaane oc Jytland) i trende Parter eller Marcke / aff hvilcke en hver serdelis er med Gierder eller Diger indeluckt / oc de tvende aarligen dyrckis / men den tredie hviler og ligger fælled. Den første kaldis *Rugvongen* / som med Rug er tilsaad: udi hvilcken ocsaa (synderlig i Lolland) saaes Erter / Vicker / Bøner oc Haffre. Den anden kaldis *Bygvongen* / i hvilcken Byg er saad: hvor iblant oc saaes Blandkorn / Sommerhvede oc Boghvede. Den tredie Marck kaldis *Fælleden* det Aar den hviler / oc icke tilsaaes / men allene som anden Udmarck til Fæis Offverdrift brugis. Oc skal dette saa forstaaes / at icke en Marck altid Aar efter andet / skal være fælled / oc de andre continué dyrckis / men omskiftis der med / saa stedse en om den anden hvert tredie Aar hviler.

Vang nr.	1	2	3
1. år	Rug	Byg	Fælled
2. år	Fælled	Rug	Byg
3. år	Byg	Fælled	Rug

Vangenes anvendelse ved trevangsbrug.

På *Hørsholm gods* blev der i hovedgårdens tre vange, *Gøgevangen*, *Mellemvangen* og *Skovhusvangen*, dyrket rug, byg og havre, som det f. eks. ses af et overslag over høstudbyttet, dateret 25. januar 1670 og her citeret efter *C. Christensen, Hørsholms Historie*, 1879:

Bey Hirschholm in denen dazu gehörigen 3 Hofffeldern wird jährlich können gesaed werden.

Roggen (rug) 60 Tdr., davon 2 Korn über die Saat ist 120 Tdr.

Gersten (byg) 70 Tdr., davon 3 Korn frei gerechnet thut 210 Tdr.

Haber (havre) 40 Tdr., davon 2½ Korn, thut 100 Tdr.

Bedømmelsen af høstudbyttet 2–3 fold, er såre realistisk, og kun den billige arbejdskraft i form af godsets bønder har gjort det muligt at drive en hovedgård under disse forhold.

Også i *landsbyerne* var trevangsbruget det gængse, og i *Sjællands Stifts Landebog* fra 1567, der er udgivet ved Svend Gissel i 1956, berettes om *Birkerød præstegårds* avling:

Ther thil kanndt saais vdi (udi) enn vong 26 skr. (skæpper) rug, vdi then andenn 30 skr. rug, vdi thredie vong 32 skr. rug; haffre y (i) alle vonge 19½ tt:e (traver);

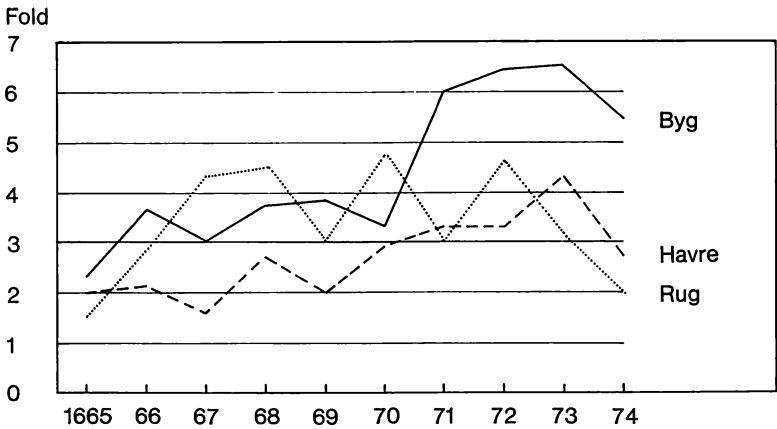
Høstudbyttets størrelse i fold på *hovedgården* i årene omkring 1670 kan beregnes ud fra godsets regnskaber (her citeret fra C. Christensen, 1879).

	Udsæd (tønder)			Høst (tønder)			Udbytte (fold)		
	rug	byg	havre	rug	byg	havre	rug	byg	havre
1665	51	65	85	78	150	170	1,5	2,3	2,0
1666	60	57	88	167	208	188	2,8	3,7	2,1
1667	47	59	91	209	175	146	4,2	3,0	1,6
1668	40	66	87	179	246	238	4,5	3,7	2,7
1669	55	58	108	160	221	214	3,0	3,8	2,0
1670	48	67	110	233	226	316	4,9	3,4	2,9
1671	54	56	102	157	341	324	3,0	6,0	3,2
1672	53	56	74	242	356	242	4,6	6,4	3,3
1673	62	54	76	197	351	334	3,2	6,5	4,4
1674	55	61	94	119	326	251	2,0	5,4	2,7

Af tabellen fremgår, at man såede mest havre, medens der som oftest blev høstet mest byg. Havrens ringe udbytte skyldes især, at den blev dyrket på den dårligste jord. Tabellens tre sidste kolonner og diagrammerne s. 89 viser, at udbyttet målt i fold har svinget stærkt fra år til år i takt med svingninger i nedbør og sygdomsangreb og vildtets hærgen på markerne. Selv i de bedste år nåede høstudbyttet for havre og rug kun 4–5 fold, medens byggen dog kunne give over 6 fold i gode år.

HØSTUDBYTTET I 1700-TALLET

Hørsholm gods svigtende økonomi i 1700-tallets begyndelse bevirkede, at flere kommissioner undersøgte forholdene på godset, og en vurdering af høstens størrelse hos *bønderne*, med henblik på en forøgelse af deres afgifter, gav følgende beskedne resultat, der viste, at land-



Høstudbyttet i fold på Hørsholm hovedgård 1665–1674.

brugsmetoderne ikke var forbedret i det forløbne århundrede. For samtlige godsets bønder var udbyttet i fold i 1740 (efter *C. Christensen*, 1879): rug 2–3, byg 2–4 og havre 2–3.

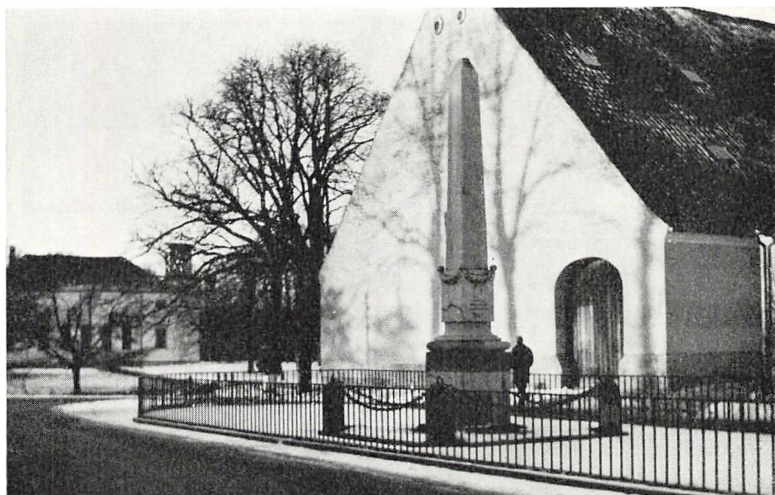
Om Birkerødegnsens landbrug ved 1700-tallets midte skriver *E. J. Jessen* i *Samlinger til Hirschholm Amts Beskrivelse*:

Jorden her i Amtet bestaar i almindelighed af Skovjord, der ikkun er mager og slet til Sædeland; saa kan Bonden derudover paa de fleeste Stæder ei avle mere end han i sin Husholdning kan fortære og behøver til Sæd igen. . . . Mange besaaer deres Jord meere for Halmforingen end for den forventede Sæds Skyld, eftersom det har sig saaledes, at Jorden i Skov-Egnen overalt er mager og skuffelig og til Sæde Land langt mere udygtig end paa Heden (d. v. s. mellem København og Roskilde). Foruden dette, saa haves der og i Skov-Egnen helst her og omliggende Amter, hvor Vildtbanen er, meget stærkt Paaløb af Viltet, som dels fortærer og nedtræder en Haaben af Sæden, deels og er Aarsag i at endnu mere bliver nedtraadt og spoleret af Hyrder og andre, som Bønderne maae holde til at bortjage det, hvorudover naar Bonden paa Heden kand have sit Sæde Korn hen ved sex fold igien, er det saare got hand her kand nyde fire – eller treifold . . .

Resultatet af de gentagne undersøgelser af godsets rentabilitet blev, at den jord, der hørte direkte under Hørsholm, blev solgt i 1759, og at bønderne i 1761 fik deres gårde i *arvefæste*, hvilket i realiteten kom til at betyde, at de blev *selvejere*.

Blandt køberne til hovedgårdsjorden var daværende prokansler *Erich Pontoppidan*, der ejede *Ebberødgård* 1759–1763. I *Den Danske Atlas*, der udkom i 1764, skriver han med førstehåndskendskab om egnen:

Egnen er lystig og behagelig for Øyet, bestaaende allermeest i Skove og ferske Vande, men af frugtbar Agerland er den ikke meget at rose, særdeles hvor de mange opryddede Skov-Grunde ikke længe have været under Dyrkelse. Denne sidste hindres ogsaa meget ved Vildtets Overmagt, som lader Landmanden beholde lidet Haab om at høste fuld Frugt af sin Sæd . . .



Den store lade og Stolberg søjlen i Hørsholm. Laden er opført i 1713, da Frederik d. 4.s dronning, Louise, ejede Hørsholm Slot. Søjlen er rejst i 1766 til minde om greve Christian Stolberg, der foreslog dronning Sophie Magdalena, at hun skulle gøre bønderne til selvejere og afskaffe hoveriet. Ordningen blev gennemført i 1761. Hovedgårdens jord blev bortsolgt.



Christian den 6. og dronning Sophie Magdalena.
(Det nationalhistoriske Museum, Frederiksborg).

At den store *vildtplage* fortsatte, uanset at godsets jord var bortsolgt, skyldtes, at Kronen stadig ejede størstedelen af den nuværende Rude Skov, og her ud fra forbeholdt sig alle sine tilvante rettigheder.

Få år efter overgangen til arvefæste fulgte *udskiftningen* af bondejorden med *Birkerød* som første by i 1770; derpå fulgte *Høsterkøb*, *Isterød*, *Bistrup* og *Sandbjerg*, og ved århundredskiftet havde hver bonde sin jord samlet i en eller ganske få parceller. Hermed syntes tiden at være inde til en radikal ændring af driftsmetoderne, men det skete kun på de daværende »københavnsgårde«; hos bønderne fortsatte trevangsbruget på den nu udskiftede jord.

LANDBRUG I 1800-TALLET

På de gårde, der ejedes af folk, der udefra havde købt sig ind i godsets gamle område, gik man over til *kobbelbruget*. Om dette skriver nationaløkonomen *A. F. Bergsøe* i *Den Danske Stats Statistik*, 1847:

Næppe var Udskiftningen af Fællesskabet begyndt, førend Man paa en Deel Steder begyndte at gjøre Overgangen til et bedre Sædskifte, og det var især 7 Marker med 3 Aars Kornsåed og fire Aars

Mark nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Eskemosegård	H	st	R	K	B	••• •••	R	g			
Lundegård	K bo		R	B	H	g					
Usserød Avlsgård	H	K	B	R	g		B	R	g		
Friheden	H	H	R	K	B	g					
Cathrinelyst	R	••• •••	H	K	B	g					

Kobbelbrug på nogle store gårde omkring 1831. B: byg, Bo: boghvede, g: græs, H: havre, K: kartofler, R: rug, st: staldfoder, prikker: ærter eller vikker. Perioder med brak er udeladt i diagrammet.

Græsningsafgrøder, altsaa en Efterligning af den holsteenske *Kobbeldrift*, der afløste Trevangsbruget. Græsculturen var imidlertid fremherskende, Kløveravlen var endnu ikke meget udbredt.

Som den almindeligste Driftsmaade paa større Gaarde maa for Øieblikket det saakaldte *overskaarne Kobbelbrug*, (som oftest med 8 til 9 Marker), ansees, hvis Særkjende er, at der ikke tages mere end to Gange Korn sæd efter hinanden, men at Dyrkningen af Fodervæxter og Brakfrugter indskydes mellem Kornafgrøderne, saa at Sædfølgen i Reglen omtrent bliver saaledes 1) Brak (gjødet) 2) Vintersæd 3) Byg 4) Kløver 5) Græs 6) Rug eller Byg 7) Byg, Rug eller Havre 8) Kløver, sædvanlig til Græsning, og 9) Græs.

I *S. Sterm, Topographie over Frederiksborg Amt*, der udkom i 1831, findes gode oplysninger om afgrødernes rækkefølge i kobbelbruget på en række af egnens store gårde. På diagrammet f. o. ses, at kun *Usserød Avlsgård* har *overskåret kobbelbrug*; på de øvrige gårde har hver mark en samlet græsperiode på 2-4 år. Som nye afgrøder med udbredt anvendelse optræder nu *kartofler, vikker, ærter*

og kløver, medens roer, lucerne og hvede stadig lader vente på sig. *Høstudbyttet i fold* er nu i jævn stigning, og på de gårde, som Stern omtaler, ligger det på 6–8 fold, hvilket svarer til de tal, som Bergsøe angiver som gennemsnit for Øerne.

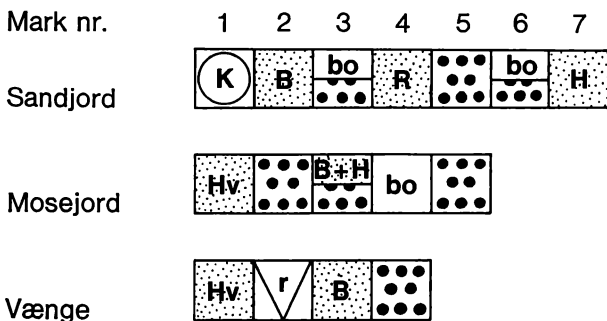
Efterhånden kom også de gemene bønder med, og i 1847 kan *Bergsøe* skrive for Danmark som helhed:

Hvad Bondens Sædskifte angaar, da er Grundformen i samme vel holsteensk Kobbeldrift, hyppigst med 8 Marker og med Brak . . .

Men allerede mens kobbeldbruget var en nyhed, forkyndte en enlig svale fra Birkerødengen, Oberst *Arnoldus Falkenskjold* til *Sophienberg*, at *vekseldrift* var den rette metode at følge. Om *vekseldriften* skriver teoretikeren *A. F. Bergsøe* i 1847:

Vexeldriftens Særkjende er, at der ved samme aldrig tages langstraaet Sæd to Aar efter hinanden, men *afvexles med langstraaet Sæd og Bladsæd*, til Exempel i følgende Turnus: Raps, Vintersæd, Kartofler, Byg, Kløver, Vintersæd, Ærter, Havre og Kløver.

Praktikeren *Falkenskjold* giver i et indlæg i *Landøkonomisk Tidsskrift* i 1816 fyldige oplysninger både om sit sædskifte, sine avlsforsøg med svin og behandlingen af tyende. Hans *sædskifte* er vist på dia-



Vexeldrift på Sophienberg omkring 1816. Hv: hvede, r: roer; se iøvrigt den foregående figur.

grammet s. 93, som nye afgrøder har han *hvede* og *kålroer*, men endnu mangler lucerne og runkelroe.

Det tog tid for vekseldriften at fortrænge kobbeldriften, og endnu i 1847 kan *A. F. Bergsøe* udstøde følgende hjertesuk:

Reen Vexeldrift og fuldstændig Sommerstaldfodring har saagodtsom slet ikke faaet Indpas, . . . og Kløverdyrkning og Kartoffelavl kunde Man i de fleste Egne ønske mere anvendte end Tilfældet er.

Først i 1800-tallets sidste del bliver vekseldriften enerådende og *mergling*, en bedre *gødskning*, *forædling* af kornarter og andre dyrkede planter er med til at forøge *høstudbyttet*, der ved århundredskiftet nåede op omkring 10 fold. Diagrammerne på side 135 viser afgrødernes vekslende relative betydning og det dyrkede areals indskrænkning fra 1850–1955.

LITTERATUR

- Sjællands Stifts Landebog, 1567. Udg. ved *Svend Gissel*. Kbh. 1956.
- Arent Berntsen*: Danmarckis og Norgis Fructbar Herlighed. Kbh. 1656.
- E. J. Jessen*: Samlinger til Hirschholms Amts Beskrivelse, 1754. Manuskript på Det kgl. Bibliotek (Kall. fol. 48²). Udg. af *C. C. Tscherning* 1966 for Birkerød Egnshistoriske Studieklub (duplikeret).
- Erich Pontoppidan*: Den Danske Atlas, bd. 2. Kbh. 1764.
- S. Stern*: Topographie over Frederiksborg Amt. Kbh. 1831.
- A. F. Bergsøe*: Den danske Stats Statistik, bd. 2. Kbh. 1847.
- C. Christensen*: Hørsholm Historie. Kbh. 1879.
- O. H. Larsen*: Høstudbyttet (i: Daniel Brunn: Danmark, Land og Folk, bd. I Kbh. 1919).
- Karl Åmark*: Landbruget i det Nittende Aarhundrede. Kbh. 1924.
- P. Hartvig Larsen*: Landbrugets Planteavl. (Det Kgl. Danske Landbohus-holdningsselskab. Kbh. 1958).
- Statistiske Meddelelser: Landbrugsstatistik – årlig fra 1936.
Det Statistiske Departement. Kbh.
- Trap: Danmark. 3. – 5. udgave.

Skovene

AF P. CHR. NIELSEN

Fra Danmarkshistorien ved vi, hvorledes Christian den Tredie og Frederik den Anden benyttede den gunstige mulighed, som reformationen havde skabt, til mageskifter og jordkøb. Så godt som hele Nordsjælland kom herved i kronens eje. En væsentlig baggrund herfor var *Frederik den Andens jagtinteresser*, som for vor egns vedkommende gav sig udslag i ansættelsen af landets første jægermester, Borchard von Pappenheim, som lensmand over Hørsholm med særligt pålæg om at have opsyn med den kongelige vildtbane og skovene, såvel i Hørsholm Len som i nabolene. Også de første skovridere og skovfogeder blev ansat i denne periode. Deres væsentligste opgave var at skaffe vildt til det kongelige taffel og at værne kongens vildt og træer mod krybskytter og skovtyve.

Skovene i den nuværende Birkerød Kommune, der udgjorde en væsentlig del af Hørsholm Len, var med disse ansættelser blandt de første i landet, der fik et særligt tilsyn. Lensbrevene indeholdt *påbud om at frede vildtet og forbud mod at forhugge skovene*.

Sammen med vildtet græssede husdyrene i de udstrakte skove, og resultatet af *skovgræsningen* var, at opvæksten, der skulle danne den ny skovgeneration, blev ædt sammen med græsset. Desuden medførte hugsten af *gærdsel*, d. v. s. buskvæksterne og de unge træer til de mange risgærder, der var nødvendige for at beskytte de dyrkede marker mod vildtet og de løsgående kreaturer, at skovene blev »tyndere og tyndere«. Også *brændselshugsten* til godsets bønder og hoffet og *tømmerhugsten* til slotsbyggeri medvirkede til, at størstedelen af skovarealet i første halvdel af 1700-tallet bestod af græssletter med spredtstående, ofte gamle, affældige træer og grupper af krat hist og her, omtrent som i Jægersborg Dyrehave i vore dage. I *Sandbjerg Østerskov*, øst for statsskoven, findes et græsningsareal, der kan give os en idé om, hvorledes store dele af skovene så ud for godt 200 år siden.

Der måtte gøres noget for at beskytte den opvækst, der kom af sig selv, eller man måtte plante, hvis ikke træmangelens kolde spøgelse skulle få magten på Hørsholm Gods.

For at få ungskov til at gro op foreslås det 1731, at *oldengælden*, som bønderne betalte for at sende deres svin på olden, skulle anvendes til indhegninger i skoven. Olden er skovtræernes frugter, særlig egens og bøgens, og når olden faldt, blev svinene sendt til skovs, for at de kunne »mæske sig« med den. Navnet *Svinebjerg* i *Rudeskov* minder endnu om denne form for skovbenyttelse.

En del af de jordvolde, vi træffer i skovene, er opført efter denne bestemmelse, f. eks. den, der omgiver *Maglebjerg* i *Rudeskov*. I Pontoppidans »*Danske Atlas*«, 1763, får vi mere at vide om, hvorfor man har valgt at hæge om opvæksten på *Maglebjerg*, der beskrives som »... et lidet, lystigt og med ung skov bevokset bjerg, hvis underdel har knap en fjerding vej i omkreds, men rejser sig dog så højt fra alle sider, at det giver på toppen en udsigt af fem mile, og derfor undertiden er besøgt af de kongelige herskaber, som med flid have ladet gøre en vej der op.« (Tom. I, s. 391-92). De nu 220-250 årige bøge, som jordvolden dengang værnede under opvæksten, har snart nået deres aldersgrænse. De spærrer for udsigten fra bjerget, der med sine 91 m er Nordsjællands højeste punkt.

Af den skovbeskrivelse, der udarbejdedes 1771 ved Rentekammerets overtagelse af godset efter Dronning Sophie Magdalenes død, fremgår det, at man også andre steder har haft held med skovopelskningen: »Iøvrigt befindes skovene på Hirschholm Amt overalt udi god og ønskelig tilstand og fremvækst«, (eft. Hørsholms Historie s. LXXXI).

Den fortvivlede økonomiske situation, som Hørsholm Gods var kommet i omkring midten af 1700-tallet, og datidens tanker om bondefrigørelse, havde ført til salg af hovedgårdsjorden, og bønderne var blevet arvefæstere 1759-61. For skovenes vedkommende medførte dette imidlertid ingen væsentlige ændringer, idet *skov, jagt og fiskeri blev forbeholdt dronningen*. De træer og buske, der stod rundt omkring på markerne, og det vildt, der færdedes der, tilhørte stadigvæk herskabet. De nybakte arvefæstere fik det nødvendige brændsel og gærdsel i henhold til *arvefæsteskøderne*, hvori det i § 6 hedder: »Denne gårds ejere nyder herefter som hidtil, årlig af amtets skove udvist eet skovlæs brænde, det halve i hjultømmer og det andet halve



Udsnit af Kaptajn Willars kort over Nordsjælland 1720. Selv om kortet ikke kan betragtes som korrekt i detaljer, kan man dog slutte, at Birkerødeggen har været en skovegn med lysninger, hvor byerne ligger.

i ildebrand; samme skovlæs brænde skal i det mindste ved mål bestå i en favn, halvanden alen langt brænde i stykker slaget (ca. $3\frac{3}{8}$ rm). Så nyder han og årlig den sædvanlige gærdsel til rette tide udvist, til sine gærders istandholdelse« (Hørsholms Historie s. LXIII). Endnu i vore dage leverer Hørsholm Skovdistrikt brændedeputater til adskillige af egnens gårde. Gærdselsudvisningen blev afløst i forbindelse med *udskiftningen af skovene* – den såkaldte *skovseparation* – da underskoven, d. v. s. kratvegetationen, på markerne blev tilskiftet bønderne. Bestemmelserne i skøderne medførte, at der spares på skoven, og under de ny forhold aftog skovtyverierne, der tidligere havde hørt til dagens orden.

1779 var der nedsat en kommission, der skulle forestå udskiftningen af de kongelige skove. Det var dens opgave at få afløst de rettigheder, som bønderne og andre måtte have til græsning og gærdselshugst ved at udlægge de dårligst bevoksede områder i udkanten af skovene til

erstatning, medens resten af skovene skulle forbeholdes kongen. De forbeholdte skove skulle »separeres« fra naboerne ved varige hegn, fortrinsvis *stengærde* og *jordvold*, og stort set, fik skovene på vor egn derved deres nuværende grænser.

For Hørsholm Gods fandt de fleste *skovseparationsforretninger* sted 1780–81 – for *Høsterkøb*, *Bistrup* og *Birkerød* 8. maj 1781. Til kongelige skove blev i den nuværende Birkerød Kommune udlagt følgende: en del af *Sandbjerg Østerskov*, *Rudeskov* med *Friheden* samt *Bistrup Hegn*. Resten af skovene blev udlagt som erstatningsarealer, og forstvæsenet påtog sig at fjerne træerne på dem i løbet af et nærmere fastsat åremål. De kratbevoksninger, der fandtes udenfor de ny skovgrænser, blev i almindelighed overladt ejerne til fri rådighed. I enkelte tilfælde skete det også, at egentlig trævækst, der var forbeholdt kongen på sådanne jorder, blev solgt eller overladt grundejerne.

Et godt indtryk af skovenes udbredelse før udskiftningen giver de gamle *udskiftningskort* i *Matrikelarkivet* og *Videnskabernes Selskabs kort* (s. 27 og 99). Selv om skovgrænserne fra Videnskabernes Selskabs kort ikke kan betragtes som helt nøjagtige, får vi dog et indtryk af skovudskiftningens betydning for egnen, når vi sammenligner disse kort med et moderne kort over egnen. Groft taget udgjorde skovene i 1760'erne ca. 50 pct. af Birkerød Kommune, medens det i vore dage er ca. 23 pct.

Det var således meget store skovstrækninger, der gik tabt ved udskiftningen. Den mængde gavntræ og brænde, som de slet bevoksede skove producerede, var imidlertid ringe.

Nu skulle det være anderledes, og den skovgrund, der blev udlagt til staten eller til privat *fredskov*, blev indhegnet for at hindre den »ufred«, som skovgræsningen havde forvoldt, og skovjorden skulle i al fremtid holdes træbevokset. Indhegningen af de kongelige skove skete hovedsagelig 1781–90, hvorefter man med fuld kraft tog fat på at beplante de åbne arealer, der fandtes inden for skovhegnene.

Omtrent samtidig skete udskiftningen af bondejorden og udflytningen af en del af gårdene fra landsbyerne. Alt dette medførte store ændringer i landskabet. Uden for skovene blev krat og spredtstående træer, der tidligere havde været overordentlig talrige, hugget ned, og jorden indtaget til landbrug. Skovenes grænser, der før havde buget



Birkerødeggen på Videnskabernes Selskabs kort Den Nordøstlige Fierdedeel af Siælland, 1768. Skovene dækkede et areal, der var langt større end i vore dage. Reproduceret med tilladelse A 263/67 fra Geodætisk Institut.

sig ud og ind, blev af landmålerne afstukket efter rette linier; der blev rejst stengærder og jordvolde, først langs skovbrynene, siden mellem bøndernes jorder. Beplantning om gårdene og levende hegn langs markskellene bevirkede dog, at trævæksten – omend på en noget anden måde – igen kom til at præge landskabet. Denne udvikling har taget voldsom fart i de seneste år, hvor beplantning i villahaverne, der er udstykket fra de gårde, der fik jord i det forud så skovrige område ved Birkerød, Bistrup og Kajerød, har medført, at der nu findes mange flere træer her end i 1760'erne.



Mathildevejen. Opkaldt efter Dronning Caroline Mathilde, gik fra Hørsholm Slot til Frydenlund, hvor Struensee ofte boede, når hoffet holdt til på Hørsholm Slot. Et stykke af vejen, der fra Sandbjerg Østerskov går ud over Maglemosen, ses her. Fot. 14/2 1967.

SKOVENE I VORE DAGE

Sandbjerg Østerskov var før udskiftningen dobbelt så stor som nu. Den består hovedsagelig af statsskoven, der gennemskæres af vejen fra Henriksholm til Sandbjerg, langs hvis nordside det gamle stengærde endnu fortæller om *Sandbjerg Fægyde*, gennem hvilken Sandbjergbønderne drev deres kreaturer til de østfor liggende arealer, der var udlagt til græsning for dem. Her ligger flere private skovparceller, hvoraf enkelte er udstykket til villabebyggelse. Også vest



Sandbjergdale. Gamle bøge, der er vokset spredt op i den fordums græsningsskov. Fot. 17/2 1967.

for statsskoven fandtes betydelige skovstrækninger, *Ubberød Heje*, der blev ryddet efter udskiftningen.

Medens det s. 95 omtalte græsningsareal, der hører til Krogsgård, giver os et godt indtryk af tidligere tiders overdrevsagtige skove, er statsskoven eksempel på en veldreven kulturskov, hvor forstmanden bestemmer, når, hvor og hvad der skal plantes.

Syd for Fægyden stod indtil orkanen 17.10 1967 nogle grupper gamle bøge. De er måske rester af det, der 1771 nævnes som »en del ung bøgeskov«; nu er der kun få tilbage. Mod nord i Sandbjerg Østerskov en smuk 120–140-årig bøgevoksning med selvfornelse.

Sandbjergdale eller Sanddalen, der bl. a. tilhører *Sandbjerggård*, er en udløber af den skov, der før udskiftningen lå i det bakkede område, syd for kommunegrænsen. På de stejle skråninger findes lavstammede, storkronede, gamle bøge, der bærer præg af at være vokset frem i græsningsskoven. (Privat skov).

Gammelmosen nord for Sandbjerg er bevokset med krat, hvori der også findes egentlige skovtræer, der måske i fremtiden kan forlene den gamle tørvemose med navn af skov. (Privat).

Toftbjerg nordvest for *Brådebæk Sø* har ligesom Sandbjergdale bevaret en skovrest på den stejle skråning, der er uanvendelig til landbrug; den lille skovholm består af forskelligt løvtræ. (Privat).

Friheden er dels navnet på den store, smukke gård i Høsterkøb og dels navnet på skoven ved Hørsholm Kongevej, nord for Rudeskov. Skoven tilhørte oprindeligt staten, der nu kun ejer den lille afdeling, der ligger øst for vejen, nord for *Høsterkøb Kirkes skovkirkegård*, der erhvervedes af Birkerød Kommune 1931.

Skoven vest for Kongevejen tilhører gården, hvis ejer 1784 af staten købte trævæksten, der dengang bestod af 476 risbøge og en liden eg. Enkelte af disse træer står endnu, dels som indblanding i den ca. 100-årige bøgeskov, der ligger ud mod Kongevejen, og dels som den gamle bevoksning, der står nord for gården. (Privat).

Skolebakken i Høsterkøb er på øst- og nordsiden hovedsagelig bevokset med gammel bøgeskov, hvor der er indplantet enkelte andre arter (Birkerød Kommune).

Den unge skovplantning på *Åsebakken* tilhører *Åsebakkegård*. Også under *Magleås Højskole* findes et lille skovområde.

Eskemose Skov er den nordligste del af den skov, der på Viden-skabernes Selskabs kort strækker sig fra Furesøen til Sjælsø. Af gamle navne på ryddede områder mellem Rudeskov og Sjælsø kan nævnes *Birkehaven*, der endnu er bevaret som gårdsnavn.

1727–1769 var *Eskemosegård* skovridergård. Den var derefter genstand for handel adskillige gange, og kom 1809 i F. L. Gustmeyers besiddelse. 1810 købte han den på gårdens grund stående skov, hvoraf 41½ td. land skulle indhegnes til fredskov, medens han fik lov til at rydde resten.

I en storm 1822 blæste en stor del af skoven omkuld, og den daværende ejer fik tilladelse til at rydde 23 td. land i den sydøstlige del,



Eskemose Skov. De to gamle kæmpebøge ved Jægerhytten.
Fot. 5/2 1967.

som det var gået værst ud over, mod at tilplante et lige så stort område af jordtilliggendet til en gård i Ravnsnæs, som han også ejede. Denne plantning blev til den nuværende *Nebbegård Plantage*. I 1947 købte Birkerød Kommune en stor del af Eskemosegård, hvoraf skoven og de tilgrænsende engarealer m. m. er et meget værdifuldt naturområde, sikret ved fredning.

Størstedelen af Eskemose Skov er bøgeskov, men på de vældrige skrænter ned mod søen, i hvis nærhed der springer flere kilder, findes smukke bevoksninger af andre løvtræer, hovedsageligt ask og ær. I den østlige del af skoven er indplantet en del nåletræ. Frednings-

bestemmelserne indebærer, at nåletræerne afløses af løvtræ, og en lille egeplantning mod sydøst er resultatet af denne klausul.

På skråningerne ned mod søen står en bræmme af prægtige, 200-300 årige bøge, der snart har nået deres aldersgrænse. Træerne står med størstedelen af deres kroner ud over søen, så de næppe kan være farlige for skovgæsterne, selv om de skulle falde. Der bør dog advares mod færdsel under dem i stærk blæst. De store bøge ved *Jægerhytten* og *Strentekilden*, som den vestligste af kilderne kaldes i en beskrivelse fra 1754, er naturmindesmærker, der bør bevares længst muligt.

Nebbegårds Plantage står på gammel landbrugsjord og er først plantet i årene efter 1825 (se under Eskemose Skov); 1843 blev plantagen erhvervet af Nebbegård, der stadig ejer den.

Ifølge de bestemmelser, der 1825 blev givet for skovflytningen, skulle arealet tilplantes med løvtræ, men trods det, blev der hovedsageligt plantet nåletræer, hvoraf enkelte endnu står i den nordøstlige del af skoven, men iøvrigt er første trægeneration afløst af ny bevoksninger af såvel løvtræ som nåletræ.

På skråningerne ned mod Sjælsø, både ud for plantagen og i den skovbræmme, der strækker sig mod Nebbegård, står gamle bøge af stor æstetisk værdi.

Birkerød Kommune begrænses mod vest af mosestrækninger, der fra Sjælsø breder sig mod syd, vest for Kajerød. Syd for disse lå *Hestkøb Skov*, der sammen med den nuværende *Sønderskov* og *Ravnsholte Skov* dannede et stort, sammenhængende skovparti på grænsen mellem Hørsholm og Københavns amter. Af denne store skov er der kun et par skovholme tilbage.

I *Tornegårdens Skov* findes en del gamle, høje bøge og enkelte ege. De kan følges tilbage til skovbeskrivelsen fra 1771, hvor der omtales »en del ung bøgeskov« i *Ludserød Tornevang*. Den lovende ungskov var utvivlsomt årsagen til, at skoven blev fredet. Ludserød er det gamle navn for *Høvelte*. (Privat).

Hestkøbgårdens Skov, hvis træer 1811 blev erhvervet af ejeren på betingelse af, at de blev indhegnet til fredskov, er en smuk baggrund for haven (Birkerød Kommune).

Midt i Birkerød By ligger *Præstegårdslunden*, der svarer til sit navn af lund. Den består hovedsageligt af træer, der var »på mode« omkring 1800 – ær, elm, gråpoppel, hestekastanie – og den er antage-

1782



Ravnsnæs 1782. Byen er endnu ikke udskiftet. Mellem agrene er der skov og krat. Mod nordøst på byens jorder blev Nebbegårds Plantage anlagt. Efter kort i Matrikelarkivet.

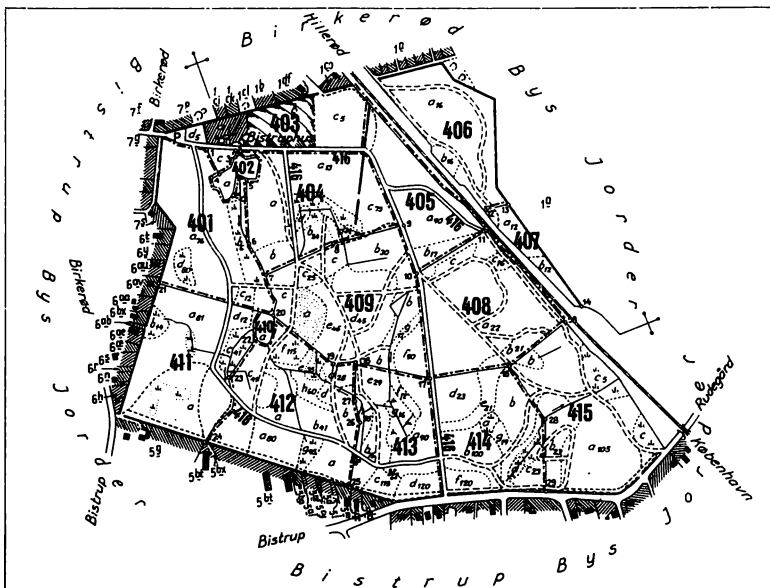
ligt plantet som en udvidelse af haven, for at præsten her kunne meditere over sine prædikener og skaffe sig lidt brænde til husholdningen.

På *Højbjerg* findes en lille lund af unge løv- og nåletræer. Nær vandtårnet står den fredede »*Kongelind*«, som Birkerød Sogneråd plantede på Christian den Tiendes 70 års fødselsdag, 26. september 1940. Birkerød Vandværk ejer bjergets top, 68 m. o. h., der er et af egnens udsigtspunkter.

Langs *Vaserne* ved Furesøen ses rester af den kratbevoksning, der på Videnskabernes Selskabs kort indgår i det store skovområde, der delte sognet i en østlig og vestlig del.

Bistrup Hegn er den vestlige udløber af denne skov. Det gamle navn, som vi finder i ældre beskrivelser, er *Var Skov*. Det nuværende navn stammer fra skovseparationens tid, da det område, der kom til at udgøre skoven, blev indhegnet med jordvold og stendige. Den gamle betydning af ordet hegn indskrænkede sig ikke til selve gærdet,

Skovkort over Bistrup Hegn, 1963. Reproduceret med tilladelse fra Skovreguleringen. Ca. 1:13.000.





Bistrup Hegn. Jordvolden, der formentligt er opført i 1780'erne, danner grænsen mellem den oprindelige skovfogedlod og skoven. Den del af skoven, der ligger i billedets forgrund, er senere blevet indtaget til skovplantning. Fot. 1967.

men betegnede også det indhegnede område. Efter beskrivelsen fra 1771 var skoven »god ung bøgeskov og nogle dito gamle træer«. Det var efter tidens forhold en udmærket skovtilstand, og det er formentligt denne, der har været årsag til, at skoven blev forbeholdt kongen.

Rudeskov er med sine 583 ha den største af skovene i Birkerød Kommune. Fra *Lollikhus* syd om skoven til *Krebsehuset* ved *Høje Sandbjerg* danner skovgærdet kommunegrænsen. Denne grænse er fastlagt ved skovseparationen, idet hele den østlige del af skoven indtil da hørte under Søllerød, og det almindeligt benyttede navn for Rudeskov var *Holte Overdrev*. Grænsen mellem Søllerød og Birkerød sogne, der tillige var grænse mellem Københavns og Hørsholms amter, faldt ganske naturligt gennem de mosedrag, der går gennem skoven fra *Sækkedam* i syd til *Femsølyng* i nord.

Efter skovseparationen blev der 1782 af A. Fensmark udarbejdet et »Kort over hvad som af Holte, Sandbjerg, Høsterkøb og Dronninggårds overdreve samt af Ebberødgårds, Lollike- og Skovrød Huses vange til en sluttet skov for Hans kongelige Majestæt er indtaget«.

På målebordsbladet til Videnskabernes Selskabs kort findes navnet *Ruder-Skov* som betegnelse for den nu ryddede del af skoven mellem Bistrup Hegn og Rudeskov. Man har anset det for praktisk at benytte dette navn for hele skoven, der jo strakte sig nordpå fra Rudegård og Rudersdal.

Ebberødgård havde tidligere været en stor gård, der ejede marker, søer og skov, delvis bevokset med ung bøg, i den vestlige del af den nuværende Rudeskov. 1782 kom Forstvæsenet overens med ejeren, kommandørkaptajn G. A. Thaae, om at overtage 179 td. land syd for gården, medens Thaae kun beholdt 92 td. land. Til Forsorgscentret hører rester af den del af skoven, som gården beholdt, og desuden en lille fredskovsplantage, der blev anlagt omkring 1800.

På Fensmarks kort fra 1782 er indtegnet fire *plantager* i Rudeskov:

1) I den nordlige del af skoven vest for Femsølyng en plantage fra 1762–63 af bøg, fyr, gran og ægte kastanie. Af sidstnævnte eksisterer endnu en enkelt mellem *Granhøjs Mose* og *Femsølyng*. Rester af den jordvold, der var opført for at frede plantagen findes endnu. Den skærer vejen fra Høsterkøbhus til Maglebjerg ca. 400 m syd for skovløberstedet.

2) På begge sider af vejen syd for *Agersø* en plantage, formentlig fra 1770'erne. Enkelte gamle ege, fyrre og graner kan stamme fra denne plantning.

Den østlige del af Rudeskov hørte som nævnt under Københavns Amt, og skovene i denne del af amtet var 1763 blevet henlagt til »*Det Langenske Revir*«, der havde fået dette navn for at hædre den brunsvigske overjægermester *Johan Georg von Langen*, der 1763 var indkaldt for at assistere overjægermester *C. C. Gram* med at lægge planer for driften af de kongelige skove. Hørsholm Amt tilhørte Dronning Sophie Magdalene, og kom derfor ikke under den *Gram-Langenske Forstordning*, der gjaldt for de øvrige kongelige skove i Nordsjælland.

3) I den allersydligste del af Rudeskov en Langensk plantage, begrænset af den jordvold, der skærer *Jagtvej* ca. 300 m nord for Paradishuset. Volden er det eneste minde, man endnu har om plantningen. Ved den hugst, der skete forud for nyplantningen for snart 200 år siden, blev *Paradisegen* skånet. Denne kæmpeeg, der har en

omkreds på 640 cm og skønnes at være 300–400 år, er vel egnens største eg og nok et besøg værd.

4) Rester af en anden Langensk plantage finder vi på *Højbjerg*, hvis gamle bøge og ege – blandt disse vinterege – blev plantet i begyndelsen af 1770'erne. Disse træer er nu fredet og danner en smuk ramme om *Højbjerg*, hvorfra man mod nord og øst ser ud over Øresund til Ven og Sverige. Bjerget hæver sig 82 m o. h.

Efter at indhegningen af Rudeskov var fuldført, var der blevet fred for kreaturer. En stor del af hjortevildtet blev bortskudt, og det var nu muligt at frembringe skovkulturer uden særlig indhegning.

Af beskrivelser fra udskiftningstiden får man det indtryk, at Rudeskov – bortset fra de omtalte plantager og nogle selvgroede bøgebevoksninger i den vestlige del – var et stort overdrevsareal med søer, moser og lyngsletter, spredtstående bøge og enkelte dyrkede agre. Sidstnævnte lå navnlig i den del af skoven, der havde hørt til *Ebbe-rød*, *Skovrød* og *Lollikhuse*, jævnfør indskriften på Fensmarks kort, hvor der her omtales vange. Adskillige lokaliteter, f. eks. *Fiskerbakken* nord for Stubbe Sø har agersignatur på kortet.

I Kavalerboligerne i Hørsholm havde overforstmersten, der var øverste embedsmand inden for den kongelige forstet, til huse, og på Hørsholm Skovdistrikt virkede adskillige af tidens dygtige forstmænd, bl. a. holzførster og plantageinspektør *M. G. Schæffer*, der havde været elev hos von Langen. Dette betød for Rudeskov, at mange uproductive arealer snart kom under kultur. Det var navnlig nåletræer, der blev plantet, og særligt i den østlige del, der snart forvandlede til en veritabel skov af gran og fyr, således som det f. eks. fremgår af *Løjtnant von Benzons kort fra 1823*, som Birkerød Egnshistoriske Studiekлуб har udgivet 1965. Endnu vidner en del gamle nåletræer, især skovfyr, der står spredt rundt om i den yngre skov, om denne tilstand.

Efter at morænejorderne, de såkaldte hårdbundsarealer, var tilplantet, gik man igang med afvanding af moser og søer, hvorved Rudeskovs mange blødbundsarealer opstod. Disse blev enten lagt ud til græsning eller høslæt, eller beplantet med nåletræ, birk eller el.

Ferskvandsfiskeriet på Hørsholm Gods havde altid været betragtet som en af godsets herligheder. *Ærkebisp Hans Svane*, der 1661 modtog *Ebberødgård* som gave fra kongen for sine fortjenester, havde

gjort en betydelig indsats for fiskeriet. Han havde fået nedlagt kobber-rør og opført dæmninger og derved forøget antallet af fiskedamme betydeligt. Adskillige af disse dæmninger finder vi endnu, navnlig ved Skårekilde mellem Sækkedam og Skovrød Sø. I slutningen af 1700-tallet betalte fiskeriet sig dårligt, og i den følgende periode blev en del dæmninger gennembrudt, der blev gravet grøfter eller lagt rørledninger, således at damme og moser udtørredes, hvorefter de kunne udnyttes til kultur med græs eller trævækst.

De to store støer, *Ebberød Sø* og *Skovrød Sø*, udtørredes 1868–70, og hertil skal en gammel skovløber have udtalt: »Nu er Rudeskov som en smuk pige, man har stukket øjnene ud på.« (Hørsholms Historie s. 84). Efter den våde vinter 1923–24 kom pigen igen til at blinke med øjnene, og skovrider *Aa. J. Holten* besluttede at anbringe et stibord ved udløbet af Skovrød Sø, og begge søerne var vandfyldte de næste par år. Der opstod imidlertid frygt for forurening af drikkevandet til Ebberødgård, og Ebberød Sø blev igen udtørret.

1865 skete der en omlægning af skovdistrikterne, og Rudeskov og Bistrup Hegn kom under skovrider – senere forstråd – *H. C. Ulrich* på 1. Københavns Skovdistrikt, en ordning der varede til 1931, da de to skove igen kom under Hørsholm. Denne administrative ændring har haft den allerstørste betydning for udviklingen af Rudeskov fra nåleskov til bøgeskov.

Den grusede jordbund i Rudeskov er egentlig bedre egnet til dyrkning af nåletræ end til bøg, men man var dengang sikker på, at godt bølgebrænde altid kunne sælges, medens markedet for nåletræ var mere tvivlsomt. – Udviklingen har vist noget andet!

Som skovfoged i Rudeskov og Bistrup Hegn havde forstråden fra 1889 *Rasmus Godskesen*, der med stor iver gik op i arbejdet med at skabe bøgeskov, til hvilket formål han konstruerede en særlig plov, *Godskesens skovplov*, der ligesom den af Ulrich fremstillede *rulleharve* kan ses på *Jagt- og Skovbrugsmuseet* i Hørsholm. Landbohøjskolens forstdocent, den senere overførster dr. phil. *P. E. Müller*, var dybt interesseret i bøgekulturerne i Rudeskov i forbindelse med sine arbejder om muld og mår (morr), der senere har gjort hans navn kendt langt ud over Danmarks grænser. Ved muld forstås den gunstige jordbundstilstand, hvor omsætningen af kviste og blade sker hurtigt først og fremmest ved regnormenes virksomhed, medens man ved



Rudeskov ved sydkanten af Store Egemose. Her findes en typisk grænse mellem hårdbund og blødbund. Bøgene på hårdbunden er en ca. 85-årig Ulrichsk bevoksning og jævnaldrende med de to graner midt i billedet. På blødbunden til venstre en yngre granbevoksning. Fot. 8/3 1967.

mår forstår den ugunstige tilstand, hvor jorden udtørres og bliver hård, så regnormene forlader den, og omsætningen foregår yderst langsomt.

Ved grundig jordbearbejdning med plov og harve, ved tilførsel af kalk, der skulle neutralisere den sure mårklædte skovjord, der fandtes mange steder i Rudeskov, tog man fat på at selvforynge bøgen, hvor der var mulighed derfor, og desuden så godt som overalt på hårdbunden ved kunstige bøgesåninger og -plantninger til afløsning af de



Rudeskov. Seluforyngelse af bøg med overstandere ved Skovrødgårdens marker. Til venstre ses en af de gamle jordvolde, der omgav Ebberødgårds vange. Fot. 10/3 1967.

Schæfferske nåletræsbevoksninger, der nu havde nået modenhedsalderen.

Forstråd Ulrichs arbejde med bøgen, der fortsatte til 1899, har direkte betydet, at Rudeskov i dag indeholder et meget stort antal smukke 60–100 årige bøgebevoksninger. De efterfølgende forstmænd har fulgt i hans fodspor, således at der også findes mange bøgebevoksninger i alderen 1–60 år.

Men ikke alene i de af forstråd Ulrich bestyrede skove har hans arbejde sat sig spor. På 1. Københavns Skovdistrikt hentede forstmænd fra andre egne af landet inspiration og lærte metoderne for



Et stykke af Frederik den 2.s gamle Kongevej i den sydlige del af Rudeskov. Ca. 50 m øst for Hørsholm Kongevej. Vejen, der er begrænset af to jordvolde, går gennem en 80-årig Ulrichsk bøgebevoksning. 29/4 1967.

bøgskovens foryngelse. *L. A. Hauch* og *A. Oppermann* skrev 1899: »I stedet for tarvelige gamle bevoksninger på forarmet jord har han således frembragt store strækninger af ypperlig ung bøgeskov, hvor de fleste andre ville have indskrænket sig til at plante rødgran . . . « » . . . har han ved at gennemføre bøgeskovens foryngelse på den udprægede mårbund gjort sig fortjent til at mindes, så længe der dyrkes bøg i vore skove.« (Tidsskr. f. Skovvæsen 1899, A. s. 31).

I vore dage taler forstmændene om »bøgens dårlige økonomi«, og granen trænger frem på bøgens bekostning. Vi skal her på egnen være lykkelige for det minde, forstråd Ulrich og hans efterfølgere har sat sig i form af smukke bøgebevoksninger. Rudeskov hører til de af publikum yndede skove, vel ikke mindst på grund af dens karakter af bøgeskov. Jeg vil tro, at flertallet af vore dages skovgæster vil skrive under på Hauch og Oppermanns udtalelse fra 1899.

I Rudeskov er der mulighed for at studere bøgeskoven på så godt som alle alderstrin, fra de ældste på *Maglebjerg*, der spirede frem i 1730'erne og 40'erne, til de ganske unge selvfor yngelser og plantnin-

ger. En smuk selvfornyelse fra skovrider *A. Grams tid* (1940–1966) ses syd for Det Magnetiske Observatorium ved *Mirestenen*. Overalt i skoven finder vi bølgebevoksninger, der er startet i forstråd Ulrichs tid. Et smukt eksempel er den store, 85–90 årige syd for *Høsterkøbhus*.

Jordbunden i Rudeskov er mange steder mager, og det har været nødvendigt at indplante andre arter i bølgekulturerne, hvor bøgen ikke har villet trives. Resultatet ser vi mangfoldige steder, hvor enkelttræer eller grupper af lærk, gran, ædelgran eller birk fremkalder smukke skovbilleder.

LITTERATUR OG ANDET KILDEMATERIALE

C. Christensen: Hørsholm Historie. Kbh. 1879.

Sv. Fleuron: Skovene omkring København, 1919.

L. A. Hauch & Oppermann: Hans Christian Ulrich. (Tidsskr. for Skovvæsen, 1899 A. s. 28–37).

Knud Jessen: Moseundersøgelser i det nordøstlige Sjælland, Danm. geologiske Undersøgelse, II Rk. nr. 23, 1920.

E. Laumann Jørgensen og P. Chr. Nielsen: Nordsjællands skove gennem 200 år, 1964.

A. P. Larsen: Naturfredning i Frederiksborg Amt. (Fra Frederiksborg Amt, 1958).

Lars Aage Larsen: Nebbegaards Historie, 1942.

H. C. Rosted: Fra Adelsborg til Kongeslot, 1957.

H. C. Rosted: Fra Fæstebonde til Selvejer, 1961.

H. C. Rosted: Den gamle Planteskole, 1962.

H. C. Rosted: Ebberødgaard, Årsskr., Museumsforeningen for Hørsholm og Omegn, 1964.

Jens Østergaard: Af Ebberødgaards Historie. (Fra Frederiksborg Amt 1956, s. 93–105).

Dispositionsplan for Birkerød Kommune, 1960.

Driftsplaner for Hørsholm Skovdistrikt og for 1. Københavns Skovdistrikt, Skovriderkontoret, Hørsholm.

E. J. Jessens Samlinger til Hirschholm Amts Beskrivelse (1754), udg. af *C. C. Tscherning* på Birkerød Egnshistoriske Studiekreds vegne, 1966 – duplikeret.

Fr. Krarup: Skovbrugshistoriske notater ca. 1775 til ca. 1800. Jagt- og Skovbrugsmuseets arkiv, – duplikeret.

Konceptkopier 1:20.000 til Videnskabernes Selskabs kort, Hirschholm Amt – Geodætisk Institut.

Udskiftningskort for Birkerød Kommune – Matrikelarkivet.

Kaptajn A. Chr. Willars kort over Nordsjælland, 1720. Det kongelige Biblioteks kort og billedsamling.

Landskabet

AF S. A. ANDERSEN

Birkerød Kommune strækker sig fra Sjælsø i nord til Furesø i syd. Terrænet er meget uregelmæssigt bakket med talrige store og små mosehuller, udfyldt af dynd og tørv, der vidner om, at de tidligere har været søer. Med den i gang værende stærke bebyggelse er egnen ved at miste sit naturlige præg, og formerne ændres radikalt, hvor gravemaskiner og bulldozere sættes ind.

Det stærkt bakkede landskab når i *Maglebjerg* i den nordlige del af Rude Skov nær Magleås en højde på 91 m over havet eller 73 m over vandspejlet i Sjælsø. Landskabet fik i alt væsentligt sin form i slutningen af den sidste istid, da ismasser fra Skandinavien for sidste gang gled ud over egnen og en tid nåede en tykkelse af en km eller mere. Isen slæbte store og små klippestykker med sig fra Norge, Sverige og Finland, samt fra bunden af Skagerrak, Kattegat og Østersøen og blandede dem med kridt, kalk, flint, ler og sand fra vor egen undergrund. Herved opstod den jordart, der kaldes *moræne*. Klippestykkernes kanter blev ved transporten i bunden af isen slidt runde, så stenene fik de uregelmæssigt afrundede former, der ses på vore almindelige marksten.

Hvor man træffer stenene liggende nede i jorden, kan man især på kalkstenene se en mængde *skurestriber*, indridset af grus og sten, der har skuret hen over stenene. Ofte går de i forskellige retninger over stenene, fordi de har drejet sig under transporten. Men i mange tilfælde går alle de fine striber parallelt med hinanden hen over stenenes flade overside, så de må vise *isens bevægelsesretning*, inden den overliggende moræne er blevet aflejret (se fig. s. 119).

DE DYBERELIGGENDE LAG

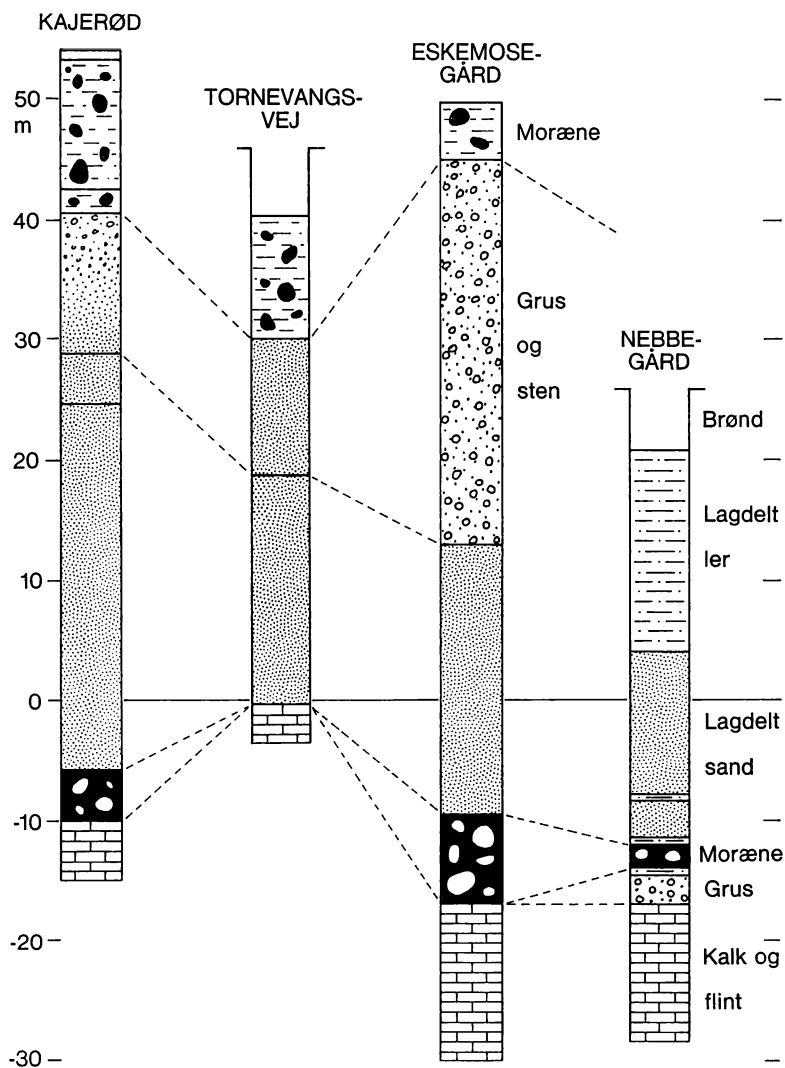
Vi skal først se på, hvad der gemmer sig under den moræne, som isen aflejrede som et oftest flere meter tykt lag. Ved de mange borer

efter vand, som efterhånden er foretaget, har man fået et ret godt kendskab til jordlagene under Birkerødeggen, som det fremgår af de fire borer, der er vist på side 117. Under overfladens moræneler, grus og sten findes ligesom i det meste af Nordsjælland et lag stenfrit, *lagdelt ler* og fint eller *groft lagdelt sand*, som man kan se i mange af de udgravninger, der når ned under morænelaget. Det vil sige, at før isen aflejrerede den øvre moræne, har der været en tid, hvor der har været vand over det meste af Nordsjælland, og det vil være naturligt at tænke, at det var selve Kattégat, der strakte sig ind over egnen. Det fine sand og ler, som blev aflejret i dette hav, stammer for en stor del fra de *smeltevandsfloder*, der strømmede ud i havet, der var et koldt *ishav*, hvori der sjældent var livsbetingelser for muslinger og snegle, eller hvor deres skaller senere er blevet opløst. Disse lag kan blive op til 50 m tykke.

Under det fine sand og leret træffes ofte et få meter tykt lag moræne, en *nedre moræne*, som viser, at isen også har dækket egnen før det fine sand og leret blev aflejret i havet – eller, hvis dette ikke har været tilfældet, i en sø. Ud fra sammenligning med andre lokaliteter, virker det sandsynligt, at denne nedre moræne er aflejret *i begyndelsen af den sidste istid* af en isstrøm, der er kommet fra Østersøen.

I boringen ved *Nebbegård* (side 117) blev der under den nedre moræne fundet et lag *grus*, hvori der var skaller af *muslinger* og *snegle*, der har kunnet bestemmes til art. Det har vist sig, at de har levet i et hav, der har været mindst lige så varmt, som vore have nu til dags. Da der ikke er fundet moræne under dette lag, ville det være fristende at opfatte laget som stammende fra tiden forud for istiden, men i Jylland, England, Nederland og østpå i Tyskland og Polen har man fundet moræneaflejringer, der er ældre end aflejringerne fra det varme hav. Der har endog været flere istider, som har været adskilt af *mellemistider*, hvor klimaet her i landet har været lige så varmt eller endog varmere end nu til dags. Hvis der i Nordsjælland har været aflejringer fra disse ældre istider, er de forsvundet igen, vel for en stor del fjernet af isen i de følgende istider. De muslinger og snegle, hvis skaller er fundet i boringen ved Nebbegård, har levet for 100.000–150.000 år siden.

Under den nedre moræne træffer man overalt *kalk med flint*, således som vi kender det fra Stevns Klint og andre steder, hvor



Jordlagene i nogle borerer ved Birkerød. Borerne viser de to lag moræneler, der er adskilt af et tykt lag sand og en mindre mængde grus aflejret i Kattegat, der dengang var fersk og strakte sig over det meste af egnen. (Oplysninger fra D. G. U.).

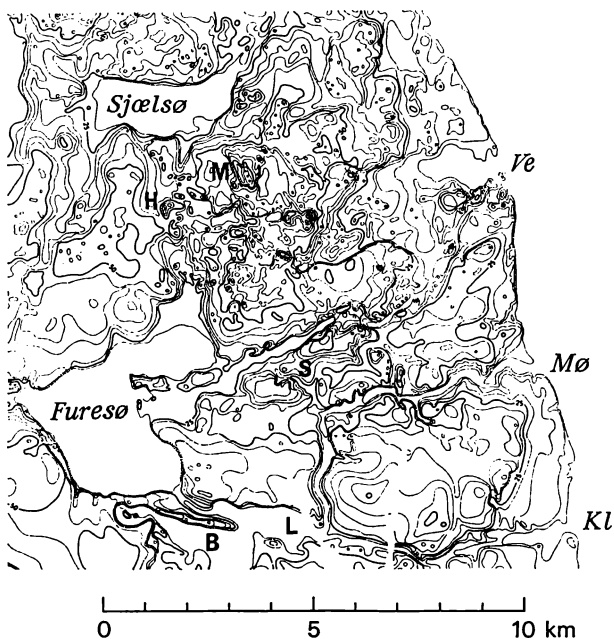
kalkundergrunden kommer frem i klinter eller blottes i kalkgrave. Dette kalklag er henved 100 m tykt, hvor hele laget er bevaret, og derunder følger *skrivekridtet*, der er aflejret i et hav, der strakte sig over hele Danmark for ca. 70 millioner år siden.

ISSTRØMMENE I DEN SIDSTE ISTID

Den sidste istid er blevet indledt med en isstrøm, der kom fra den sydlige del af Østersøen. Den er gledet mod *nordvest* over hele det sydøstlige Danmark, og har også dækket det østlige Jylland helt til Vendsyssel. Det er formodentlig denne is, der har aflejret den nedre moræne i Birkerødeggen. Øjensynlig er det også denne is, der fra den sydlige Østersø har medført de betydelige mængder af rav, som især findes i det overliggende fine sand sammen med frø og små stykker af pinde, hvor de danner de såkaldte *rav-pindelag*. Disse planterester stammer dels fra den samtidige, sparsomme plantevækst, dels fra ældre moselag og brunkulslag, som blev blottet ved sandflugt på den dengang nøgne og udtørrede jordoverflade.

Efter den lange periode, hvor det gullige sand med rav-pindelagene blev aflejret, blev klimaet endnu koldere, og den sidste istid nåede sit maksimum med is, der kom glidende *sydpå* over Danmark fra nordøst og nord, medbringende sten fra Osloegnen og det vestlige Sverige. Denne is dækkede også de danske øer og nåede frem til Midtjylland og fyldte Skagerrak, så også de vestlige Limfjordsegne blev dækket af is. Over Birkerødeggen må isen anses for at have været mindst 1 km tyk og i den nordlige Østersø henved 3 km tyk, ligesom den grønlandske indlandsis nu til dags. Denne is har slidt på de hidtil aflejrede lag af ler, sand og grus, som den gled hen over.

Da denne ismasse smeltede og aftog i tykkelse, forsvandt den først fra Skagerrak og derefter fra det nordlige Kattegat, så den fra nord og nordøst kommende is, der dækkede Nordsjælland, efterhånden blev afløst af is fra den sydlige Østersø. Til sidst, da også det nordvestlige og nordlige Sjælland begyndte at dukke frem af isen, bevægede isen fra Østersøen sig i *nordvestlig retning* over Nordsjælland. Og da endelig også Nordsjælland dukkede frem af isen, kom isen fra syd og bevægede sig i *nordlig* retning gennem det nuværende Øresund.



Højdekort over egnen omkring Birkerød. Kurveafstand 5 m. H er Højbjerg i Birkerød og M er Maglebjerget i Rude Skov. Man kan følge Furesøens gamle afløb fra Nyholte mod sydøst gennem Stendalen (S) til Ørholm. Herfra løb smeltevandet mod nordøst over Nærum til Vedbæk Maglemose (Ve). Mod syd ses den tunneldal, der går fra Furesøen, nord om Bagsværd Sø (B), gennem Lyngby Sø (L) til Klampenborg (Kl). Mølleåen udmunder ved Strandmøllen (Mø). Reproduceret med tilladelse A 263/67 fra Geodætisk Institut.

farvet gulligt grumset af alt det ler og sand, som det skyllede med sig fra isen og dens underlag. Floderne banede sig vej gennem *tunneler* i bunden af isen på deres vej mod isranden, hvor de kom frem som større eller mindre kilder. De fortsatte derefter som *smeltevandsfloder* ud i et hav eller en sø foran isen, eller ud over det isfrie land, hvor det medførte grus, sand og ler blev aflejret, efterhånden som vandets hastighed aftog. I tunnelerne under isen gravede floderne dybe dale i de underliggende lag, men samtidig sank isen ned i dem og tvang floderne til at grave sig endnu dybere ned og også til siderne. Disse

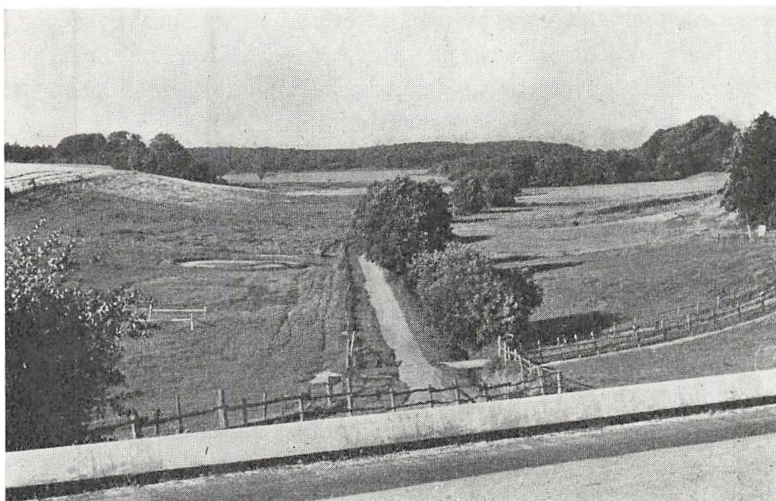
tunneldale blev derfor meget dybe og stedvis flere km brede. Når isen så smeltede helt bort fra egnen, lå der endnu *dødis* tilbage i tunneldalene og forhindrede, at de fyldtes med aflejringer. Tunneldalene optræder nu som slingrende dale, ofte med lange søer, småsøer og mosehuller i bunden.

Et system af tunneldale strækker sig fra Øresundskysten mellem Klampenborg og Vedbæk i en flad bue vestpå gennem *Furesø*, *Søndersø* og andre søer til *Buresø* ved Slangerup og videre mod Roskilde Fjord syd for Frederikssund. En nordligere dal går gennem *Sjælsø*. De må være udgravede, da isen har bevæget sig *mod* nordvest.

TEGLVÆRKSLET

Morænefladen, som isen dannede flere steder i Birkerødegnen, f. eks. sydøst for Hørsholm eller omkring Eskemosegård, er svagt bølget. Den afbrydes ikke blot af tunneldalene, men også af dybere mosehuller og dalsænkninger, ligesom der også findes bakkepartier, hvori

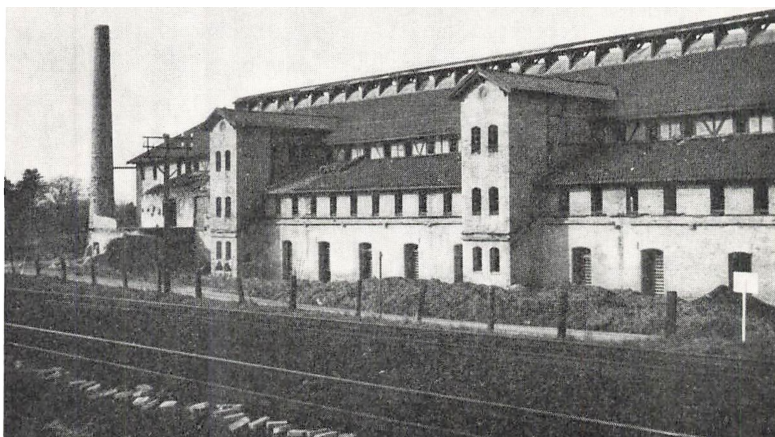
Ravnsnæsslugten set fra Ravnsnæsvej mod Sjælsø. Dalen er en gren af tunneldalen, der går gennem Sjælsø.



der er opskudte lag af lagdelt sand og ler, som omkring og i *Højbjerg* i Birkerød og i *Maglebjerg* i det nordlige Rude Skov.

I det sydlige Birkerød og ved det nedlagte *Tornevang Teglværk* ligger der øverst flere meter *stenfrit ler*, der har været udnyttet af byens tidligere teglværker (s. 133). Leret, der indeholder mange fine sandlag, er aflejret i en sø, der har stået her under isens afsmeltning. Vestpå mod *Bregnerød* og vest for *Ravnsholt Skov* optræder det stenfri ler oppe på toppen af nogle brede bakker. Flere af bakkerne er mere eller mindre kredsrunder og tydeligt flade ovenpå, og det flere meter tykke lerlag har været benyttet i egnens teglværker. Leret når i bakkerne op til ca. 60 m over havet, og vandstanden i de søer, hvori det er aflejret, må have været nogle meter højere. Disse *fladbakker* (eller *plateaubakker*) kan være dannet ved, at der er aflejret ler i uregelmæssigt kredsrunder huller i den is, der som dødis udfyldte det lavere land mellem fladbakkerne. Det er dog muligt, at det i virkeligheden er rester af en større, sammenhængende aflejring, hvor smeltevandsbækkene, da søbunden blev tørlagt, har gravet sig ned og dannet et netværk af dale, mellem hvilke de bevarede rester af søaflejringerne nu ligger som fladbakker.

Afsmeltningen på isens overflade har kun fundet sted om sommeren, da isen ligesom det isfrie terræn har været dækket af sne det meste af vinteren, samtidig med at søerne har været islagt. Kun på isens underside har der om vinteren været nogen afsmeltning, dels på grund af jordvarmen, dels på grund af gnidningen når isen gled fremad. Dette medførte, at det næsten kun var om sommeren, at smeltevandet førte sand og lerslam ud i søerne, hvor sandet og det groveste ler hurtigt sank til bunds, mens det fineste ler længe holdt sig svævende eller blev ført bort. Om vinteren, hvor søen lagde til med is, og vandtilstrømningen ophørte, blev vandet så stille, at selv det fineste lerslam fik ro og tid til at synke til bunds. Dette ler blev til et vinterlag, der blev finere opefter. *Vinterlagene* er nogle få mm tykke og afsluttes opad med et tyndt lag mørkt ler. Næste forår skyllede sand atter ud i søen og blev aflejret oven på vinterlaget, og næste vinter aflejredes et vinterlag et stykke over det forrige. På en prøve af *varvigt ler*, som det kaldes, kommer disse vinterlag tydeligt frem, når man tørrer prøven. Mellem vinterlagene findes *sommerlag*, der ofte er lagdelte, idet de består af tynde lag af sand, der hvert opefter



Tornevang Teglværk kort før nedrivningen i 1967.

går over til ler, og da der kan være langt over 100 af disse små varv i et sommerlag, kaldes de for *døgnvarv* i modsætning til de større årsvarv, der hvert slutter opad med et vinterlag.

Ved at tælle vinterlagene kan man få at vide, hvor mange år aflejringen af leret har varet. I Sverige har man kunnet følge disse årsvarv ca. 12.000 år tilbage fra vor tid, og derved kunnet få et sikkert årstal for de fleste af de store geografiske og historiske begivenheder i de nordiske lande. Der er iagttaget årsvarv i fladbakken *Høveltsvang*; de øverste er 10–40 cm tykke, men nedefter aftager tykkelsen til mindre end en cm og til sidst forsvinder de, så der ikke er sikre vinterlag i den nederste del af leret. De samme forhold gør sig gældende flere steder i Nordsjælland og i det nordvestlige Sjælland. Årsagen til at vinterlagene mangler nederst i aflejringerne kender man ikke.

ISENS BORTSMELTNING

At angive *israndens beliggenhed* på de forskellige stadier under isens bortsmeltning i Birkerødegnen lader sig ikke gøre med sikkerhed.

Man kan kun angive nogle steder, hvor isranden har ligget et stykke tid, og mod hvilket verdenshjørne, den da har haft sin front.

Ofte er *afsmeltningen* foregået meget uregelmæssigt, idet isens døde bræmme efterhånden er gået i opløsning og til sidst er blevet til spredte isklumper, der har ligget i terrænets lavninger og især fyldt op i tunneldalene. Kun *målinger af skurestriberetninger på jordfaste sten* i morænerne kan give oplysning om isbevægelsens retning og eventuelt dens skiften under aflejringen af morænerne (se s. 119).

Da isbevægelsens retning ændredes fra at gå *mod nordvest*, til at gå *mod nord* og *nordøst*, svarende til, at isen smeltede bort i det nuværende Øresund, skiftede også *afvandingen* fra egnen retning. Tidligere løb vandet mod nordvest til egnen ved Roskilde Fjord, men nu blev afvandingen forlagt mod øst. Herved fik *Sjælsølavningen* afløb mod nordøst til *Nivå* langs den nuværende *Usserød Å*.

FURESØENS HISTORIE

De store tunneldale, der går gennem *Furesøen* og fortsætter i *Farum Sø*, *Bastrup Sø* og *Buresø*, er oprindeligt udgravet af vand, der strømmede mod vest og nordvest under isen. Nu afvandes denne tunneldal fra *Bastrup* østpå af *Mølleåen*, der dog kun følger tunneldalen til *Lyngby Sø*, og ikke gennemløber det stykke, der fra *Lyngby Sø* går syd om *Ermelunden* og *Jægersborg Dyrehave* til *Klampenborg*. Årsagen til denne afvigelse er isens afsmeltning. Gennem *Geel Skov* fører en smeltevandsdal mod sydøst gennem *Stendalen* fra *Ny Holte* til *Ørholm Gård*. Denne smukke smeltevandsdal er *Furesølavningens* gamle afløb. Fra *Ørholm Gård* er smeltevandet fortsat mod nordøst langs *Skodsborgvej* til *Nærum Station*, altså nord for den nuværende *Mølleådal*. *Mølleåen* følger fra *Lyngby* mod nord et andet gammelt smeltevandsløb, der fra *Lyngby* har ført over *Ørholm* og *Ravnholm* til *Nærum Station*. Her har de to smeltevandsfloder forenet sig med endnu en smeltevandsstrøm, der kom fra vestsiden af *Jægersborg Dyrehave* og fra en flodslette i *Hjortekær Villaby*. Denne smeltevandsflod er strømmet nordpå langs vestsiden af motorvejen til *Nærum*, hvor der har stået en sø, der altså har haft tre tilløb sydfra. Fra søen er vandet måske løbet videre nordpå tværs over *Vedbæk Maglemose*. Herpå tyder tilstedeværelsen af en smuk smeltevandsdal, der fører



Store Kalv, Furesøens nordøstlige del, set mod syd fra Vaserne.

videre mod nord gennem *Folehaven* tæt vest for *Kejserbøgen* til Golfbanerne ved *Rungsted*. Denne første begyndelse til nogle af *Mølleåens* dalstykker er knyttet til den israndlinie, der er vist på s. 119 og som passerer *Bagsværd* og *Lyngby* og når ind i *Dyrehaven*.

Da isen øst for *Dyrehaven* smeltede bort, fandt *Mølleåen* sit nuværende løb, og skar sig efterhånden ned i den sandede jordbund. Herved fik *Furesøen* afløb ved *Frederiksdal* til *Lyngby Sø*.

Inden vi forlader *Furesøen*, må det nævnes, at der i denne findes et lille krebsdyr, *Mysis relicta*, som egentlig er et saltvandsdyr. Det må være kommet ind i *Furesøen* på et tidspunkt, hvor der har været koldt og salt vand i *Øresund*. Da bunden af *Furesøen*, hvor den er dybest, når 17 m under havfladens niveau nu til dags, er det tænkeligt, at *Øresund* straks efter istidens ophør har sendt en arm ind i søen, men vidnesbyrd herom har man ikke fundet.

ALLERØDTID OG SKOVTID

Da isen var smeltet bort fra egnen, lå denne øde hen, og kun hårdføre urter og småbuske, som de der nu til dags vokser i den skov-

løse *tundra* i det nordlige Skandinavien, tog de gunstigste pletter i besiddelse. Jorden var kalkholdig helt op til overfladen, gråblå af farve og uden muldrag. Siden hen, da klimaet blev varmere og plantevæksten rigere, blev overfladen dækket af et *muldrag*. Det nedsivende regnvand udvaskede ved hjælp af sit indhold af kuldioxid, *kalken* til en dybde af 1–2 m, alt efter lagenes gennemtrængelighed. Samtidig rustede jordlagenes jernforbindelser til endnu større dybde, så den oprindelig gråblå moræne, *blåleret*, blev til *rødler*.

Hvor der nu er *tørv* og *dynd* i lavningerne, har der som regel været søer, idet tørv og dyndet først er dannet, efter at skovene er indvandret. I adskillige af disse lavninger lå der dog i lang tid dødis, dækket af et tyndt lag jord, så der først blev søer, da denne is smeltede. Dette gjaldt sikkert såvel *Sjælsø* som *Furesøen* og andre tunneldale, idet der ikke er fundet spor af strandlinier i disse, som kan fortælle, om de under isens bortsmeltning har eksisteret som søer med en anden vandstand end den nuværende.

Omkring århundredskiftet hentede *Allerød Teglværk* sit ler i bunden af den lavning, der som *Allerød Sø* og *Kattehale Mose* strækker sig nord-syd. I det lagdelte ler, der var aflejret i en sø, der har stået her mellem bakkerne, som også har stenfrit ler på toppen, fandtes et indtil 30 cm tykt lag dynd med planterester. Disse blev bestemt af geologen dr. N. Hartz, der i *dyndlaget* (*allerødlaget*) bl. a. fandt storbladet birk, enebær, padderokke og fruebær, mens der i *leret* over og under dyndlaget kun fandtes mere kuldetålende tundraplanter som dværgbirk, polarpil og rypelyng. I *tundratiden*, der fulgte efter isens bortsmeltning, har der altså været en periode, hvor klimaet var så gunstigt, at en frodigere plantevækst med enkelte birketræer og enebær har kunnet klare sig, men så er klimaet atter blevet køligere, og ler fra de omgivende bakker er atter skyllet ud i søen. Efter rypelyngen, der på latin hedder *Dryas octopetala*, kaldes leret under og over allerødlaget for *nedre* og *øvre dryasler*, og tiderne tilsvarende ældre og yngre *dryastid*.

Fra allerødlagene kendes rester af aborrer og gedder, og der er fundet takker af elsdyr og rensdyr og en underkæbe af en ulv. Fra andre egne kendes fra denne tid yderligere vildhest, irsk kæmpehjort, bison og bæver. Allerødlag er efterhånden fundet i bunden af mange moser i Nordeuropa. I Sverige findes allerødlagene dog kun i det syd-

ligste, fordi Mellem- og Nordsverige ligesom næsten hele Norge og Finland og det meste af Østersøen endnu var dækket af indlandsis.

Allerødlag blev også fundet af dr. Hartz i bunden af moserne i *Femsølyng*, der ligger i et indhak i Rude Skov syd for Høsterkøb; endvidere i en mose ved *Friheden*, samt i bunden af *Agersø*, *Løgsø* og *Sækkedam*, der alle ligger i *Rude Skov*. I *Femsølyng* hvilede allerødlaget på et gammelt *muldrag*, hvilket dr. Hartz forklarede på den måde, at lavningen havde været fyldt med dødis i ældre dryastid. Ovenpå dødisen lå et lag moræne og på det blev muldraget dannet, men da dødisen smeltede, sank muldraget ned på bunden af den sø, der nu opstod, og hvor allerødlaget derefter blev dannet.

Egnen omkring Birkerød, der er rig på moser, har også spillet en stor rolle for vort kendskab til *skovenes historie* i Danmark. Moserne indeholder planterester fra fortidens skove med de ældste lag hvilende på den yngre dryastids ler og de yngste umiddelbart under mosernes overflade. Zoologen *Japetus Steenstrup*, som ofte i sin studietid kom på Holte Gård i Gl. Holte, undersøgte i 1836 lagene i to moser i nærheden, *Rudersdals Kromose* (Lillemose), der ligger nord for kroen, og *Vidnesdam Mose*, der ligger 1 km sydøst for *Høje Sandbjerg*. Han konstaterede, at egnen først havde været dækket af *fyrreskove*, som senere var fortrængt af en *egeskov*, og til sidst var moserne bevoksede med *elletræer* og *pilebuske*.

Undersøgelsens resultater blev brugt til besvarelse af en prisopgave stillet af Universitetet; den blev i 1837 belønnet med dets guldmedaille. Denne undersøgelse blev foretaget, før man her i landet var klar over, at der havde været en istid. De af Steenstrup påviste ændringer i skovenes sammensætning skyldtes, at de skovbælter, som isen havde fortrængt mod syd, atter vandrede mod nord, da klimaet blev varmere. Først kom *fyrreskoven*, derefter *egeskoven* og til sidst, ca. 400 år før Kr., *bøgeskovene*, som nu næsten overalt har fortrængt *egeskovene*. *Bøgeskovstiden* svarer til den sidste af Steenstrups zoner med *elletræer* og *pil*; disse træer har vokset på mosebunden, medens *bøgetræerne* voksede inde på land.

Efter første verdenskrig fortsatte dr. *Knud Jessen* undersøgelserne over skovenes udvikling. Man havde i Sverige opdaget, at man i mose-lagene kunne kende og tælle *støvkorn*, *pollen*, af de træer og urter, som havde vokset ikke blot i søerne og moserne, men også på de om-

givende tørre områder. Herved kunne man få bedre kendskab til selve skovenes udvikling og ændringer i dem.

Sådanne undersøgelser blev bl. a. udført i *Sækkedam* tæt øst for *Lollikhus*. I lagene fra egetiden fandtes her de hasselnødstore frø af en flydende vandplante, der efter de fire stumpede horn på frøene kaldes for *hornnød*. Dens frø er også fundet i en mose på Lolland, samt muligvis ved København. I Sverige er hornnød fundet langt mod nord i Mellemsverige, og indtil for årtier siden voksede den endnu i søen Immeln nord for Kristiansstad i Skåne. Da der voksede hornnød i Sækkedam, var middeltemperaturen om sommeren et par grader højere end nu.

I slutningen af *egeskovtiden* er Sækkedam blevet helt fyldt med dynd, og samtidig sank vandspejlet noget, idet klimaet blev mere tørt. Ændringen skete på overgangen fra stenalderen til den påfølgende bronzealder. En *birkeskov* fandtes nu langs randen af mosen, mens *lyngen* bredte sig mellem disse træer og over hele mosen. Ved overgangen til jernalderen steg grundvandet så meget, at moseoverfladen blev fugtig, idet regnvandet ikke kunne slippe bort. Nu bredte *tørvemosset* sig over den gamle moseoverflade både her og andre steder i Danmark, og siden da er der i Sækkedam dannet et henved 1 m tykt lag *højmosetørv*, der for størstedelen består af tørvemossets døde stængler og blade. Denne mosetype kaldes højmose, fordi den er højest inde på midten og lavere mod randen, hvor den ofte adskilles fra mosens omgivelser ved en lavvandet sø, der helt eller delvis omgiver mosen. I denne sø findes næringsrigt vand fra det omgivende terræn, og dette passer ikke til tørvemosplanten; derimod trives den godt inde på højmosen, hvor vandtilførslen består i regnvand.

Erhvervsudviklingen på Birkerødegnen siden 1800

AF AAGE AAGESEN

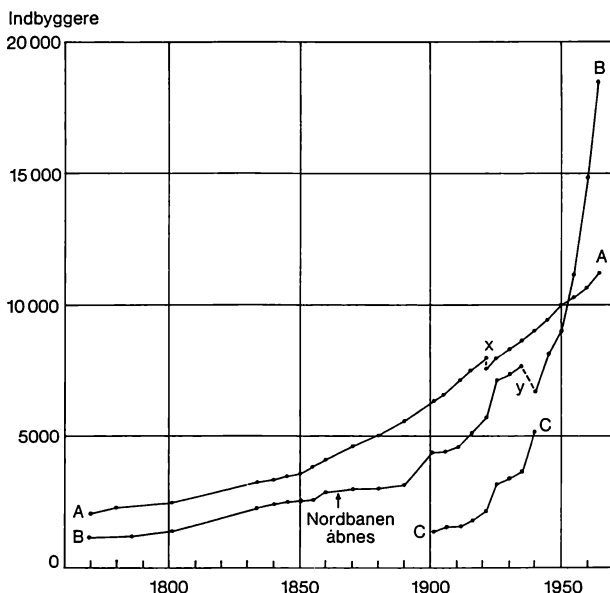
Omkring år 1800 var erhvervsstrukturen i Birkerød sogn præget af *landbruget*. Men Birkerød lå så langt fra nærmeste købstad, Hillerød, at købstadsprivilegiernes konsekvenser, især byernes monopol på visse håndværk og handel inden for 11 km afstand ikke ramte Birkerød; derfor boede her også en del håndværkere og nogle handelsmænd.

1800–1850

Ved de første, unøjagtige *folketællinger* i 1769 og 1787 havde Birkerød sogn henholdsvis 1126 indb. og 1239 indb. 1800-tallets første årtier bringer en ret betydelig tilvækst i folketallet, der stiger fra 1380 indb. i 1801 til 2208 i 1834 og videre til 2414 i 1840, men til det forøgede folketal svarer ikke nogen ændring i erhvervsstrukturen.

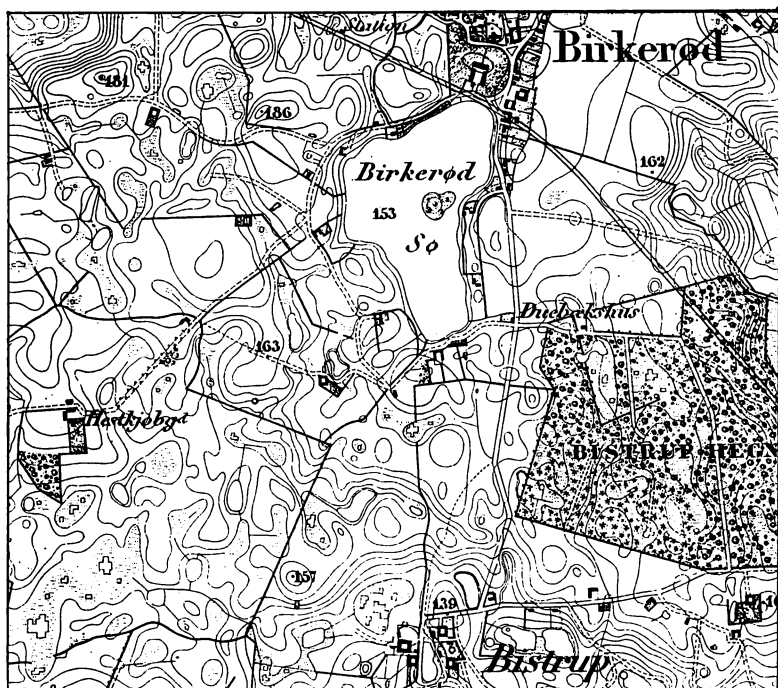
I 1837 fandtes i Birkerød sogn kun 4 selvejergårde, hvoraf den største, *Eskemosegård*, var på godt 12 tønder hartkorn. Derimod var 119 »steder« arvefæstegods, og heraf var 58 under 1 tønne hartkorn. 18 »steder« var fæstegods og alle under 1 tønne hartkorn, og endelig fandtes 139 huse uden jord. Af husene uden jord har en del været beboet af landarbejdere, andre af håndværkere o. l. I 1838 fandtes i sognet 15 *væve*, 5 *pottemagerier*, en *vindmølle* (ved Hørsholm), en *vandmølle* (Nobis Mølle i Dumpedal) og tre kroer.

Fra disse år foreligger også oplysninger om *landbruget*. I 1838 var 605 ha tilsået med havre, som var sognets vigtigste kornart, 327 ha med rug, 300 ha med byg, 2½ ha med hvede, 3½ ha med boghvede, 34 ha med bælgsgød, 120 ha med rodfrugter, 157 ha med frø, 11 ha med raps og 6 ha med hør. Sædskiftet på nogle store gårde er omtalt s. 92. Samme år fandtes 507 heste, 1007 stk. hornkvæg, hvoraf 761 køer, 343 svin og 623 får.



Folketallet i Birkerød 1769–1965. A – A: Folketætheden i Danmark angivet i antal indbyggere pr. 100 km²; faldet ved x skyldes Sønderjyllands genforening med Danmark. B – B: Folketallet i Birkerød sogn (kommune); faldet ved y skyldes, at en del af kommunen blev afgivet til Hørsholm. C – C: Folketallet i den bymæssigt bebyggede del af kommunen.

En del af Usserød og dermed også den store industrivirksomhed, *Den Militære Klædefabrik*, lå dengang i Birkerød sogn. Fabrikken, der både udnyttede vandet og vandkraften i Sjælsøs afløb, Usserød Å, var oprettet 1791 som valkeværk af et privat interessentselskab og kort efter udvidet med et væveri, men da den blev drevet med tab, overtog staten den i 1802, og fra 1809 forsynede den hæren med uniformsklæde. En anden tekstilfabrik, *Ny Værk*, der var anlagt 1794 som bomuldsfabrik, og *Usserød Vandmølle*, der oprindelig var kornmølle, blev også overtaget af staten og indlemmet i klædefabrikken. Beskæftigelsen i fabrikken nåede sit højdepunkt i 1814, hvor der var beskæftiget 726 personer, hvoraf 372 voksne, 200 børn over og 154 under 12 år.



Området mellem Birkerød og Bistrup 1855. I moserne ses mange tørvegrave. Nordbanen, der først blev åbnet i 1864, er med på kortet. Udsnit af Generalstabens kort Kjøbenhavns Omegn i VI Blade, 1:20.000, 1857. Reproduceret med tilladelse A 263/67 fra Geodætisk Institut.

At *tørvegravning* i denne periode var en givtig bibeskæftigelse for husmænd og landarbejdere ses bl. a. af Generalstabens kort over Kjøbenhavns Omegn i VI blade, der udkom ca. 1850; der er tørvegrave i næsten alle mosefyldte lavninger på Birkerødeggen.

1850–1875

I de følgende årtier vokser kommunens *folketal* jævnt fra 2573 indb. i 1850, over 2853 indb. i 1860 til 3005 i 1870. Birkerød er i denne periode stadig en udpræget *landbrugskommune*, selv om håndværk,

industri og serviceerhverv beskæftiger stadig flere personer. *Tørvegravningen* fortsætter og arbejde i *statsskovene* er bierhverv for husmænd og landarbejdere.

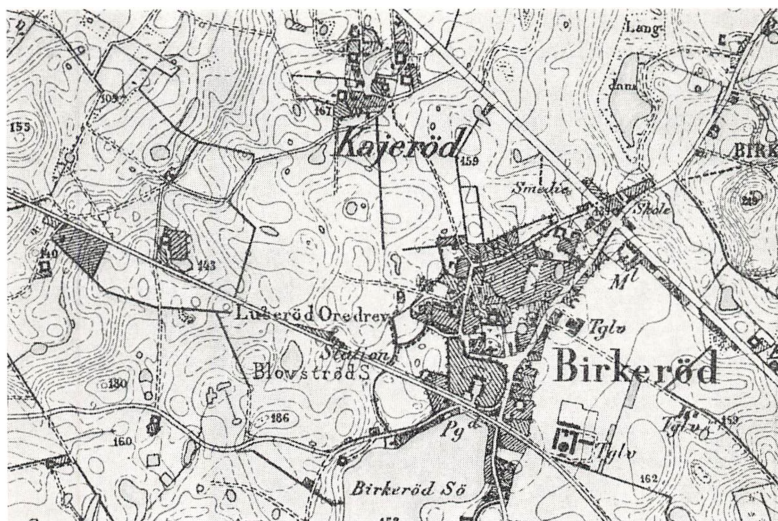
I 1858 fandtes 82 gårde, 75 huse med jord og 204 uden jord. I landsbyerne lå 31 gårde og 143 huse, medens de øvrige 51 gårde og 136 huse lå spredt mellem landsbyerne. Den største gård, *Eskemosegård*, havde et tilliggende på 165 ha (24 tdr. hartkorn), hvoraf de 11 ha var skov; den næststørste gård, *Friheden*, var på 95 ha (19 tdr. hartkorn). Sognets samlede skovareal var på samme tid 697 ha eller omtrent 20 % af det samlede areal.

I 1864 åbnedes driften på jernbanen København – Hillerød – Helsingør, og Birkerød fik *jernbanestation*, men de befolkningsmæssige konsekvenser af denne nye trafikvej viste sig først flere årtier senere; det lokale landbrugsopland var for lille, og industrien endnu for lidt udviklet; teglværkerne var endnu ikke kommet i gang. Beskæftigelsen på Usserød Klædefabrik var i 1855 dalet til 176 arbejdere, medens 26 arbejdere var beskæftiget på 3 private klædefabrikker.

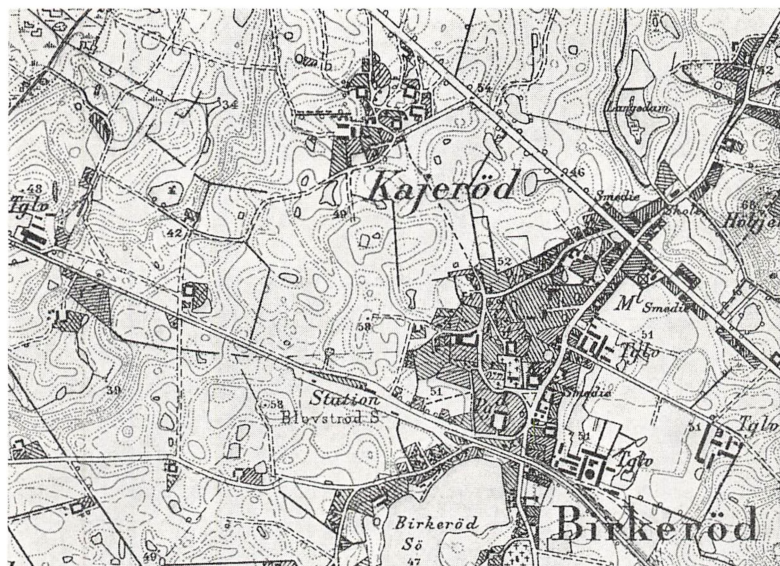
1875 – 1900

Folketallet stiger i denne periode fra ca. 3000 til ca. 4400. I 1890 havde kommunen 3153 indb. og erhvervsfordelingen var følgende (tallene omfatter forsørgere + forsørgede): 1050 levede af landbrug og skovbrug, 21 af gartneri og 954 af håndværk og industri. Landbrug var det erhverv, der ernærede flest personer, men allerede få år efter blev de forarbejdende erhverv de vigtigste. Den største enkeltvirksomhed indenfor industrien var stadig *Usserød Klædefabrik*, som beskæftigede 120 arbejdere i 1890. I *Birkerød* fandtes *flere teglværker* sydøst for Hovedgaden; de udnyttede de tykke lag smeltevandsler, der lå mellem jernbanen og Kongevejen. Teglværkerne i *Tornevang* udnyttede det smeltevandsler, der lå nordøst for jernbanen på begge sider af den rende, der fører vand fra Julmose gennem Ulerne til Sjælsø. Det ældste teglværk i Tornevang lå ca. 300 m nord for *Tornegård*, dets afløser, hvis rester blev fjernet i 1966-67, lå 400 m øst for samme gård (se kortene s. 133).

Blandt de øvrige erhverv ernærede handel 178 personer, immateriel virksomhed 270, medens samfærdsel og andre erhverv ialt omfattede



Kajerød og Birkerød 1881 og 1900. På kortene ses bl. a. teglværker, smedier og Nobis Mølle. Udsnit af målebordsbladene 47 Birkerød og 09 Birkerød (1:20.000). Reproduceret med tilladelse A 263/67 fra Geodætisk Institut.



550 personer. Til de store tal for immaterielle erhverv og samfærdsel svarer, at Usserød havde fået *amtssygehus*, at der var oprettet flere skoler (bl. a. *Birkerød Kostskole 1868*) og at jernbanen beskæftigede forholdsvis mange mennesker bl. a. ved transporterne af mursten til byggeri i brokvartererne i København, medens villakvartererne ved Holte især fik leverancer pr. hestevogn. Af de 126, der var uden erhverv, levede de 79 af deres midler.

I 1885 fandtes 7 selvejergårde, 91 arvefæstegårde, 228 huse med jord og 89 huse uden jord. I 1894 blev der ved *Ubberød* oprettet landbrugskolonien *Frihedslyst* for ubemidlede børn.

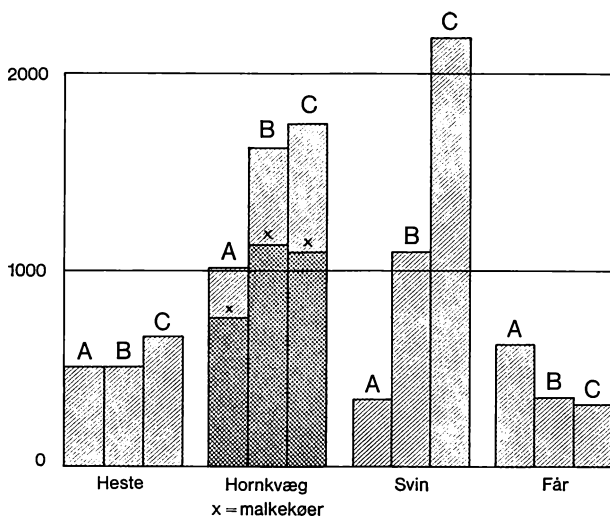
Det tilsåede areal, 1546 ha i 1888, anvendtes mest til kornavl (havre 404 ha, rug 350 ha, byg 360 ha, blandsæd 110 ha) desuden dyrkedes kartofler (111 ha) og andre rodfrugter (118 ha); til afgræsning blev brugt 323 ha. Arealet til høslæt samt brak og engarealer udgjorde 757 ha, og 733 ha var skovklædt.

Hornkvægbestanden var vokset med ca. 60 % fra 1838 til 1893, og der fandtes 1605 stk. hornkvæg, hvoraf 1127 køer. Samtidig var svinebestanden tredoblet til 1088 svin, medens heste- og fåreholdet havde holdt sig uforandret.

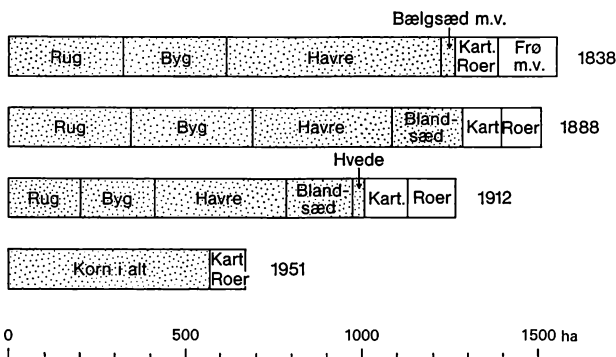
1900 – 1925

I tiden efter 1890 vokser *folketallet* stærkere end tidligere, og *industri og håndværk* bliver snart den erhvervsgruppe, der ernærer flest mennesker. Samtidig går landbrugsbefolkningen relativt tilbage fra 34 % i 1890 til 24,8 % i 1906, men den har dog i absolutte tal en lille stigning fra 1071 til 1127 i de samme år. Service-erhvervenes betydning er langsomt tiltagende.

I 1901 levede i kommunen 4378 indb., hvoraf 1283 i *Birkerød by*. I 1911 var de tilsvarende tal 4690 og 1504. Af Birkerød bys indbyggere levede 514 af håndværk og industri, 263 af handel, 175 af landbrug og 118 af transport. Byen kan nu karakteriseres som *stationsby* og *lokal oplandsby*, selvom den delvis har karakter af landsby. Byen har nu to *møller*, fire *teglværker*, maskinfabrik, cementstøberi og nogle mindre industriforetagender. I 1906 anlægges byens første *vandværk* på *Højbjerg* og i 1913 *gasværket* ved jernbanestationen, og *Birkerød Bank* oprettes 1906. Kommunens industrielle tyngdepunkt



Antal husdyr i Birkerød sogn 1838 (A), 1893 (B) og 1914 (C).



Arealer med korn, rodfrugter og frø. I 1838 optog disse arealer tilsammen 1570 ha, i 1888 1550 ha, i 1912 1320 ha og i 1951 kun 676 ha.

ligger stadig i *Usserød* (1244 indb. i 1911), hvor klædefabrikken og *bryggeriet* er de vigtigste virksomheder.

I 1907 var 1065 ha dyrket med korn, deraf 379 med havre, 232 ha med rug, 197 ha med toradet byg og 77 ha med seksradet byg, 165 ha

med blandsæd og kun 14 ha med hvede, der aldrig har haft stor betydning på kommunens sandede jorder. Rodfrugtdyrkningen optog 287 ha, deraf 106 ha med kartofler, af roer var runkelroer de dominerende (130 ha), desuden dyrkedes lidt kålroer og turnips. Andre høstarealer omfattede godt 20 ha, mens 258 ha lå som brak eller til nedpløjning, og 1039 ha benyttedes til græsning eller dyrkning af grøntfoder.

I 1909 fandtes 1720 stk. hornkvæg, hvoraf 1124 køer, og 1182 svin, altså stort set uændret husdyrhold sammenlignet med 1893. Fårebestanden er aftaget en del (367 i 1909), mens hestebestanden er vokset lidt. I 1916 findes i kommunen 97 gårde, 384 huse med jord og 36 huse uden jord.

Efter 1910 vokser kommunens *folketal* i perioder meget stærkt, og størstedelen af tilvæksten falder på Birkerød by. I tiden 1921–1925 vokser folketallet i kommunen således fra 5833 til 7057 indb. og i *Birkerød by* fra 2125 til 3222 indb. Byens betydning som lokal *oplandsby* vokser stærkt, og Birkerød får betydning som *bosted for folk, der har deres erhverv i København*.

1925 –

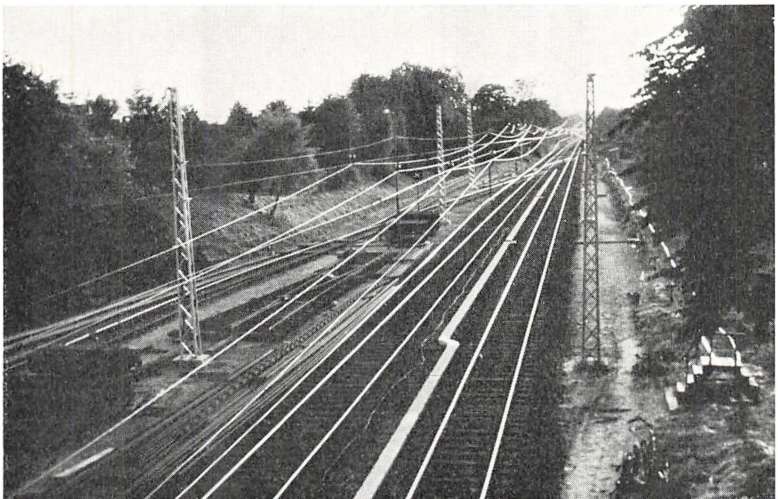
Fra 1925 sker der visse ændringer i *Birkerød Kommunes areal*. 1925 overføres 12 ha fra Birkerød til Bloustrød. I 1929 udskilles Usserød sogn, og i 1938 overføres 357 ha med 1715 indb. (en del af Usserød by) fra Birkerød til Hørsholm. I 1950 overføres 7,5 ha fra Birkerød til Søllerød. Disse og andre ændringer bevirker, at kommunens areal, der i 1858 var 3551 ha og i 1930 3977 ha, i 1960 var 3388 ha. Herved er den del af *Usserød by*, der lå i Birkerød Kommune, skilt fra.

Disse grænseændringer er årsag til, at kommunens *folketal*, der stadig har været jævnt voksende (7391 i 1930 og 7745 i 1935), ved tællingen i 1940 for første gang viser et fald, til 6579 indb., hvoraf nu 4068 i Birkerød by. Med de andre bymæssige bebyggelser i kommunen, *Ebberødgård* 1392 indb., *Høsterkøb* 443, *Sandbjerg* 352 og *Ravnsnæs* 99 indb. boede i 1940 ialt 6354 personer under bymæssige forhold og kun 225 »på landet«. Fra og med 1945 erklærer man hele kommunen for *bymæssig bebygget*.

I 1940 var landbrugsbefolkningen kun 14,5 % af totalbefolkningen eller 10,3 % lavere end i 1906. At også industri m. v. viser en stærkt faldende andel i befolkningens erhvervsfordeling skyldes, at Usserød indlemmes i Hørsholm. Serviceerhvervenes andel er derimod steget stærkt. Erhvervsgruppen »administration og liberale erhverv« viser relativt mere end en fordobling og i absolutte tal mere end en tredobling i tiden 1906–1940.

I tiden 1940–1960 faldt landbrugsbefolkningens antal (hvortil også er henregnet gartneri og skovbrug) med ca. 30 %, men landbrugets procentvise andel i totalbefolkningen (forsørgere og forsørgede) faldt fra 14,5 % til 4,6 %. Industribefolkningen (herunder håndværk og byggevirksomhed) voksede fra 25,5 % til 32 %, og service-erhvervenes andel tiltog fra 30,7 % til 44,5 %, hvoraf de 24,7 % i administration og liberale erhverv. Af de 5984 personer, der i 1960 var aktivt beskæftigede i erhvervene, tilhørte 5,4 % landbrug m. v., 34,8 % industri m. v. og 53,9 % service-erhvervene. Af de ikke-erhvervsaktive udgør børn og studerende 4644 personer, hjemmenværende husmødre 2299 og pensionister og rentenydere 1771.

De første ledninger til S-banen til Hillerød er ophængt, 1967. S-banen åbnes 26. maj 1968.



Sideløbende med denne ændring af erhvervsstrukturen foregår en stærk tilbagegang af *landbrugsarealet*. I 1907 udgjorde dette ialt 2677 ha eller 67,1 % af kommunens areal. I 1964 omfattede det kun 732 ha eller 21,6 % af arealet. De nyeste oplysninger om arealets anvendelse er fra 1951, da landbrugsarealet var 1173 ha eller 36,6 % af totalarealet. Heraf indgik 1013 ha eller 31,6 % i omdriften, mens 160 ha udnyttedes som permanent græsland. Af omdriftarealet dyrkedes godt halvdelen, 508 ha, med korn, 168 ha med rodfrugter og 209 ha med græs og grønfoder. Herudover anvendtes 240 ha til gartnerijord og frugtplantager.

Den stærke tilvækst af befolkningen inden for industri og serviceerhvervene, handel, samfærdsel, administration og liberale erhverv, skyldes dels en stor stigning af det antal personer, der bor i Birkerød og driver erhverv i København, og dels en forøgelse af erhvervsvirksomhedernes antal og personaletal i Birkerød kommune.

Endnu i 1935 havde kun 3,2 % af kommunens indb. deres *erhverv i hovedstadskommunerne*. I 1948 havde ikke mindre end 24,0 % af den erhvervsaktive befolkning indkomst fra København og i 1957 var tallet 31,6 % eller 1901 personer. Samtidig havde 213 københavnere indkomst fra Birkerød. Hertil kommer så det ret betydelige antal studerende o. a. under uddannelse, som bor i Birkerød, men uddannes i København.

Befolkningens fordeling på hovederhvervsgrupper

	<i>landbrug, skovbrug, gartneri</i>		<i>industri, håndværk byggeri</i>		<i>handel, samfærdsel, administration, liberale erhverv m.m.</i>	
1890	1071	34,0 %	924	30,3 %	1002	31,8 %
1906	1126	24,8 %	1828	40,3 %	785	17,3 %
1940	677	14,5 %	1675	25,5 % ¹⁾	1865	30,7 %
1960	952	4,6 %	4751	32,0 %	6614	44,5 %

Tællingernes afgrænsning af erhvervsgrupperne er ikke helt overensstemmende; dette gælder især tallene fra 1890 og 1906.

¹⁾ Usserød udskilles fra kommunen.

Det kommunale selvstyres historie

AF JOHN JOHNSEN

Det vigtigste materiale til kommunens politiske historie findes i kommunalbestyrelsens forhandlingsprotokoller, der findes på rådhuset, og som er bevaret fuldstændigt fra 1841. Store sager var det ikke, der foregik i de landsbysamfund, som kommunen dengang bestod af, og forhandlingerne fra gang til gang drejer sig nogenlunde om de samme spørgsmål.

I overensstemmelse med enevældens styreform befattede lokale myndigheder sig kun med fattigsager. Dette ændres ved *den kongelige anordning angående landcommunevæsenet af 13. august 1841*. Fattigkommissionerne, der er spiren til de senere sogneråd, afløses af *sogneforstanderskaberne*, et for hver sognekommune.

Medlemmerne af et sogneforstanderskab bestod dels af nogle selvskrevne medlemmer, dels af valgte.

Selvskrevne var *sognepræsten, herredsfogeden* (politimesteren) og *den eller de lodsejere, der ejede mindst 32 tønder hartkorn* i distriktet. Valgt blev 4–9 mænd, der valgtes af de dertil kvalificerede mænd.

Kvalificeret til at vælge eller vælges var mænd over 25 år, som ejede eller havde mindst 1 tønde hartkorn i arve- eller livsfæste eller ejede bygninger til en assuranceværdi af 1000 rigsdaler.

Udelukket var mænd, der var fundet skyldig i nogen i den offentlige mening vanærende forbrydelse.

Sogneforstanderne valgtes for 6 år, dog således, at halvdelen afgik hvert 3. år. Sogneforstanderne valgtes selv deres formand for 1 år ad gangen.

Af de forretninger, sogneforstanderskabet skulle tage stilling til, var de vigtigste *fattig- og skolesager*. Mellem forstanderskabernes møder var det sognepræsten, der tog sig af disse sager, ligesom det var ham, der forelagde dem på møderne.

Endvidere skulle forstanderskabet i forbindelse med politimesteren sørge for, at *bivejene* i sognet blev forsvarligt vedligeholdt.

Forstanderskabets betænkning burde indhentes, før der blev givet *håndværksbevilling*, det samme gjaldt *bevilling til at holde kro, drive handel* m. m.

Møderne skulle normalt holdes 6 gange årligt. I virkeligheden blev de dog holdt hyppigere.

Som passende lokale til møderne tænkte skolerne anvendt. I Birkerød kommune holdtes møderne i lang tid hos de skiftende formænd. Senere skiftede man mellem de tre skoler beliggende i Birkerød, Ravnsnæs (senere Høsterkøb) og Usserød. Fra o. 1900 blev det skik at holde møderne i *Birkerød kommuneskole*, indtil man opførte en særlig bygning, *rådhuset*, i 1925.

Denne oprindelige udformning af det kommunale selvstyre er blevet ændret adskillige gange i de forløbne 125 år.

Med hensyn til den første ændring var kommunerne stillet frit, og reformen kom derfor ikke på en gang over hele landet.

Det hedder i *forhandlingsprotokollen af 25. maj 1848*, at forhandlingerne i fremtiden vil være *offentlige*, møderne vil forinden blive bekendtgjort ved kirkestævne, men man forventer den største ro og tavshed blandt tilhørerne; »skulle nogen forstyrre den nødvendige orden og rolighed, seer forstanderskabet sig i den nødvendighed øjeblikkelig at vise dem ud af forsamlings-localet.«

Ved lov af 22. marts 1855 skete følgende forandringer. Sognepræstens stemmeret skal alene gælde fattig- og skolesager. Politimesterens stemmeret bortfaldt. Endvidere bortfaldt de større lods-ejeres ret til at indtræde som selvskrevne medlemmer. De valgte medlemmers antal forøgedes, når antallet var lige, med et medlem. Der indførtes en deling af vælgerne i to klasser. Den ene klasse, bestående af den højst beskattede femtedel, skulle vælge den større halvdel af rådets medlemmer.

Den næste *landkommunallov af 6. juli 1867* bibeholdt denne deling, men indførte betegnelsen *sogneråd* i stedet for sogneforstanderskab.

Den virkelige demokratisering af valg til sogneråd fandt sted ved *den kommunale valglov af 20. april 1908*, idet den gennemførte lige og almindelig valgret for både mænd og kvinder; det skete altså 7 år før man ved grundlovsændringen i 1915 indførte lige og almindelig valgret til rigsdagen.

Landkommunalloven af 25. marts 1933 bestemmer, at hvert sogne-

råd skal bestå af et ulige antal medlemmer, mindst 5 og højst 19. For Birkerød kommunes vedkommende er tallet 15.

Som nævnt var den første begyndelse til selvstyre begrænset til *fattigforsorgen*. Det blev hele århundredet igennem ved at være det vigtigste område, ligesom den sociale forsyng er det i vore dage. Man kan se det af kommunens regnskab.

Budgettet for 1880 ser f.eks. således ud (efter Hørsholm avis 29. januar 1880):

indtægter	ca. 21600 kr.
udgifter fattigvæsen	12000 –
skolevæsen	3600 –
vejvæsen	720 –
tilskud til amtsfonden	ca. 2200 –
Birkerød kirke	500 –

For 1904 ser udgifterne således ud (efter forhandlingsprotokol fra 1902–08):

fattigvæsen	15900 kr.
alderdomsunderstøttelse	9428 –
skolevæsen	8176 –
vejvæsen	4057 –

I forhandlingsprotokollerne hedder det næsten enslydende fra hvert møde: »En del af *sognets fattige* mødte og forhandlingerne angående fattigvæsenet blev foretaget således som i fattigprotokollen er indført« (6. oktober 1842).

De fattige mødte op ved formandens bopæl, hvor møderne i den første tid holdtes. De boede enten i fattighuset, en bygning, hvis tilstand flere gange kritiseres, eller på omgang hos bønderne. Disse forhold var langt fra tilfredsstillende, og efter lange overvejelser erhvervede kommunen sammen med tre nabokommuner Brønsholmsdal nord for Usserød.

Næst efter fattigvæsenet var *skoleforholdene*, som vil blive behandlet i et særligt afsnit, det vigtigste. Dernæst følger vedligeholdelse af

kommunens offentlige *veje*. Desuden måtte forstanderskabet tage stilling til *ansøgninger fra næringsdrivende*, ansøgninger, der somme tider bliver imødekommet, men også kunne blive afslået.

»En ansøgning fra Madame Jensen om at måtte blive tilstået til-ladelse at drive speckhøkerhandel, blev bragt under ventilation; da det befandt, at der var 6 stemmer imod, og 4 stemmer for sagen fik ansøgningen en sådan påtegning, og indsendtes til cancelliets afgø-relse« (29. juni 1847). I øvrigt et af de få steder, hvor man hører om en afstemning.

Med *loven om næringsfrihed af 1857* bortfaldt disse ansøgninger.

Også befolkningens *moral* tager man sig af. »Da forstanderskabet er af den formening, at skovballer giver særdeles anledning til svir og umoralitet, blev det bestemt, at intet skovbal for fremtiden må til-lades« (25. august 1847).

I den første tid bestod sogneforstanderskabet af ti mand, der alle skriver under på protokollatet, nogle af dem dog »med ført pen«. *Det store hartkorn* var dominerende, de øvrige medlemmer er *gård-ejere* og enkelte *næringsdrivende*. I sidste del af århundredet er *gård-ejerne* de ledende, fra o. 1900–1920 nogle af kommunens *lærere*, i øvrigt en ganske god afspejling af forholdene i det større politiske spil, det ganske lands.

Man hører intet om politiske modsætninger i sognerådet, endnu 1904 kan sognerådsformanden vælges enstemmigt. Heller ikke befolk-ningens politiske reaktioner kan vi følge. Den voldsomme politiske kamp mellem højre og venstre, der ellers delte Danmarks befolkning efter 1870, har meget sent sat sindene i bevægelse i Birkerød og omegn. Højre synes længe at have haft et solidt flertal i kommunen.

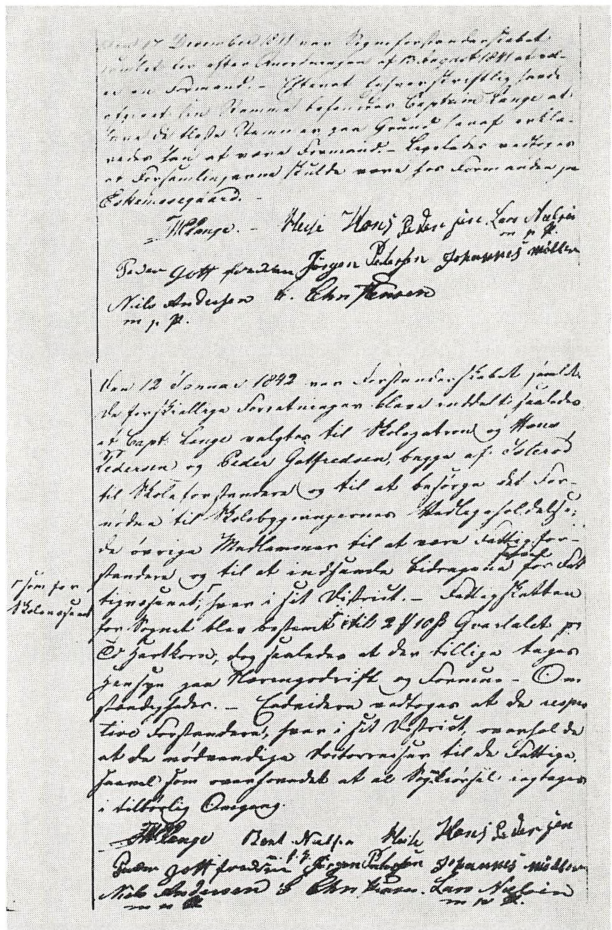
I avisernes referater af *politiske møder* og *grundlovsfester*, der af-holdtes i *Bistrup Hegn*, og som i øvrigt omtales ret sjældent, kommer lidt af tidens uro dog frem.

Frederiksborg Amtstidende (højre) refererer således fra et politisk møde 20. april 1876: »Skolelærer *Hansen* fra Ølstykke holdt sin sædvanlige tale og understøttedes af fhv. skolelærer *Chr. Berg. Lars Dinesen* var tilstede og modtoges med begejstrede hurraråb og hørtes med stor opmærksomhed. For venstre var der så godt som ingen stemning.«

»Den forhenværende skolelærer« Chr. Berg – udtrykket er jo tyde-

ligt nok ment nedsættende – var den kendte venstreleder, der nogle år tidligere havde grundlagt Frederiksborg Amts Avis – foruden flere andre venstreblade landet over. Lars Dinesen var kredsens folketingsmand, valgt af højre.

I samme avis hedder det om grundlovsfesten 1876: »Taleren omtalte, at det ikke i denne egn var lykkedes at sprede misnøje ud mellem befolkningen, som det er sket i så mange andre egne, denne



Første side i den ældste af sogneforstanderskabets protokoller.

egn står i så henseende over de fleste egne i landet.« Man må naturligvis mærke sig, at det er en højreavis, der skriver således.

BRØNSHOLMSDAL

Denne institution fortjener en særlig omtale, selv om det ikke udelukkende er for det godes skyld. Behandlingen af gamle, fattige og syge er et langt mørkt kapitel i vor historie og i Birkerød kommune vel hverken værre eller bedre end i andre egne af landet.

A. H. Brandt: Brønsholmsdals Historie blev i 1965 udgivet af Karlebo kommune i anledning af hundredåret for de »hirschholmske« kommuners køb af ejendommen »Brønsholmsdal« ved Kokkedal station. De fire kommuner var *Birkerød, Bloustrød, Hørsholm* og *Karlebo*. Ejendommen havde tidligere været anvendt som fabrik.

Institutionen, der toges i brug i 1865, fik navnet *Hørsholm Districts Fattigforsørgelses- og Arbejdsanstalt*. Straks fra første færd fik anstalten et dårligt ry, hvad man udmærket forstår, når man ser, hvilken ulykkelig sammenblanding der her fandt sted.

Lemmerne bestod af gamle og svagelige, invalider og krøblinge, sindssyge og åndssvage, løsgængere og betlere, straffede og arbejdsmodvillige samt forældreløse og vanartede børn.

Lemmerne skulle så vidt muligt arbejde for føden. Om børnene hedder det: »Børnene over 7 år besøge alle skolen, som findes på anstalten, den halve dag og arbejde den anden halve – dog gives der dem fornøden fritid til leg, ligesom de også 2 gange om ugen såvel piger som drenge bliver indøvede i gymnastiske øvelser«.

I 1880 var antallet af lemmer oppe på det højeste, 153; heraf kom 46 fra Birkerød kommune. I 1891 kom *loven om alderdomsunderstøttelse*, en lov, der indleder vor moderne sociallovgivning, og gradvis ændrer Brønsholmsdal karakter i retning af et *alderdomshjem*, men først nogle år efter *socialreformens* vedtagelse i 1933 forsvandt de sidste rester af fattigafdelingen.

Ved at læse om Brønsholmsdal kommer man til at tænke på Pontoppidans fortælling »Nådsens brød«. I den hedder det, at for de gamle stod det som den skrækkeligste ulykke »at komme på kassen«, her hed det »at komme på Dalen«.

Den 1. april 1948 overtog Karlebo kommune ejendommen. I de

andre kommuner havde der længe været ønske om at få egne alderdomshjem. I Birkerød blev først aldersrenteboligerne (1948) og senere alderdomshjemmet (1952) taget i brug.

KOMMUNENS OPGAVER VOKSER

Efter århundredskiftet samledes kommunens administration i Birkerød by.

Efter *sociallovgivningen* i 1890'erne, en lovgivning, der i høj grad er blevet fortsat og udviklet i dette århundrede, og efter den nye *skatteordning* i 1903, hvor de gamle hartkornsskatter afløstes af de direkte skatter, voksede kommunens opgaver kraftigt.

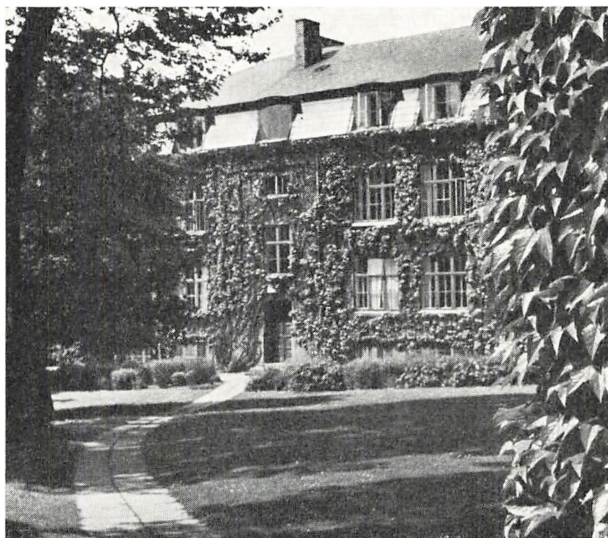
Imidlertid fulgte man personalemæssigt ikke med i denne udvikling. I 1920 og følgende år måtte tre mand klare det voksende og stedse mere komplicerede arbejde, nemlig *sognerådsformanden*, en *bogholder*, der tillige var kasserer, samt en *medhjælper*.

Tiden mellem 1. og 2. verdenskrig er på mange måder den interessanteste periode i kommunens nyere historie. Befolkningen er blevet politisk vågen og går med stor iver op i kommunale anliggender. Man kunne kalde perioden *de store borgermøders tid*. Kommunens regnskab, skolebyggeri, problemet om den gamle præstegårds bevarelse eller nedrivning er spørgsmål, der fylder kroens store sal.

I 1920'erne blev der stærkt røre om kommunens regnskabsførelse. Fra flere sider og gennem flere år blev der rejst krav om en kritisk revision, men kravet blev afvist af sognerådet, bl. a. med den begrundelse, at det blev alt for dyrt. Man henviste desuden til amtsrevisionen.

Den nydannede tværpolitiske forening, *Skatteyderforeningen*, der i en del år var repræsenteret i sognerådet, fulgte imidlertid med stor energi sagen op, og i foråret 1927 blev det afsløret, at der var tale om et stort underskud (det endelige tal blev ca. 90.000 kr.).

Set under en større synsvinkel lå en del af forklaringen nok i byens stærke vækst fra landsby til større stationsby. Opgaverne blev mange. Cirkulærerne hobede sig op. Man havde for lidt hjælp. Uddannelsen var for ringe. Mange af de implicerede var utvivlsomt hæderlige mennesker, der ikke magtede arbejdet, og for godtroende eller menneskeligt for svage til, at de turde gribe ind.



Fra den gamle Birkerød Statsskole. Skolen flyttede i 1967 til nye bygninger ved Søndervangen.

SKOLEFORHOLD

I 1840'erne fandtes der skoler i *Birkerød* og *Ravnsnæs*, den sidste var den største. I 1844 besluttede man at bygge en ny grundmuret skole i *Birkerød*, den blev taget i brug i 1846. Et par år senere indrettedes en skole i *Usserød*. I Birkerød kommunes arkiv findes en protokol, *Skole Regnskab for Birkerød Sogn 1860–1867*. Der var mange forøommelser, og der blev idømt skolemulkt.

I 1863 købes ejendommen *Ludvigsborg* i *Høsterkøb* for at indrettes til skole, hvorefter skolen i *Ravnsnæs* nedlægges, men bygningen ligger der endnu, et lille, lavt stråtækt hus.

Forholdene var ganske landsbyprægede. I 1900 var indbyggertallet i Birkerød by vokset til 1283, og man kunne ikke nøjes med den gamle skolebygning, en lav bygning kaldet *Arnen*. Nævnte år tages en ny bygning i brug, der et par år senere udvides med en gymnastiksal og i 1914 med yderligere en bygning, altsammen beliggende på den såkaldte skolelod ved *Ravnsnæsvej*.

Ved siden af det offentlige skolevæsen var der i 1868 blevet oprettet en *privat kostskole*, der efter en beskeden begyndelse fik elever fra

hele landet, men i starten kun få fra selve kommunen. Skolen blev i 1920 overtaget af staten og blev til *Birkerød Statsskole*. Derved mistede den imidlertid sin underskole, og der blev derfor stiftet en *privat forberedelsesskole*, der til at begynde med havde til huse i statsskolens bygninger, men som i 1925 fik sin egen bygning.

Kommuneskolens bygninger fra 1900 og 1914 var ikke længere tidssvarende, blandt andet manglede man faglokaler, og i 1934 be-



*Fra Tofte-
vangsskolen.*

gyndte en heftig kamp om en ny skole. Skoleudvalget havde bestemt, at der skulle bygges en helt ny skole, og at man skulle købe en grund et andet sted i byen.

Efter manges mening var det en alt for stor flothed. Begyndelsen af 30'erne var en fattig tid, og man mente ikke, at kommunen havde råd til disse udgifter. Nogle syntes endda, at det var vigtigere at bringe kloakforholdene i orden først. Muligvis var det dog kun enkelte røster, der gav sig temmelig højlydt tilkende, og der var nok overvejende stemning for at få skolespørgsmålet løst.

Birkerød havde i nogle år haft en kampagne i gang for at lokke nybyggere til byen med løfte om visse skattemæssige begunstigelser. Sagen gav anledning til et af de store borgermøder, der er så karakteristiske for denne periode, og som hver gang samlede fuldt hus. På en lidt ejendommelig måde kom striden til at dreje sig om, hvorvidt tilflyttere foretrak kloak eller skole.

Også den private forberedelsesskoles skæbne var blevet inddraget i diskussionen. Det blev hævdet, at en så flot moderne skole ville udkonkurrere den private skole.

Bølgerne gik højt, ikke alene på kroen, men også ved sognerådsmøderne, med drøje ord og slag i bordet, heldigvis – kan man sige – ofte på tværs af partiliniernes.

Efter langvarige drøftelser blev resultatet et kompromis. Skolen blev liggende, hvor den var, ved *Ravnsnæsvej*. Bygningen fra 1900 blev nedlagt som skole, den fra 1914 bibeholdtes og blev udvidet med en række nye bygninger, og nu mente man, at man var sikret langt ud i fremtiden.

USSERØDS INDLEMMELSE I HØRSHOLM KOMMUNE

I 1868 rejstes første gang kravet om Usserøds indlemmelse i Hørsholm Kommune af Usserøds befolkning. Det blev imidlertid afslået af Hørsholms sogneråd.

I 1933 blev spørgsmålet aktuelt igen. Efter en ændring i landkommunalloven kunne krav rejses når over halvdelen af vælgerne i Usserød og Hørsholm var stemt for det. Begrundelsen fra Usserøds side var den, at byen naturligt hørte sammen med Hørsholm. Det var

der, man gjorde sine indkøb og mange havde deres arbejde der. I Hørsholm var meningerne delte. Den borgerlige gruppe, som havde flertallet, var afgjort imod det, mens den socialdemokratiske gruppe kunne anbefale det.

Sagen lå længe hos indenrigsministeriet, der så i 1935 bestemte, at der skulle holdes afstemning i tre områder. Hørsholm kommune skulle stemme sammen med det område, der havde begæret sig indlemmet. Endvidere skulle der stemmes i den resterende del af henholdsvis Birkerød og Bloustrød kommuner.

Birkerød sogneråd havde intet at indvende mod ministeriets foreslåede afstemningsform. Afstemningen foregik i februar 1936. Med undtagelse af Hørsholm by var der alle steder stort flertal for indlemmelsen. I alt blev der afgivet 1674 ja-stemmer og 1093 nej-stemmer, deraf var de 946 nej-stemmer fra Hørsholm. I Usserød viste afstemningen en klar tilkendegivelse af, at man ønskede tilslutning til Hørsholm (701 ja, 7 nej). Indlemmelsen fandt sted 1.4. 1938.

TIDEN EFTER 2. VERDENSKRIG

Mange af de spørgsmål, man stredes om i fortiden, kan synes små, f. eks. når man tænker på, hvad der efter krigen er blevet ofret på *skolevæsenet*. I trediverne havde Birkerød forsøgt at stimulere tilflytningen til kommunen, efter krigen gik det ganske af sig selv i et hastigt tempo. De to kommuneskoler i Birkerød og Høsterkøb er blevet til fem, samtidig med, at både Birkerød Privatskole og Statsskolen er vokset.

Birkerød blev en af Københavns store omegnskommuner. Det bevirkede, at Birkerød sammen med en række andre stærkt voksende kommuner fik en ny status. Ved *lov om ændring i de københavnske omegnskommuners styrelse af 20. maj 1952* fik Birkerød en friere stilling, end sognekommunerne har det.

Man ville ikke gå så vidt som at give kommunen købstadsrettigheder, da det ville betyde for dybt et indgreb i forholdet mellem kommune og amt. I det ydre medførte den nye ordning en række nye betegnelser – *sognerådsformanden* kom til at hedde *borgmester*, og sognerådet blev til *kommunalbestyrelsen*.

Byvækst og byplanlægning

AF PETER BREDSORFF

LANDSBYEN BIRKERØD

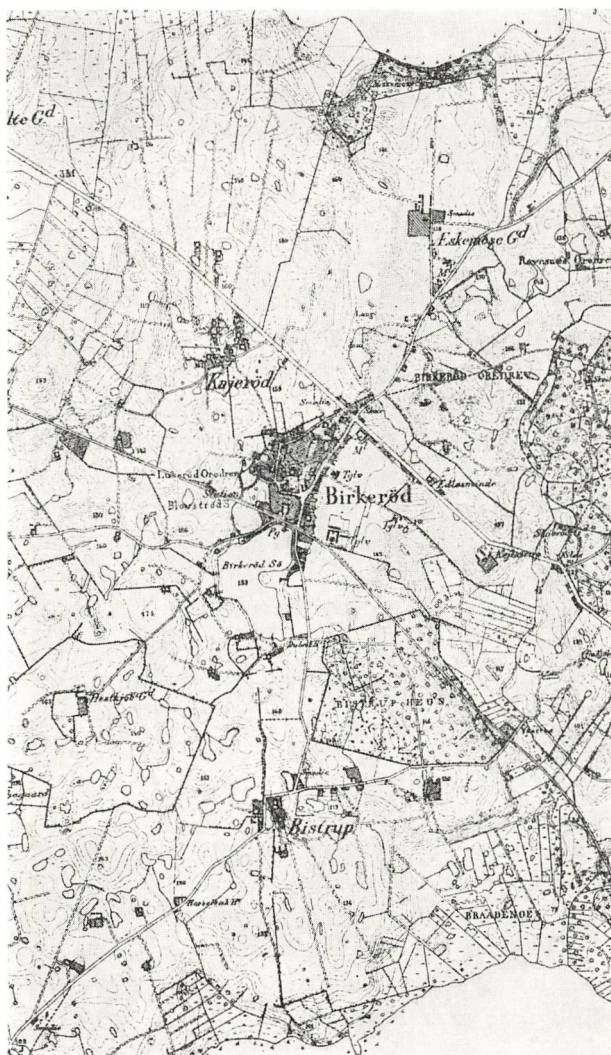
Birkerød, den største af sognets landsbyer, kirkebyen, fik jernbanestation i 1864. Hvis Helsingør-banen ikke var blevet ført omvejen over Hillerød, var byvæksten i kommunen kommet til at foregå på en ganske anden vis. Men at væksten ville være kommet, er hævet over al tvivl. Nordsjælland med skovene og søerne, som havde trukket lystslottene og landstederne til sig, måtte øve tiltrækning også på andre end de fornemste og mest velstående. I 1850'erne kunne man om sommeren leje sig ind i en af »Cottagerne« ved Brøndkuranstalten i Klampenborg. Fiskerbyer som Skovshoved og Tårnbæk fik også tidligt landliggeri som bierhverv. Hellerup, Charlottenlund, Gentofte og Lyngby kom efterhånden med, og ved århundredets slutning tog villabyggeriet fart med jernbanestationerne som støttepunkter. Birkerød lå dog så langt fra København, at der skulle gå nogen tid, før den for alvor blev udflytterby.

Anlægget af jernbanen må i sin tid have virket som en knytnæve i synet på en usædvanlig landsbyidyl, hvor kirken, præstegården og den store sø afsluttede byen mod syd. Men byen var samtidig med eet slag blevet langt mere tilgængelig end før. Den private *kostskole* for drenge blev åbnet i 1868. *Teglværkerne*, både dem lige øst for hovedgaden og værket mod vest, ved Tornegården, var i vækst både i slutningen af 1800-tallet og langt ind i dette århundrede. Vejen var også åbnet for at familier ganske uden tilknytning til landsbysamfundet kunne flytte ud – som i så mange lignende tilfælde med et par kunstnere og forfattere som avant-garden.

HOVEDSTADSUDVIKLINGEN NÅR TIL BIRKERØD

Den store villa-eksplosion omkring København skete ikke før i dette århundrede. Først i Brønshøj, Vanløse m. v., men snart også uden for Københavns kommunes grænser.

Den hidtil ukendte udvidelse af byerne, som villa- og parcelbebyggelsen førte med sig, var naturligvis et stort gode sammenholdt med forrige århundredes skumle, sammentrængte lejekaserner. Og dette gode var ved århundredets begyndelse også blevet opnåeligt f. eks. for en faglært arbejder. Spredningen blev begunstiget af sporvejenes



*Birkerød,
Kajerød og
Bistrup
ca. 1880.*
Formindsket
udsnit af
målebords-
blad.
Reproduceret
med tilladelse
A 5/68
fra Geodætisk
Institut.

elektrificering o. 1900, af cyklerne, som ved samme tid blev et almindeligt befordringsmiddel, og af en aktiv spredningspolitik fra Københavns kommunes side.

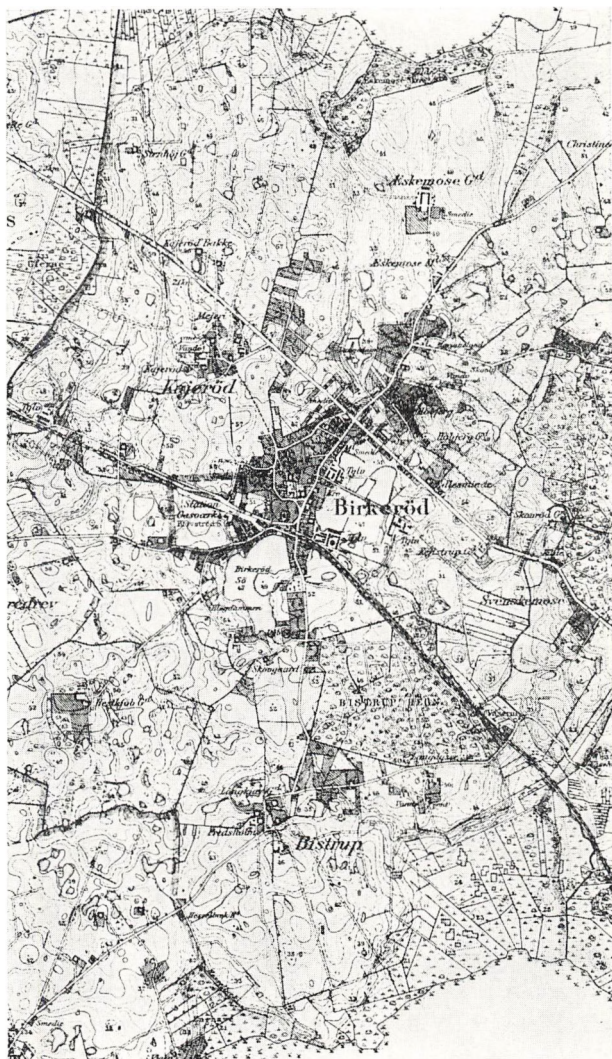
Der var sat noget igang, som ikke lod sig standse, end ikke af kommunegrænser. Mange af de omegnskommuner, villabebyggelsen søgte ud i, stod forsvarsløse, havde ingen erfaringer med det nye fænomen, ingen lovbestemmelser til at sikre et fornuftigt vejnet eller acceptable sanitære forhold. En håndfuld nye skatteydere anså man for et gode, uden at man gjorde sig de forpligtelser klart, der senere ville følge med. Sognerådernes modspillere – konsortierne – havde derimod erfaringer nok.

Landsforeningen *Bedre Byggeskik* havde med bekymring fulgt den tilfældige byvækst i de større byers omegnskommuner og i de talrige nye *stationsbyer* over hele landet. Foreningen udsendte i 1918 en betænkning med et *Forslag til Lov om Tilvejebringelse af Bebyggelsesplaner for Landkommuner*, som dog ikke blev gennemført. Betænkningen har idag historisk værdi ved tørt og sagligt at dokumentere, hvad en sådan lov på dette relativt tidlige tidspunkt kunne have betydet. I betænkningen gennemgås detaljeret udviklingsforløbet og den nuværende situation i en sjællandsk, en fynsk og en jysk stationsby, og desuden i en omegnsbebyggelse, nemlig udstykningen omkring *Holte station* i Søllerød kommune. I det væsentlige blev dette kvarter udviklet i årene lige før første verdenskrig som en ren villaudstyknings med dels helårs- og dels sommervillaer. Til trods for at man havde bygningsreglement, sundhedsvedtægt og kommuneingeniør, var det de private udstykkere, der bestemte, helt ud fra deres egne interesser. Betænkningen fastslog, at der ud af det hele var kommet et lidet rationelt vejnet, ingen fælles åbne arealer, ingen plads til offentlige institutioner og – på det pågældende tidspunkt – endnu kun helt primitive sanitære forhold.

Den villaudvikling, som på dette tidspunkt netop var begyndt i *Birkerød* nord for byen, på begge sider af Kongevejen, har sikkert i sine første stadier kunnet karakteriseres med de samme ord.

I 1920'erne, da parceludstykningsplanerne krogte langt ud over den københavnske kommunegrænse, ud i 10–15 omegnskommuner, som ikke havde mange chancer for at styre dem, tog *Dansk Ingeniørforening* et fortrinligt initiativ. Man nedsatte et udvalg af alle inge-

nører, som havde noget med hovedstadsområdet at gøre og satte dem til at lave en fælles trafikplan for de mange kommuner. Betænkningen af 1926 fra *Ingeniørforeningens trafiklinieudvalg* fik stor betydning i praksis. Forslag til ringvejene B3, B4 og B5 optræder f. eks. første gang her. De er stort set realiseret nu.



Birkerød, Kajerød og Bistrup 1913.
Formindsket udsnit af målebordsblad.
Reproduceret med tilladelse A 5/68 fra Geodætisk Institut.

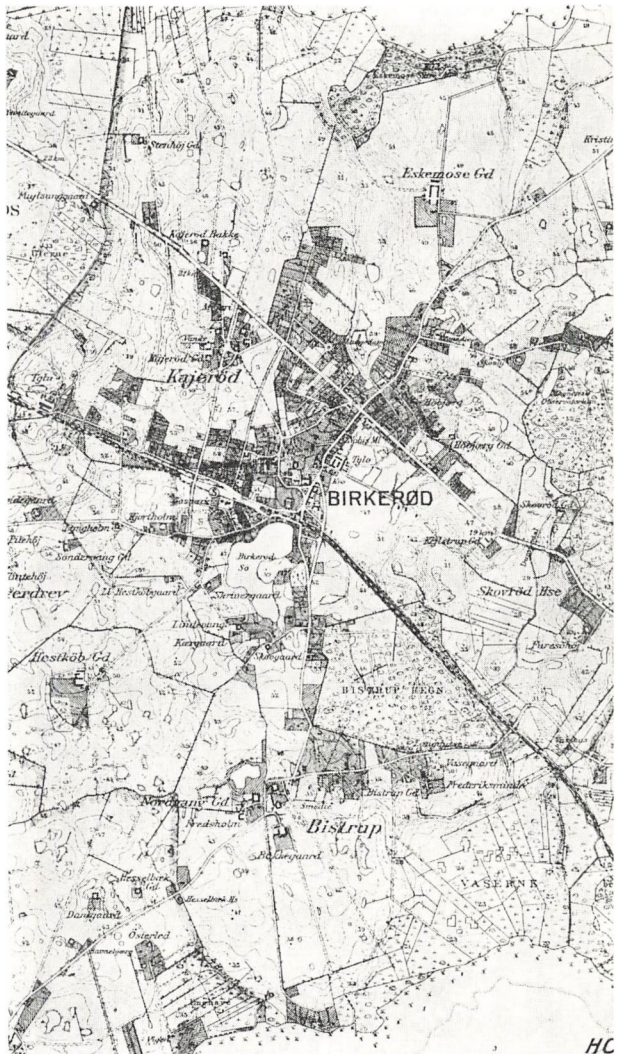
Arkitekternes tidsskrift fulgte sagen op med et initiativ, som førte til, at det private selskab, *Dansk Byplanlaboratorium*, i 1928 nedsatte det første *egnsplanudvalg for Københavns-egnen*. Det vigtigste resultat af egnsplanarbejdet i 1930erne var *Københavns-egnens grønne Omraader, Forslag til et System af Omraader for Friluftsliv*, 1936, nærmere omtalt af H. H. Holden Jensen i afsnittet *Naturfredningslovene og Birkerød* (s. 166). Denne plan må opfattes både som et forsøg på at værne de vigtigste grønne områder mod de grådige udstykere og som en anvisning på, hvordan de grønne områder kunne nyttiggøres for storbybefolkningen. Denne gang var hele 8 kommuner i Frederiksborg amt – herimellem Birkerød – med i planlægningen.

VILLABYEN BIRKERØD

I løbet af 1920erne var Birkerøds fremtid som udflytterby begyndt at manifestere sig. På de fire år 1921–25 var byens befolkning vokset særlig stærkt – fra 2125 til 3222. I hvert fald omkring 1930 var sagen helt klar. En undersøgelse af Københavns omegnskommuner (*Statistisk Månedsskrift* 6–8, 1930) havde vist, at 265 personer – eller ca. 9 % af skatteyderne i hele Birkerød kommune – havde erhverv i København, samt at disse 9 % indtjente ca. 19 % af den samlede indtægt. Samme sted oplystes, at der i januar 1929 var 269 personer, som havde årskort eller månedskort til jernbanen til København.

Birkerød var altså blevet en by, hvis vækst var bestemt af faktorer udefra: *det storkøbenhavnske samfunds grokraft*. Men lokalt var det *sognerådet*, som skulle styre væksten, da man omsider i 1938 fik en lov til at styre byernes udvikling med. Forslaget til *Lov om Byplaner* var fra indenrigsministeriets side tænkt som en lov, kommunerne kunne bruge, hvis de havde lyst. Der skete imidlertid det usædvanlige under behandlingen på rigsdagen, at man gjorde anvendelsen af loven obligatorisk for alle kommuner med byer over 1000 indbyggere. Havde det mon ligefrem betalt sig at vente så længe på loven, at enhver kunne se, at nu måtte det være? Loven sagde, at byplanerne skulle indsendes til ministeriets godkendelse inden 5 år, og i et cirkulære af 1939 blev det forklaret nærmere, hvad det var for en slags planer, man ønskede indsendt.

Birkerød sogneråd, som det endnu hed, handlede meget hurtigt. Man erkendte, at der var brug for en byplan. Over 1 km syd for byen var de store gårde mellem Furesøen og Bistrup hegn under opkøb af grundspekulanter. Hvad ville det næste blive? Allerede inden udgan-



*Birkerød,
Kajerød og
Bistrup
ca. 1930.*
Formindsket
udsnit af
målebords-
blad.
Reproduceret
med tilladelse
A 5/68
fra Geodætisk
Institut.

HC

gen af 1938 havde man nedsat et *byplanudvalg*, som også rummede repræsentanter uden for sognerådet, bl. a. for grundejerforeningerne.

I 1942 lå forslaget færdigt – *Betænkning angående Birkerød kommunes byplanmæssige dispositioner*, vistnok den første dispositionsplan, som blev indsendt i henhold til byplanloven og cirkulæret.

I dispositionsplanen konstaterede man, at byens vigtigste industri, *teglværkerne*, var ved at uddø, og man gik ud fra, at byen ikke – på samme måde som f. eks. Lyngby, der i forvejen havde et »industrielt klima« – kunne tiltrække nævneværdig ny industri. Byen måtte bygge sin fremtid på *udflytningen* fra København, måtte udnytte og beskytte de naturværdier, som frem for alt var det, udflytterne søgte ud til. Byen måtte kort sagt rendyrke sig selv som *soveby*. Den altovervejende bebyggelsesform i planen blev *åben og lav bebyggelse*, d. v. s. villaer. Kun i en ganske smal bræmme langs hovedgaden, der ønskedes udviklet som et godt forretningscenter, regnede man med etagebebyggelse. Man foreslog sikret grønne kiler helt inde fra midten af byen ud til de omgivende grønne områder som f. eks. Langedam–Eskemose skov–Sjælsø. Man foreslog også de under anlæg værende *grønne stier* suppleret med lokale stier for byens beboere ud til og gennem de grønne områder, og man skitserede et nært samarbejde med fredningsmyndighederne med henblik på en vidtgående sikring af egnens landskabsværdier.

En hovedvanskelighed bestod i overhovedet at holde den fremtidige bebyggelse inden for bestemte grænser. Planen opererede med et bebyggelsesområde, som bebyggelsen »skulle søges holdt indenfor«, af landskabelige, servicemæssige og teknisk-økonomiske grunde. En egentlig lovhjemmel hertil fik man først i 1949 (*Byreguleringsloven* og en ny *byplanlov*). I 1940'erne måtte man klare sig med at foreslå meget strengere regler for evt. bebyggelse udenfor bebyggelsesområdet end indenfor (ingen grunde mindre end ½ ha, ingen offentlig medvirken ved byggeomdning o. s. v.).

PLANETBYEN BIRKERØD

En kort tid efter 1942 administrerede man efter planen, men der var kraftig politisk diskussion om selve planens målsætning – *sovebyen*, villabyen i de grønne områder. Flertallet i den i 1943 valgte kom-

munalbestyrelse så anderledes på byens fremtidsperspektiver. Man så byen for sig som en *planetby*, hvor flest mulig af beboerne ikke bare sov, men også havde deres arbejdssteder. Man ønskede *industri* af forskellig art og *en rigere variation af boligområder*: foruden villaer også rækkehuse og etagehusområder, og foruden privat byggeri også socialt byggeri.

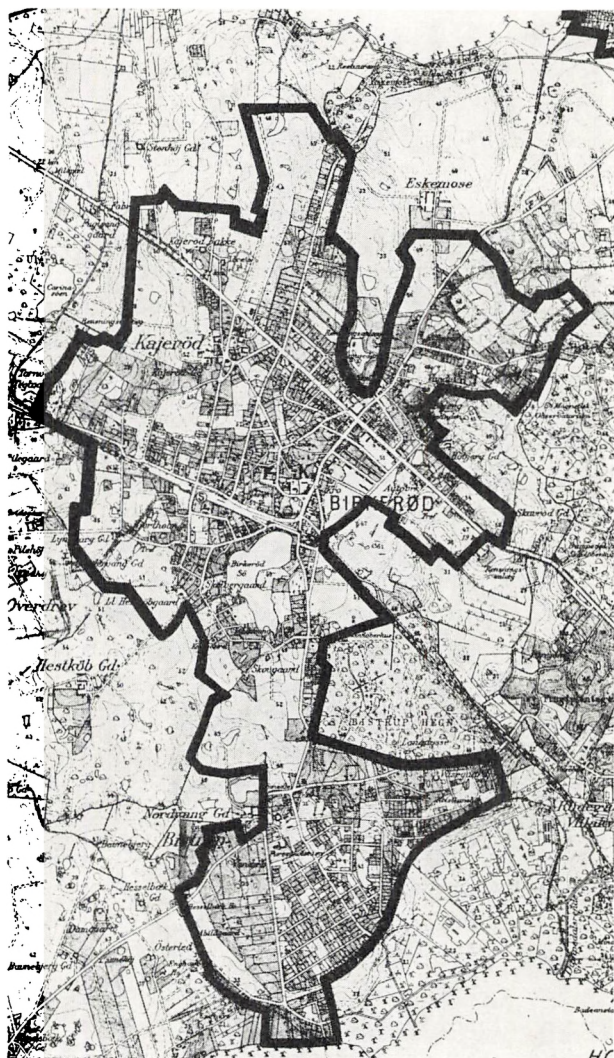
Dispositionsplanen af 1942 blev ved midten af fyrrerne trukket tilbage, og der blev i årene efter forhandlet med *Den kommitterede i byplansager* om forskellige ændringer, bl. a. anlæg af et *værksted- og industrikuarter* umiddelbart syd for Kongevejen ved indkørslen til byen sydfra, og indpasning af mere koncentrerede boligformer forskellige steder i byen. Man kan vel ikke nægte, at en række af disse dispositioner kom til at se noget tilfældige ud – den eneste helhedsplan man havde, var jo lavet udfra ganske andre forudsætninger.

I 1945 var det samlede egnspanarbejde for Københavns-egnen blevet taget op med ny energi. Det resulterede i 1948 i den såkaldte *fingerplan*. Den havde de samme problemer som Birkerød-planen af 1942, der var ingen egentlig lovhjemmel til at holde bebyggelsen inden for bestemte grænser. Dette blev der rådet bod på med *byreguleringsloven* af 1949, og Birkerød kommune blev (ligesom Farum og Hørsholm kommune) inddraget under *Byudviklingsudvalget for Københavnsegnen*. En af dette udvalgs første handlinger blev at prøve at standse tilløbet til en stor bydannelse i den nordøstlige del af Birkerød kommune: *Frihedens udstykning* nord for Sandbjerg blev i byudviklingsplan nr. 1 erklæret for yderzone, men med tilladelse til sommerbebyggelse og -benyttelse.

I 1951 vedtog byudviklingsudvalget efter at have forhandlet med alle de pågældende kommuner *byudviklingsplan nr. 2*, som omfattede størsteparten af Københavnsegnen, incl. hele resten af Birkerød kommune. For Birkerøds vedkommende blev *inderzonen* (som kun skulle lægges fast for en 15 års periode) noget snævrere, navnlig mod nord, end 1942-planens byområde.

Birkerød sogneråd, som tidligere havde erhvervet først den lille fine *Eskemose Skov* ved Sjælsø som lystskov, og senere fået en vejadgang herud (*Bakkevejs* forlængelse), havde i 1948 erhvervet restarealerne af *Eskemosegård* med henblik på bebyggelse. Det er næppe kommet synderlig tilpas, at en del af arealerne nu var blevet lagt i

yderzone. I 1953 lod sognerådet imidlertid afholde en offentlig arkitektkonkurrence om en bebyggelsesplan for hele området. Det blev ikke sidste gang en kommune brugte en dyr ejendomserhvervelse og en dyr arkitektkonkurrence som løftestang for et ønske om udvidelse



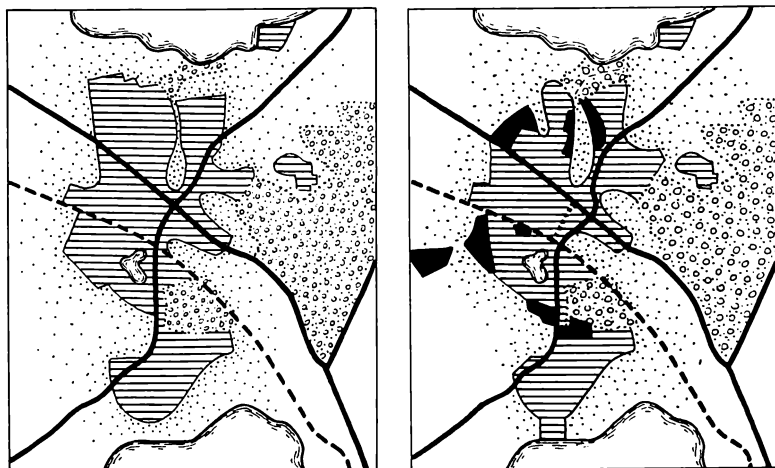
Birkerød inderzone ca. 1950. Formindsket udsnit af målebordsblad. Reproduceret med tilladelse A 5/68 fra Geodætisk Institut.

af inderzonen! Konkurrencen var iøvrigt en af de første af de store, »skoledannende« bebyggelsesplankoncurrencer, vundet med et meget smukt projekt. Plateauet syd for skoven foresloges udlagt til haveboliger, dalbunden fra Langedam til skoven til grønt område, mens skrænten herimellem foresloges understreget af en enkelt række lave boligblokke, som dannede een stor, krum figur. Denne plan blev en af 1950ernes mere betydelige indsatser indenfor dansk bebyggelsesplanlægning. Planens vigtigste træk, etagebebyggelsen i samspil med den friholdte dal, blev gennemført helt efter arkitekternes intentioner. Villabebyggelsen blev det – på grund af jordbundne byplanteknikere og kommunalpolitikere – desværre ikke.

Omkring 1954 genoptog kommunalbestyrelsen mere systematisk dispositionsplan-arbejdet, men nu med den nye målsætning fra slutningen af 1940'erne. Birkerød skulle være en by, som ikke alene skulle byde sine beboere på naturomgivelser og trafikforbindelser til omverdenen. Beboerne skulle kunne *have deres arbejde* i byen og også *gøre deres indkøb* og *have deres fritidsaktiviteter her*. Fysisk var der sat grænser for byens vækst: Furesøen i syd, Sjælsø i nord, Rudeskov mod sydøst, de store, fredede lavninger mellem Birkerød og Høvelte- og Sandholm-kasernerne mod nordvest.

I den nye planlægning valgte man at placere et større erhvervsområde vest for byen (ved Bregnerødvej). Men efter hvilket princip skulle man placere de mere koncentrerede boligbebyggelser, *etagehuse* og *rækkehuse*, som der nu syntes at være enighed om, at byen måtte have for at være mere end en villaby eller soveby? Godt pakket ind mellem haver og træer, så byen udefra set stadig kunne være villabyen i naturparken? Eller omvendt netop ved byens endelige grænser mod landskabet, mod skove, søer og fredede områder, så særlig mange beboere kunne nyde godt af den umiddelbare kontakt med landskabet, og så byen klart kunne fremtræde som *en by i landskabet*. Det var den sidstnævnte placeringsmåde, der var demonstreret i vinderprojektet fra Eskemosegård, og det var den, der blev valgt som princip i den nye dispositionsplan. Princippet måtte naturligt give anledning til diskussion mellem de borgere, der var flyttet til villabyen, netop fordi den var villaby, og en kommunalbestyrelse, som ønskede et mere differentieret og alsidigt bysamfund.

Som illustration er vist to forenklede fremstillinger af den gamle



To dispositionsplanprincipper. De sorte felter på kortet t.h. viser områder med etagehuse og rækkehuse.

og den nye dispositionsplans principper, som blev vist på et borgermøde, hvor bølgerne gik højt.

Den nye dispositionsplan rummede andre elementer, som gjorde den forskellig fra 1942-planen: De nye, tungere-vejende boligbebyggelser i byens periferi foresloges forbundet af en lokal ringvej, nord, vest og syd om bykærnen. Trafikken Farum–Birkerød–Hørsholm, som man i 1942 bibeholdt gennem *Hovedgaden* (man sikrede endog hovedgaden udvidet med henblik herpå), foresloges nu forlagt sydpå til *Højdevangen*. Men planens hovedmotiv var dog det samme: byen som både respekterer og nyder godt af de værdifulde landskaber, der omgiver den.

Den nye dispositionsplan blev vedtaget af kommunalbestyrelsen i 1960, indsendt til boligministeriet i 1961 og godkendt i 1965.

I snart adskillige år har kommunen ført en aktiv jordkøbspolitik, ikke mindst for at kunne sikre byens grønne omgivelser ved at detailplanlægge den vigtige bræmme mellem de allerede bebyggede områder og de allerede fredede. I 1959 købtes *Nordvanggård*, 1960 *Kejlstrupgård*, 1962 *Pilegården*, 1963 *Tornevang teglværk*, 1966 *Hestkøbgård* og i 1967 *Søndervanggård*.

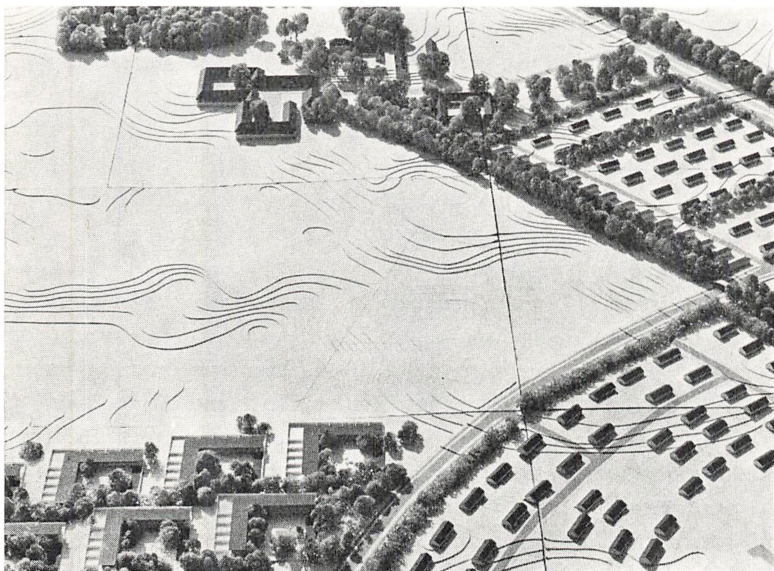
Særlig betydningsfuld tør man vel anse erhvervelsen af *Hestkøb-*

gård for at være. Her er tale om byens vigtige og hidtil dårligt sikrede landskabskile mod sydvest. I 1966–67 har kommunen gennemført en detailplanlægning af gårdens jorder i samarbejde med fredningsplanudvalgets og byudviklingsudvalgets teknikere. Den altovervejende del af arealet er udlagt til friarealer, til fremtidige rekreative formål. Nærmest byen har man tilstræbt en rolig afslutning af det bebyggede område. Samtidig har der været arbejdet med at belyse de store muligheder, som gårdens bygninger og park synes at byde på til fremtidige offentlige formål.

BIRKERØDS »FÆRDIGGØRELSE«

Det er vist ikke så almindeligt, at en kommunalbestyrelse har mod til at gøre sig klart, at om et begrænset antal år må dens by høre op at vokse. Vækst har så ofte været ophøjet til en art kommunalpolitisk målsætning, været sat lig med fremskridt eller trivsel, at snak om begrænsning af byvækst skurrer i mange ører. Det gælder til en vis

Hestkøbgård-planen. Modelfoto.



grad også byplanlæggeres ører. Kun få tror idag på teorier om *optimale bystørrelser*, mens mange beskæftiger sig med at finde egnede mønstre for byvækst uden endelige grænser. Man taler om, at evnen til forvandling og vækst bør være indbygget i fremtidens byer. Hovedstaden bør kunne vokse uden at kvæle sig selv. Århus ligeså. Skagen bør kunne vokse og langt mindre byer bør også kunne. Hvorfor så *ikke* Birkerød? Fordi Birkerød i sin storkøbenhavnske sammenhæng ikke er nogen »by«, men en *byenhed*, en afgrænset del af et langt større bysamfund.

Bysamfund vokser ved at nye byenheder føjes til. Mange ældre byenheder kan ikke vokse, fordi de er tæt omgivet af andre enheder. Dette gælder ikke for Birkerød. Her er det dels *naturens forhindringer*, dels *de af mennesker vilkede, grønne områder*, der sætter grænser for væksten. Disse grønne områder er af eminent betydning både for det storbysamfund, som Birkerød er en del af, og for Birkerøds egen karakter, dens »identitet«. I den periode, hvor en byenhed bygges ud og rundes af, er det naturligvis af største betydning, at der disponeres velovervejede over de sidste arealer, der er til rådighed, og at man også tænker på fremtidige behov, som måske slet ikke rigtig har vist sig endnu.

Kun få byplanteknikere har idag forudfattede meninger om, hvordan den ideale by-enhed skal være. Visse mindste-størrelser kan være praktiske for betjening med skoler og butikker, men ellers må bydelene gerne være forskellige, have deres egen karakter. Blandt andet derfor kan man ikke sige, at Birkerøds 1942-plan var forkert, og at 1960-planen er rigtig. De ændrede principper var udtryk for en ændret opfattelse hos de valgte borgere, som til syvende og sidst skulle tage ansvaret for bybygningen.

Når man inden for en overskuelig tid når frem til, at byen er bygget ud til sin grænse, er byplanarbejdet ikke forbi. Der er stadig brug for *fornyelser, ændringer, justeringer*. Men forandringerne kommer i højere grad til at ligge på det *kvalitative* niveau end på det *kvantitative*. Når den anspændende tid er forbi, hvor man har skullet bygge skoler, veje, tekniske forsyninger o. s. v. for beboere, som tildels ikke er kommet endnu, bør der komme en tid, hvor man kan klare opgaver ud over de *nødtørfte sanitære og trafikale* og de *lovpligtige sociale* og skolemæssige.

På en måde kan man sige, at den nuværende kommunalbestyrelse er i fuld gang med disse fremtidens byfornyelses- og kvalitetsforbedringsopgaver i den *centerplanlægning*, man har taget op i de sidste år. På forhånd har man gjort sig visse ting klart:

En fuldgod betjening med butikker af det begrænsede bysamfund, man sigter imod på henimod 25.000 indbyggere (formentlig med større købekraft pr. person end idag), vil kræve en betragtelig udvidelse af *butikssarealerne*. Beboerne vil i højere grad end nu bruge *bilen* til lokale indkøb og ærinder. Beboerne vil med den stigende fritid få større behov for udendørs og indendørs fritidsaktiviteter. Hovedparten af fremtidens butikker og en del af fremtidens institutioner bør finde plads i bykærnen. De *trafikomlægninger*, der er foretaget, og som er under udførelse (bl. a. *Højdevangens* underføring under Kongevejen), gør det muligt at befri Hovedgaden for kørende trafik. Den bykærne, man har, rummer i kraft af statsskolens flytning og visse oplagte saneringsopgaver betydelige muligheder pladsmæssigt. Den parkagtige karakter af området mellem Cathrinelystparken, kirken, Præstegårdshaven samt Birkerød Sø rummer nogle sjældne værdier for byen, som bør udnyttes og videre udbygges.

En anden stor planlægningsopgave, der er taget op i de sidste år, er *trafiknettets udbygning* til motoralderens krav. Denne udbygning tager bl. a. sigte på at fjerne de stigende gener for byen ved at være gennemskåret af en af landets mest befærdede hovedfærdselsårer. Et stort analyse-arbejde er iværksat til støtte for udarbejdelsen af kommunens nye vejplan.

UDVIKLINGEN UDEN FOR BYOMRÅDET

Kommunalbestyrelsens byplanovervejelser har naturligvis koncentreret sig om *Birkerød by*, hvor den store byudviklingsopgave i kommunen forelå. Dette arbejde har foruden dispositionsplanens færdiggørelse og ajourholdelse omfattet en række *partielle planer*, tinglyste byplaner, udstykningsplaner, bebyggelsesplaner, m. v.

Men hele *den nordøstlige del af kommunen* med landsbyerne Sandbjerg, Høsterkøb og Isterød, er i overensstemmelse med egnsplanlægningen for Storkøbenhavn og Byudviklingsudvalget lagt i *yderzone* samtidig med at betydelige arealer er fredet eller på fredningsplanen.



Høsterkøb. Modelfoto.

Den fastholdelse af områdets landskabelige værdier, som er lykkedes herigennem, har naturligvis ikke gjort området mindre attraktivt for københavnerne, som har ønsket at købe landbrugsejendomme som lystgårde, eller for udflyttere, som har kunnet erhverve et mindre hus i en af landsbyerne til sommer- eller helårsbeboelse.

Specielt har *Høsterkøb* – en af Københavns-egnens mest indtagende og uspolerede landsbyer – virket dragende. Dens bebyggelse er helt domineret af det bakketeræn, som dens vejnet snor sig igennem, endnu hovedsagelig i de ældgamle vejforløb, jævnlig åbnende udsigter mod Rudeskov eller det åbne land. De karakteristiske huse er i en etage, hvidkalkede med stråtag eller mørke tage, i reglen uden kviste. Bebyggelsen knytter sig til de snirklede vejforløb mellem bakkerne, mens bakketoppene stort set endnu har undgået bebyggelse.

Oprindelig på initiativ af områdets grundejerforening har kommunalbestyrelsen efter grundige forberedelser og offentlige møder i 1966 vedtaget en usædvanlig detaljeret byplanvedtægt, som begrænser ny udstykning og bebyggelse, og som søger at fastholde bebyggelsens væsentlige karaktertræk.

Nord for den store sommerhusudstyknings fra o. 1950, »Friheden«, som byudviklingsudvalget i sin tid nægtede at anerkende som egentligt byområde, vil man i de kommende år se *Forskningscentrets bebyggelse* rejse sig. Arealet nærmest sydvest for Hørsholm, mellem den gamle Hørsholm Kongevej og Motorvejen, blev i 1962 efter aftale mellem staten og Birkerød Kommune reserveret til statsformål, hvilket snart viste sig at være tekniske forskningsinstitutioner. Kommunalbestyrelsen havde tænkt sig en åben bebyggelse af arkitektonisk kvalitet (som f. eks. Danmarks Tekniske Højskole, Risø-anlægget el. lign.), respekterende naboskabet til Hørsholm slotspark og det netop her meget værdifulde, åbne landskab. Det udvalg under Tekniskvidenskabeligt forskningsråd, som fik til opgave at administrere udformningen af bebyggelsen, havde tænkt sig en høj udnyttelse og en stor frihed for de enkelte institutioner til at bygge, som de ville. Det var ikke let at forene disse diametralt modsatte synspunkter, og *boligministeriet*, som byplanlægningen sorterer under, har måttet hjælpe parterne frem til den efter omstændighederne mest acceptable løsning.

Statsarboretet, et forstvidenskabeligt centrum af international betydning, som har hjemme på alt for små arealer syd for slotsparken, får nu til opgave at plante de støjdæmpende og indsigtsskjulende skovbælter langs de omgivende veje samt de karaktergivende plantninger inde på området. *Statens Byggeforskningsinstitut* bliver en af de første og største bygherrer med et stort kompleks, som kommunalbestyrelsen på forhånd har tilsagt sin støtte. Alt dette tiltrods må man indstille sig på, at den store og betydningsfulde forskningsby vil få væsentlig mindre arkitektonisk holdning, end man fra Birkerød Kommunes side havde turdet håbe på.

Naturfredningslovene og Birkerød

AF H. H. HOLDEN JENSEN

I slutningen af 1800-tallet begyndte industrialiseringen, byernes vækst og trafikens udvikling at rokke ved det statiske billede, man hidtil havde haft af naturen, og i 1911 stiftede en række fremtrædende mænd »Danmarks Naturfredningsforening«, der satte sig det mål at virke for en beskyttelse af den danske natur.

Naturfredningsloven af 1917 skabte det legale grundlag for et fredningsarbejde, og i de følgende årtier sikredes herefter en række enkeltheder i vor natur.

Omend det romantiske element stadig udgjorde, – og til en vis grad stadig udgør et væsentlig moment i naturopfattelsen, udvikledes efterhånden i takt med urbaniseringen et ændret syn på naturen og dens rolle i samfundet. Dette syn brød afgørende igennem i tyverne og trediverne, hvor København voksede planløst. Byens grå miljø måtte suppleres med et grønt miljø, der kunne give den almindelige borger mulighed for afveksling og rekreation, for at kunne dyrke friluftsliv, for at kunne cykle og spadsere i grønne omgivelser.

Naturen skulle nu bruges til socialt-rekreativt formål, og ud fra en bred fortolkning først og fremmest indgå som friarealer for bybefolkningen.

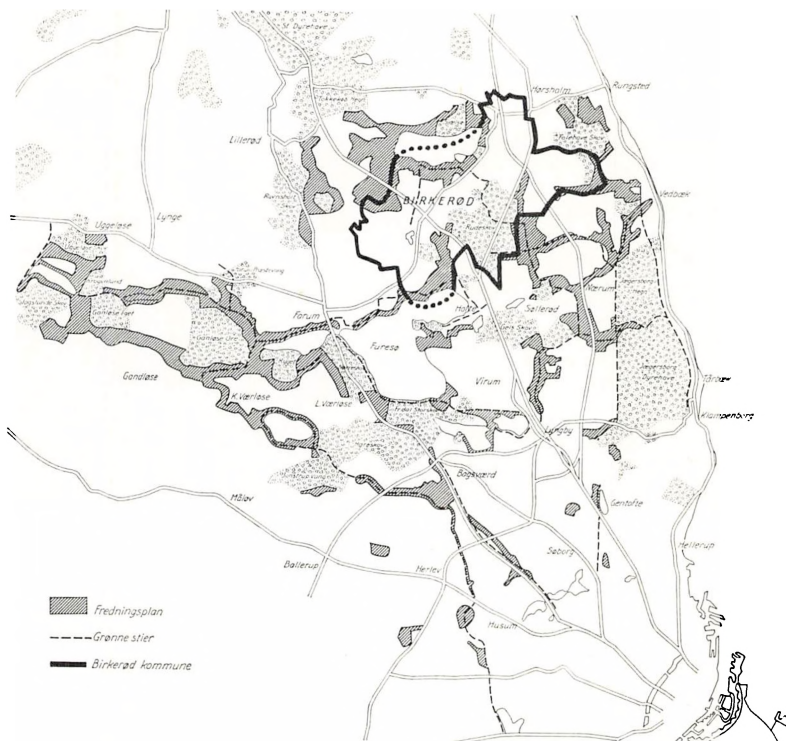
I 1936 udarbejdede et *Egnsplanudvalg*, nedsat af Dansk Byplanlaboratorium, en betænkning, der benævntes *Københavnsegnens grønne områder*. Den fremkom som første led i arbejdet med at tilvejebringe et forslag til retningslinier for Københavnsegnens udvikling. I betænkningen sloges til lyd for en videreførelse af det københavnske parksystem ud i omegnen, således at der blev opnået sammenhæng mellem dette og de store skove og søer nord og nordvest for København. I denne forbindelse understregedes betydningen af en udbygning af radiale udflugtslinier, og betænkningen indeholdt forslag til et system af gang- og cyklestier.



Vaserne mellem Kongevejen og Bistrup Hegn, 1967.

Disse tanker vakte ved deres fremkomst stor interesse, og ved vedtagelsen af den nye *naturfredningslov i 1937* samt tillægslovene 1938 og 1940 skabtes et lovmæssigt grundlag for gennemførelsen af fredningsplaner for større samlede områder. Herefter nedsattes i 1938 *Det grønne udvalg*, som efter besigtigelser og forhandlinger med kommunerne udarbejdede en samlet *fredningsplan for Københavns-egnen*. Denne godkendtes af overfredningsnævnet i årene 1938-40.

Den grønne plans formål var at beskytte de »for deres naturskønhed berømmede landskaber« og iøvrigt at tilvejebringe grønne bæltter til sammenknytning af disse. Man ønskede i størst muligt omfang at bevare skovbrynene og indsøernes kystbræmmer. Det erkendtes ved planens udarbejdelse, at en rimelig udvikling af bebyggelsen måtte accepteres, men man regnede på daværende tidspunkt ikke med nogen konflikt mellem byplanmæssige og fredningsmæssige interesser. Sideløbende med egnsplanforslaget blev der fremsat et forslag til *et system af gang- og cyklestier*, som i forbindelse med det københavnske trafiksystem skulle skabe muligheder for, »at udflugter med S-bane, sporvogn og søtransport kunne kombineres med en række afvekslende cykle- og spadsereture af stor rekreativ værdi«.



Fredningsplanen og grønne stier omkring København.

Anlægget af disse stier blev i væsentlig grad fremmet af den i november 1940 vedtagne stilov. I henhold til denne stillede statskassen 3 mill. kr. til rådighed til anlæg af stier, og i de følgende år blev en væsentlig del af de af planen omfattede stier udført.

Birkerød var geografisk gunstigt placeret under disse forudsætninger. Dette ses på kortet ovenfor, hvor *Birkerøds* placering er fremhævet på baggrund af fredningsplanens arealer samt beliggenheden af *de grønne stier*.

I *Birkerød* knyttede fredningsplanarealerne sig ganske naturligt til skovens omgivelser og *Furesøens* og *Sjølsøens* landskaber, og planen har helt op til vore dage været den grå eminence bag næsten alle de i kommunen gennemførte endelige fredninger.

Den første større fredning blev dog foretaget før fredningsplanens fremkomst, idet et ca. 12,5 ha stort areal ved *Lollikhus* frededes i 1934 for at bevare udsigten fra *Kongevejen* over *Vaserne* og *Furesøen*. I årene 1946–47 frededes *Vaserne*, det ca. 90 ha store og smukke moseområde nord for *Storekalv* af landskabelige og rekreative grunde og som led i fredningsplanens realisering, og anlæg af »grønne« stier gjorde arealet tilgængeligt for almenheden. I årene 1940–50 gennemførtes landskabsfredning omfattende ialt ca. 200 ha af *områder umiddelbart syd for Sjælsø*. Langs søen og op igennem *Ravnsnæsslugten* øst for *Eskemosegård* anlagdes grønne stier. I 1961 øgedes det fredede område syd for *Sjælsø* med et ca. 35 ha stort areal af kommunens ejendom *Eskemosegård*. I 1947 fredede Statsskovbruget som sit bidrag til fredningsplanen det ca. 32 ha store særprægede moseareal, *Femsølyng*, ved *Høsterkøb*, og der åbnedes adgang til visse eksisterende stier. Udover disse større fredninger blev en række mindre arealer fredet.

Foruden etablering af grønne stier slog fredningsplanen til lyd for et system af *grønne bilveje*, udflugtsveje. I *Birkerød* eksproprieredes i forbindelse med fredningen af *Vaserne* et areal langs fredningens

Udsigt fra østkanten af Eskemose Skov mod Ravnsnæs, 1967.



nordgrænse med henblik på gennemførelsen af en udflugtsvej, *Turistvejen*, som skulle åbne udsigter såvel over Vaserne som Furesøen. Vejen blev aldrig gennemført, men arealerne er fortsat eksproprieret med Ministeriet for kulturelle anliggender som skødehaver.

Hovedformålet med fredningsplanen var at sikre *udflugtsområder* for den storkøbenhavnske befolkning. Men efterhånden fandt en hel del af denne befolkning ud af, at det måske var bedre at *bo* i disse områder i stedet for kun at tage derud på udflugter, og der blev et pres på arealer til boligbebyggelse. Herved skiftede brugen af fredningsplanområderne i nogen grad karakter, idet de nu også blev friområder for en voksende *lokal* befolkning. Men udflytningen truede efterhånden de værdier, der var en tilskyndelse for udflugtningen.

Denne udvikling kunne ikke i tilstrækkelig grad imødegås af den gældende fredningsplan, og behovet for en revision blev efterhånden åbenbar. De legale forudsætninger herfor blev imidlertid først skabt gennem en ændring af *naturfredningsloven i 1959*, hvorved statsministeriet nedsatte særlige *fredningsplanudvalg* for store dele af landet, herunder hovedstadsområdet.

I 1967 vedtog udvalget efter en række forhandlinger med kommunerne og byudviklingsudvalget for Københavns-egnen en *fredningsplan for Søllerød, Birkerød og en del af Farum kommune*, den såkaldte fredningsplanetape V.

Planen har som hovedformål at tilstræbe en balance, dels mellem det nævnte områdes værdi som et af hovedstadens mest attraktive *bosætningsområder* med tilhørende friarealer, og dels dets værdi som et af hovedstadens mest attraktive *udflugtsområder*.

Under hensyn til dette primærformål anså man det ved planens udformning for nødvendigt at søge bibeholdt så store og sammenhængende landskaber mellem og omkring bydannelse som muligt. Det måtte desuden tilstræbes, at landskaberne samtidig kunne sammenbinde de andre landskabselementer, søerne og skovene. Det er i planen forudsat, at bygrænserne mod det åbne land bør være klare og samtidig arkitektonisk udformet med hensyntagen til de vekslende landskaber. Det eksisterende net af stier tænkes udbygget med henblik på mulighederne for at opleve landskabet. Særlige arealer foreslås erhvervet af det offentlige med opholdsret for almenheden, og bivejssystemet forudsættes længst muligt bevaret til brug for mindre bil-



- ■ ■ ■ ■ Byudvikling 1967-87
- ● ● ● ● Fredningsplan 1967
incl. fredede arealer
- Kommunegrænse

Fredningsplanen af 1967 og den kommende byudvikling.

udflugter. De enkelte skove og søer foreslås tildelt hver sit specielle rekreative formål, så man kan give mulighed for det enkelte menneskes valgfrihed og samtidig undgå at forene anvendelsesmåder, der ville stride mod hinanden, hvis de foregik på samme areal.

For *Birkerøds* vedkommende er planens arealer angivet på kortet ovenfor. Planen er endnu ikke godkendt af overfredningsnævnet og har derfor ikke opnået retsvirkning. Men gennemførelsen af en frivillig større fredning af et ca. 42 ha stort område ved Sandbjerg, *Gammel-mosegård*, i 1964, er sket i overensstemmelse med fredningsplanforslagetets ønske om omfattende landskabssikringer. Planen er også baggrund for en af fredningsplanudvalget i 1966 rejst fredningssag for

de tilstødende arealer. Planen må endvidere ses som baggrund for Birkerød kommunes tilsagn om frivillig fredning af hovedparten af den af kommunen i 1966 erhvervede ca. 90 ha store ejendom, *Hestkøbgård*, der vest for Birkerød by grænser mod Farum kommune. Ejendommen udgør med sin pastorale natur et væsentlig led i det landskabsbælte, der på den ene side adskiller Birkerøds og Farums fremtidige byområder og på den anden side forbinder Sjælsø og Furesø.

Som nævnt er planen udarbejdet i samråd med bl. a. *byudviklingsudvalget for Københavnsegnen*. Det har vist sig, at synspunkterne om fordelingen af endelige bebyggelsesområder og friområder i alt væsentligt har været sammenfaldende.

Men herudover findes en række problemer, hvis indhold er af speciel rekreativ art. Der er f. eks. spørgsmålet om *Sjælsøs* placering i det rekreative system. Søen, der er knyttet til fredede arealer og grønne stier, *ejes af Gentofte kommune*, der ved Landvæsenskommissionen har opnået tilladelse til at anvende den som vandforsyningsområde for sig selv og andre nordkøbenhavnske kommuner. Herved vil søen blive afspærret for almenheden ved hegning og forbudsskilte,

Hestkøbgårds marker set fra Alleen mod syd, 1967.





Sjælsøs bred ved Eskemose Skov, 1967.

badning og sejlads vil være udelukket, og søen vil kun på afstand kunne nydes som et landskabsæstetisk element, idet de radikale vand-spejlsvariationer, som vil være nødvendige, periodevis vil lade søen være kranset af forrådnende bræmmer. I fredningsplanforslaget slås til lyd for, at det nøje undersøges, hvorvidt en udnyttelse til vand-forsyning teknisk og økonomisk kan kombineres med en rekreativ udnyttelse.

I spørgsmålet om den ikke gennemførte *Turistvej* nord for Vaserne er det i fredningsplanforslaget anført, at man muligvis må erkende nødvendigheden af et behov for en hensigtsmæssig tværgående forbindelse mellem Farum og Birkerødområdet. Men alle muligheder for at undgå en løsning, der afskærer den naturlige forbindelse mellem Birkerød-Bistrup byområde og dets lokale friområde, Vaserne, må undersøges. Af de mange samfundsmæssige hensyn, der må tilgodeses ved en løsning, bør Vasernes værdi som rekreativt område af speciel karakter indgå med stor vægt.



Kort over fredninger i Birkerød kommune.

<i>Nr. Ejendomsbetegnelse</i>	<i>Fredningens art</i>	<i>Dato</i>	<i>ha</i>
1. Vaserne	Status quo	Kend. ofn. 25/1 1946	2,5
2. Vaserne	Status quo, off. adgang	Kend. ofn. 9/8 1947	87,6
3. Frederikslund skov	Park, off. adgang	Dekla. 10/4 1946	39,0
4. Ved Udsigtsvejen	Status quo, som landbrug	Kend. ofn. 24/8 1946	1,3
5. Lollikhus	Udsigtsfredning	Kend. ofn. 4/5 1934	12,5
6. Højbjerg mose	Status quo	Dekla. 21/9 1940	8,8
7. Højbjerg	Udsigtsfredning, off. adg.	Kend. ofn. 13/10 1949	2,4
8. Højbjerg	Off. adgang	Dekla. 17/2 1941	0,2
9, 10. Fuglsanggård m.fl.	Status quo	Kend. ofn. 21/8 1964	29,0
11. Sjælsø	Status quo	Kend. 11/7 1950	98,3
12. Ved Sjælsø og Eskemoseskov	Status quo, off. adg.	Kend. ofn. 26/10 1940	17,0
13. Eskemoseskov	Status quo	Overensk. 14/1 1943	17,0

<i>Nr. Ejendomsbetegnelse</i>	<i>Fredningens art</i>	<i>Dato</i>	<i>ha</i>
14. Eskemosegård	Friareal til godk. bebyggelsesplan	Kend. ofn. 10/7	1961 35,0
15. Ved Sjælsø	Status quo, off. adg.	Servitut 25/2	1944 23,6
		Servitut 10/2	1947 5,0
		Servitut 3/3	1947 0,2
		Servitut 24/2	1966 3,7
		Kend. ofn. 9/9	1933 0,6
16. Åsebakken	Udsigtsfredning	Dekla. 28/4	1934 0,7
		Kend. ofn. 2/9	1945 0,16
17. Åsebakken	Udsigtsfredning	Kend. ofn. 3/1	1946 1,0
18. Åsebakken	Udsigtsfredning	Kend. ofn. 3/1	1946 1,0
19. Ved Høsterkøb	Status quo	Dekla. 12/4	1950 0,7
20. Femsølyng	Status quo	Kend. ofn. 8/2	1947 32,0
21. Sænkesø, Høsterkøb	Status quo	Kend. ofn. 25/6	1948 0,9
22. Høsterkøb skolelod	Status quo, off. adg.	Kend. ofn. 19/10	1942 2,0
23. Høsterkøb kirke	Status quo	Kend. ofn. 16/4	1952 3,3
24. Mellem Høsterkøb og Sandbjerg	Landbr. el. gartneri	Servitut 26/8	1948 7,8
		Kend. ofn. 9/9	1933 0,6
25, 26. Gammelmosgård og Haugegård	Status quo	Dekla. 20/3	1964 41,8
		Dekla.	7,0
27. Sanddalen	Status quo, retabl.	Dekla.	7,0



Usserød Å ved udløbet fra Sjælsø. Set mod øst, 1967.

Fotografer og tegnere

De øvrige fotografer og tegnere er nævnt ved de respektive billeder

- | | |
|--|---|
| Villy Breino 119, 160, 168, 171,
174 | Carl Tscherning 19, 20, 30, 56,
57, 59, 61, 64, 65, 66, 67, 74,
82, 90, 107, 113, 121, 123, 125,
137, 146, 147, 167, 169, 172,
173, 175 |
| P. Chr. Nielsen 100, 101, 103,
111, 112 | |
| Gunnar Pedersen 87, 89, 92, 93,
117, 130, 135 | |

Stedregister

I registeret henvises både til tekst og til kort og andre illustrationer

- | | |
|--|--|
| Agersø 108, 127 | Birkevangen 70 |
| Arnen 146 | Bistrup 24, 25, 58, 66, 91, 98, 131,
150–175 |
| Askehaug 71 | Bistrupgård 69 |
| Bakkegård 69, 79 | Bistrup Hegn 18, 19, 67, 98, 106,
107, 110, 131, 142, 167 |
| Bassebech Mølle 83 | Blegdam 78, 81 |
| Birkehaven 81, 102 | Brådebæk 76, 102 |
| Birkerød 15, 16, 18, 23, 44, 51,
52, 56, 58, 62, 70, 91, 95, 98,
129, 130, 131, 132, 133, 134,
136, 144, 146, 150–175 | Brønsholmsdal 144 |
| – Kirke 29, 53, 59, 71 | Bukkeballe 26 |
| – Kommuneskole 140, 149 | Børrehøj Vang 79 |
| – Kongevej 57, 58, 60, 66, 132,
157, 167, 169 | Cathrinelyst 59, 62, 92, 163 |
| – Mark 58, 59 | Damgård 73 |
| – Overdrev 53 | Damhus 78 |
| – Præstegård 58, 87, 104, 163 | Dilholmshus 81 |
| – Statsskole 134, 146, 147, 149,
150 | Duebæks Hus 131 |
| – Privatskole 147, 148, 149 | Dumpedal 28, 83, 129 |
| – Sø 22, 163 | – Mølle 27, 83 |
| – Vang 64, 67, 80 | Ebberød 23, 109 |

- Ebberødgård 53, 80, 90, 107, 108,
 109, 110, 112, 114, 136
 – Sø 81, 110
 – Vang 81, 112
 Eskemose 26
 – -gård 59, 60, 62, 70, 80, 81, 92,
 102, 103, 117, 129, 132, 157,
 159, 169, 175
 – Skov 80, 102, 103, 104, 156,
 157, 169, 173, 174
 – Torp 80
 Femsølyng 107, 108, 127, 169,
 175
 Fiskerbakken 109
 Folebakken 79
 Folehave 125
 Frederiksminde 69
 Fredsholm 69
 Friheden 28, 75, 76, 92, 98, 102,
 127, 132, 157
 Frihedsløst 134
 Fuglsanggård 174
 Fuglsangs Vang 64
 Furesø 120, 121, 124, 126, 159,
 168, 169, 170
 Gammelmosen 102
 Gammelosegård 79, 171, 175
 Granhøjs Mose 108
 Gungehuse 78
 Grønnegadehuse 70
 Gøgevang 87
 Gøngehuse 28, 77, 78, 79
 Haugegård 175
 Hestkøb 26
 – Enghave 82
 Hestkøb Enghave 82
 – -gård 81, 131, 160, 161, 172
 – Skov 82, 104
 – Vang 82
 Højbjerg 106, 120, 122, 133, 134,
 174
 – Mose 174
 Højbjerg 109
 Høje Sandbjerg 107
 Hørjordsåsen 72
 Hørsholm 90, 109, 136, 137, 144,
 148
 – Amt 89, 108
 – Birk 48, 51
 – Gods 59, 73, 80, 85, 87, 90, 95,
 96, 98
 – Kongevej 113, 164
 – Slot 49, 50, 52, 89
 Høsterkøb 20, 26, 73, 91, 98, 107,
 136, 146, 163, 164, 169, 175
 – -gård 74, 76
 – -hus 108, 114
 – Kirke 102, 175
 – Overdrev 60, 79
 – Skole 146, 149, 175
 Isterød 23, 70, 91, 163
 – Overdrev 73
 – Storskov 73
 Kajerød 11, 23, 60, 62, 63, 117,
 133, 150–175
 – Mark 58, 60
 – Mose 11, 12
 Kejlstrupgård 61, 160
 Korshøj Vang 79
 Krebshuset 107
 Krogsgård 101

- Langedam 59, 62, 156, 159
 Langemose 80
 Lerbækgård 73
 Lillesøgård 74, 76
 Lillevang 67, 79, 80
 Lollikehus(e) 28, 81, 107, 109,
 169, 174
 Ludvigsborg 146
 Lundegård 74, 76, 92
 Luserød 60
 – Mark 58
 – Overdrev 62, 133
 – Tornevang 104
 Løgsø 127
- Maglebjerg 108, 114, 115, 120
 Maglemose 120
 – Eng 79
 Mellemvang 71, 87
 Møllegård 73
- Nebbegård 104, 114, 116, 117
 – Plantage 103, 104, 105
 Nobis Mølle 27, 62, 81, 83, 129,
 133
 Nordbanen 134, 150
 Nordvanggård 160
 Nygård 76
 Nørrevang 59, 60, 64, 71, 80
- Paradisegen 108
 Pedersborg 75, 76
 Petersborg 75, 76
 Piberhus 81
 Pilegård 160
- Ravnholt 70
- Ravsnæs 18, 19, 26, 70, 103, 105,
 136, 146, 169
 – Overdrev 60
 – -slugten 121, 169
 Rude 26
 Rudeskov 16, 18, 77, 91, 96, 98,
 107, 108, 109, 112, 113, 127,
 159, 164
 Ruder Græsholm 16
- Sandbjerg 26, 76, 91, 100, 107,
 136, 163, 171, 175
 – -dale 101, 102
 – Fægysø 100
 – -gård 102
 – Overdrev 76, 79
 – Østerskov 20, 95, 98, 100, 101
 Sanddalen 102, 175
 Sjælsø 28, 48, 121, 124, 126, 156,
 159, 168, 172, 173, 174, 175
 Skolebakken 102
 Skovgård 67, 69
 Skovhusvang 87
 Skovrød 62, 81, 109
 – Bæk 83
 – -gård 80, 83, 112
 – -huse 81, 107
 – Mølle 83
 – Sø 83, 110
 – Vang 81
 Skårekilde 110
 Sletteris Vang 74
 Stampedam 83
 Stenbækvang 70
 Stavnholt Vang 67
 Store Egemose 111
 Store Kalv 125, 169

Stentekilden 104
 Stubbe Sø 109
 Svinebjerg 94
 Sækkedam 16, 107, 110, 127, 128
 Sænkesø 175
 Søholm 56
 Søndervang 59, 71, 146
 – -gård 160
 Søvang 70, 81

 Toftebjerg 102
 – Vang 74
 Toftevang 59
 – -skolen 147
 Tornegård 150
 – Skov 104
 Tornevang 104, 117, 132
 – Teglværk 122, 123, 132, 133,
 150, 160
 Turistvej 170, 173

 Ubberød 23, 134
 – Heje 101
 Ulerne 132
 Usserød 28, 130, 134, 135, 136,
 137, 146, 148
 – Avlsgård 92
 – Klædefabrik 132, 135
 – Vandmølle 130
 – Å 48, 124, 130, 175

 Vasegård 69
 Vaserne 106, 125, 167, 169, 170,
 173, 174

 Østervang 74

 Åsebakken 102, 176
 Åsebakkegård 102

Istidens gletsjere skabte Birkerødegnens sletter og bakker,
og smeltevandet udgravede de søfyldte dale.

Stenalderens bønder satte varige spor i dysser og jættestuer.
De mange stednavne, der ender på -rød, vidner om egnens
kolonisation ved middelalderens begyndelse.

Landsbyernes særprægede byplaner viser nøje samspil
mellem terræn og menneskevirke.

Den 800-årige kampestenskirke er stadig udvidet
og ombygget; dens smukke kalkmalerier
har et rigt, religiøst indhold.

Tilknytningen til Hørsholm Gods muliggør et enestående
indblik i bondekår og landbrugsmetoder gennem 200 år.

Overgangen fra landsbysamfund til moderne beboelses-
og industriby er sket så lempeligt, at gammelt
og nyt trives side om side.

Skove og søer, mosedrag og store fredede arealer danner
rekreative områder af stor værdi omkring Birkerød.

G·E·C G A D S F O R L A G